

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

На правах рукопису

Яремчук Сергій Степанович

УДК 94 (477.85)''1944/1991''

**ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА БУКОВИНІ У 1944 – 1991 РР.
(ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВЗАЄМИНИ)**

07.00.01 - історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Коцур Анатолій Петрович,
д.і.н., професор

Переяслав-Хмельницький - 2005

ЗМІСТ

Стор.

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1 Аналіз історіографії	8
1.2 Характеристика джерельної бази та методи дослідження	15
РОЗДІЛ 2	
РОЗВИТОК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА БУКОВИНІ У 1944 – 1957 РР.	
2.1 Особливості буковинського православ'я на час звільнення краю у 1944 р.	19
2.2 Формування взаємин між радянською владою та церквою Буковини у 1944 – 1946 рр.	25
2.3 Церковне життя Буковини у повоєнне десятиліття	39
2.4 Вплив „відлиги” на церковний розвиток краю	66
РОЗДІЛ 3	
ДИСКРИМІНАЦІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО БУКОВИНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я У 1958 - 1964 РР.	
3.1 Фінансові обмеження та ліквідація буковинських монастирів	74
3.2 Закриття храмів і зменшення чисельності духовенства	85
3.3 Утиски владою духовенства та віруючих краю	98
РОЗДІЛ 4	
ТЕНДЕНЦІЇ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ СТОСУНКІВ НА БУКОВИНІ У 1964 – 1991 РР.	
4.1 Процес „освоєння” владою закритих храмів	118
4.2 Політика подвійних стандартів щодо віруючих	129
4.3 Посилення кризових явищ у православній церкві Буковини	141
4.4 Нормалізація релігійного життя внаслідок „перебудовчих” процесів	148
ВИСНОВКИ	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	171
ДОДАТКИ	
Додаток А Православні громади та храми Чернівецької області	195
Додаток Б Чернівецькі архіереї радянського періоду	204
Додаток В Репресовані церковнослужителі Буковини	226

ВСТУП

Чернівецька область - найменша серед областей України як за територією, так і за населенням, проте вона утворює окрему історичну область – Буковину. Деякі риси та явища, притаманні Буковині, не зустрічаються в жодному регіоні України. Протягом історичного розвитку територія, яка сьогодні складає Чернівецьку область, входила до складу Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Молдови, Австрії, Росії, Румунії і Радянського Союзу. Характерною рисою Буковини є її багатонаціональний характер, але одночасно відсутність значних конфліктів на національному, релігійному та культурному ґрунті. Корінними народами Буковини вважаються українці та румуни, які пов'язані між собою спільною православною вірою. Однак значний внесок у буковинську палітру внесли німці, євреї, поляки, вірмени та інші народи. Стосунки між ними завжди вирізнялись толерантністю.

Це ж стосується історії буковинського православ'я, яке майже до середини ХХ ст. було відмежоване від тих процесів, якими жили православні віруючі інших регіонів України. На відміну від більшості українських регіонів, буковинська православна церква увійшла до Московського патріархату лише після входження краю до складу СРСР. А до того часу вона мала широку автономію та значні матеріальні ресурси. Ще з кінця ХVІІІ ст. буковинська єпархія була адміністративно самостійною та керувалася “Духовним регламентом” (1786 р.) – статутом, затвердженим австрійським імператором. А зусиллями Чернівецького архієрея Євгенія Гакмана у 1873 р. буковинська єпархія отримала статус митрополії, автономної церковної одиниці. До цього слід додати, що з усього церковного майна, секуляризованого австрійцями, був створений православний релігійний фонд. Його ресурси переважно використовувалися на церковні потреби: утримання служителів церкви та духовних навчальних закладів, фінансування викладання релігії у загальноосвітніх закладах, будівництво храмів і монастирів, випуск церковної друкованої продукції тощо. Означений фонд, як і митрополія, проіснували до приходу радянської влади.

Ще однією суттєвою відмінністю буковинської православної церкви було те, що населення Буковини не зазнавало утисків за релігійною ознакою, аж до приходу радянської влади. Православ'я сповідували як руські князі, так і молдовські господарі. Попри те, що австрійські монархи були католиками, сама Австро-Угорська імперія була віротерпимою країною. Православне духовенство Австрії у своїх правах суттєво не відрізнялося від католицького. У Румунії ж православ'я мало статус державної релігії і належність до православної церкви була критерієм лояльності до державної влади. Тому на момент приходу радянської влади становище православної церкви в краї було набагато кращим у порівнянні з іншими регіонами України. На більшій частині України, яка була частиною Радянського Союзу, у 1920 – 1930-х рр. церковна організація залишилася частково, а віруючі відчували дискримінацію. Тому історію буковинської православної церкви, навіть за радянського часу, неможливо ототожнити з церковною історією іншого українського регіону.

Актуальність теми. Падіння монопольного правління Комуністичної партії та подальша розбудова незалежної України, демократичної та правової держави, актуалізували дослідження подій, явищ і суспільно-політичних процесів минулого. У сучасних умовах існують всі можливості об'єктивно відтворити історичні події, осмислити ті сторінки минулого, які раніше замовчувалися або заангажовано інтерпретувалися. Актуальність дослідження державно-церковних взаємин на Буковині у радянський час зумовлена також утвердженням за церквою в сучасній державі Україна, українському суспільстві того місця, з якого її насильно витіснили у радянські часи. Вона завжди була носієм духовності, високих моральних цінностей. Однак за радянських часів, коли була заборонена релігійна пропаганда, церква не мала змоги донести свій голос до широких верств населення. Тому переосмислення на основі нових підходів і критеріїв нашого минулого, зокрема діяльності православної церкви на Буковині у радянський час, надасть певний досвід, який може бути цінним у сучасних умовах. Тільки завдяки появі нових досліджень з цієї тематики можна повно відтворити картину діяльності православної церкви в умовах панування комуністичної ідеології. Отже, обрана тема

дослідження має наукове, суспільно-політичне значення, чим і зумовлена її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано згідно з науково-дослідницькою темою кафедри історії та культури України „Соціально-політичні процеси в Україні ХІХ – ХХ ст.“, яка включена до тематичного плану наукової роботи Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Об'єктом дослідження є православна церква на Буковині у 1944 – 1991 рр.

Предметом дослідження є державно-церковні стосунки на Буковині у контексті взаємин радянської державної влади та Руської православної церкви (далі – РПЦ).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1944 – 1991 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена звільненням Чернівецької області від фашистів і відновленням радянської влади. Верхня хронологічна межа дисертації обмежена 1991 р., коли була проголошена незалежність України. Однак при висвітленні багатьох аспектів дослідження нагальним було звернення до попередніх десятиліть.

Територіальні межі роботи охоплюють історичну область України - Буковину, яка в окреслений період входила до складу Чернівецької області Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР). Зауважимо, що радянський період історії Буковини розпочався в кінці червня 1940 р., коли територія краю була анексована Радянським Союзом у Румунії. Отже, Чернівецька область утворилась з Північної Буковини (сучасні м. Чернівці, Вижницький, Путильський, Заставнівський, Кіцманський, Глибоцький, Сторожинецький райони та декілька сіл Новоселицького району), Хотинського повіту Бессарабії (сучасні Хотинський, Новоселицький, Кельменецький і Сокирянський райони) та округу Герца, який входив до румунського повіту Дорохой (сучасний Герцаївський район).

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі джерел, здобутків історіографії комплексно вивчити становище православної церкви на Буковині в 1944 – 1991 рр., вплив на неї тогочасної державної влади. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення;
- простежити входження духовенства та віруючих Буковини до Московського патріархату;
- дослідити вплив встановлення радянської влади в регіоні на церковно-релігійне життя краю;
- розкрити сутність радянського релігійного законодавства;
- окреслити зміст та основні напрямки антицерковної політики радянської влади у 1944 – 1991 рр.;
- проаналізувати організаційну структуру та кількісні показники православної церкви на Буковині у повоєнне десятиліття;
- висвітлити форми, методи та основні напрямки діяльності уповноваженого Ради у справах РПЦ (релігій) при Чернівецькому облвиконкомі;
- охарактеризувати ставлення духовенства і віруючих до антицерковних заходів радянської влади;
- показати зміни у становищі церкви в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.;
- довести причинно-наслідковий зв'язок між рецидивами антицерковної політики влади та явищами сучасного релігійного життя України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

- вперше в українській історіографії здійснено спробу дослідити історію православної церкви на Буковині в радянський період у нерозривному зв'язку з державно-церковними стосунками загалом у СРСР;
- простежено входження духовенства та віруючих Буковини до Московського патріархату;
- з'ясовано сутність і значення радянської антирелігійної політики в регіоні;
- вивчено вплив радянського антирелігійного законодавства на духовно-церковне життя населення краю;
- проаналізовано ставлення духовенства та віруючих до радянської антирелігійної політики на Буковині в окреслений період;

- проведено причинно-наслідковий взаємозв'язок між радянською антицерковною політикою та сучасним релігійним життям в Україні.

Науково-практичне значення дослідження полягає в тому, що його фактологічний матеріал, результати та висновки можуть слугувати як для подальшої розробки обраної теми, так і при написанні узагальнюючих праць з історії України, Буковини та історії православної церкви, різноманітних довідкових видань. Результати роботи можуть залучатися для читання лекційних курсів, для розробки спецкурсів з історії України, релігієзнавства та історії релігії в контексті проблематики державно-церковних взаємин, у суспільствознавчих і політологічних студіях.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, а також знайшли відображення у доповідях і повідомленнях на таких наукових форумах: науковій конференції, присвяченій 120-річчю заснування Чернівецького університету (Чернівці, 4 – 6 травня 1995 р.), наукових читаннях на пошану професора Павла Михайлини (Чернівці, 25 – 26 січня 2003 р.), науково-практичній конференції „Національно-державне відродження України: історія та сучасність” (Коломия, 11 – 12 травня 2005 р.), Міжнародній науковій конференції „Соборність України: історична спадщина і виклики часу” (Переяслав-Хмельницький, 19 – 20 травня 2005 р.).

Публікації. Основні положення дослідження викладено в 7 публікаціях, зокрема, 4 статтях у наукових фахових виданнях, визначених переліком ВАК України, монографії, матеріалах наукових конференцій і читань. Загальний обсяг публікацій становить 24 друкованих аркуша.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою, завданнями, проблемно-хронологічним принципом дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які включають 13 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (236 найменувань), трьох додатків на 41 сторінці. Загальний обсяг дисертації складає 235 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Аналіз історіографії

У процесі роботи автором була опрацьована різноманітна література з історії православної церкви на теренах України у ХХ столітті. Найбільша увага приділялася питанням функціонування православної церкви у СРСР, ставленню радянської влади до релігії і церкви з часу її утвердження. Умовно історіографію з обраної теми дослідження можна поділити на: 1) радянську; 2) зарубіжну; 3) сучасну вітчизняну.

Праці радянських науковців несли ідеологічний відбиток тогочасного офіційного негативного ставлення до релігії. У переважній більшості церква ними змальовувалася реакційним і антинародним інститутом. Майже завжди увага радянських дослідників зосереджувалася на “експлуататорській” ролі церкви в суспільстві. Багато місця відводилося інформації про „угодницьку” політику церкви по відношенню до панівної феодальної та буржуазної влади. Зокрема вказувалося, що церква завжди була на боці влади проти селянського і робітничого рухів, не сприймала класової боротьби. У такий спосіб людям нав’язувалась думка про те, що церква – це негативне явище минулого, якому не варто бути у „світлому комуністичному майбутньому”. Зауважимо, що коли мова йшла про державно-церковні взаємини у Радянському Союзі, то органи радянської влади поставали винятково в позитивному плані. Радянські автори стверджували, що тільки в СРСР свобода совісті набула найповнішого втілення [1]. На її підтвердження наводилися показники про функціонування храмів і вільного їх відвідування, однак вказувалося, що внаслідок процесу „поширення атеїстичних знань”, церква у СРСР не має майбутнього та має тенденцію до скорочення. До того ж праці радянських дослідників переважно присвячені висвітленню подій довоєнного часу та років воєнного лихоліття. Якщо у працях про довоєнну церковну історію переважають негативні характеристики, то в працях про війну міститься багато цікавої інформації про патріотичну діяльність церкви. Це був єдиний аспект церковної історії

радянського часу, про який дозволялося писати в позитивному плані. Наразі релігійна політика держави в повоєнні роки не охоплювалася серйозним дослідженням радянських істориків.

Дослідження релігійно-церковної тематики в радянський час на Буковині були актуалізовані на початку 1960-х рр., коли влада стала проводити значні антицерковні акції. У наступні декілька десятиліть праці цієї тематики виходили у вигляді статей у періодичній пресі, збірниках наукових праць і методичних рекомендаціях. Серед авторів фігурували такі дослідники, як Д. Степанюк [2], З. Філіпович [3], Г. Федуняк [4], Ю. Поліщук [5] та ін. Зазначимо, що їхні праці за своєю формою та змістом не відходили від шаблонів радянської атеїстичної методології. Увага акцентувалася на негативних тенденціях і явищах церковного життя до приходу радянської влади, робилися висновки про правильність радянської державної політики, яка сприяла припиненню діяльності релігійних громад різних конфесій і подоланню „релігійних пережитків”. У 1984 р. вийшла монографія М. Гайковського „Реакційна діяльність православної церкви на Північній Буковині (1918-1940)” [6]. У рецензії на цю книгу П. Петляков (тогочасний завідувач кафедри історії атеїзму Чернівецького університету) вказував, що вона є „першим у радянській історіографії дослідженням діяльності буковинської православної митрополії” [7,158]. Так сталося, що вона одночасно виявилася і останньою в радянській історіографії монографією про буковинську православну церкву. Для описання церкви використовувалися такі характеристики, як „духовний гнобитель, визискувач народних мас, зняряддя окупаційного режиму” тощо. Ця праця стала підґрунтям для запровадженого на історичному факультеті Чернівецького університету спецкурсу „Антинародна діяльність православної церкви Північної Буковини (1774–1940)” [8]. Проте наукова цінність цієї монографії передусім полягає в тому, що автор глибоко дослідив фінансово-господарський стан православної церкви на Буковині до приходу радянської влади, переважно у румунський період. Це дає матеріал для порівняльного аналізу.

Починаючи з 1988 р. у роботах радянських істориків відчутними є зміни в їхньому трактуванні релігійної історії. На них позначився вплив тогочасної

„перебудови”. У 1988 р., на честь 1000-ліття Хрещення Русі, видавничим відділом Московської патріархії було підготовлене двотомне видання з історії РПЦ, друга книга якого присвячувалася радянському періоду [9]. У цій праці новітня історія РПЦ подавалася в позитивному ракурсі. Водночас повоєнна церковна історія була майже повністю обійдена увагою. У схожому стилі були написані праці науковців М. Гордієнка [10], О. Клебанова [11], М. Краснікова [12]. При відсутності спроб перегляду державно-церковних стосунків у радянський час, в них були зведені до мінімуму негативні характеристики стосовно церкви.

Важливою подією в дослідженні цієї проблематики став збірник статей „На пути к свободе совести” [13], який побачив світ у 1989 р. Авторами статей виступали не лише радянські науковці та публіцисти, але й релігійні діячі різних конфесій. У цьому збірнику, чи не вперше, спростовувалася теза про „свободу совісті” у СРСР та визнавалося, що політика держави стосовно релігії та церкви являла собою справжнє гоніння. Ця проблематика подальшого вивчення набула у роботах В. Алексєєва [14], М. Безсонова [15], М. Одінцова [16] та ін. При цьому згадані дослідники залишилися прибічниками колишніх концепцій, які виправдовували церковну політику радянського керівництва. Вони не підходили до кардинального перегляду державно-церковних стосунків, а зосереджувалися на темі „повернення до ленінських норм”. Таким чином, вони так і не змогли відійти від заідеологізованості, що приводило їх дослідження у глухий кут. Визнаючи репресивні акції влади по відношенню до церкви, вони різними способами намагалися виправдати владу та перекласти відповідальність за це на необізнаність чиновників з радянським законодавством, а то й на саму церкву, яка своєю позицією нібито провокувала владу на репресії. Також вони залишалися прибічниками концепції “атеїстичного перевиховання” віруючих у Радянському Союзі, заперечуючи рівне право церкви на релігійну пропаганду.

Зарубіжні дослідники, на відміну від своїх радянських колег, вільно висловлювалися з приводу тих чи інших питань з історії церкви. Водночас значним недоліком закордонної історіографії була обмежена джерельна база та заангажованість. У силу об’єктивних причин матеріали радянських архівів ними

практично не використовувалися, що призводило до значних фактологічних помилок. Історія писалася зі слів інших людей, на основі незначних діаспорних архівів і матеріалів преси. Отже, при написанні цих робіт переважали нарративні джерела (мемуари). Через нерозуміння умов життя і діяльності людей у радянському суспільстві в цих працях часто спрощуються підходи до висвітлення тогочасних подій. Внаслідок такого підходу складалась упередженість самих авторів щодо оцінки тих чи інших фактів. Зокрема, в зарубіжній історіографії недостатня увага приділялась об'єктивній стороні гонінь на релігійні організації – антиклерикалізму та індиферентності значних прошарків населення, без яких широкомасштабні гоніння навряд чи були можливими. Висловлювалась теза про “безбожну владу” і “віруючий народ”. Також вони перебільшували ступінь контролю держави над церквою і не враховували вимушеність влади рахуватися з інтересами віруючих. До того ж, дослідження цієї групи торкалися лише обмеженого кола питань і були написані у публіцистичному стилі. Водночас цих дослідників поєднувало негативне ставлення до Московської патріархії, вважаючи її “служницею тоталітарного безбожного режиму”. Праці таких істориків, як А. Краснов-Левітін [17], М. Польський [18] присвячені довоєнній історії РПЦ, тому періоду, коли церква зазнавала найбільшого удару від тоталітарної державної машини. Ці дослідження дають змогу більш чітко уявити картину тих гонінь, які мали місце у Радянському Союзі і замовчувалися радянськими дослідниками. Окремою групою проходить література, написана українськими церковними діячами, такими як І. Власовський [19], В. Липківський [20], митрополит Іларіон (Огієнко) [21], В. Липинський [22], С. Савчук і Ю. Мулик-Луцик [23] та ін. Наскрізною в їх творах проходить ідея автокефалії православної церкви в Україні. Праці В. Липківського, І. Огієнка мають переважно публіцистичний характер, однак вони дають змогу оцінити позицію тогочасних церковних діячів. Серед найбільших за інформативністю праць цієї групи можна виділити „Нарис історії Української Православної Церкви” І. Власовського та „Історію Української греко-православної церкви в Канаді” С. Савчука та Ю. Мулика-Луцика. У цих працях обґрунтовувалася автокефальна концепція історії українського православ'я з часу прийняття християнства до

еміграції представників УАПЦ на Захід у 1944 р. і відомості щодо функціонування УАПЦ у діаспорі до початку 1950-х рр. Зазначимо, що більша частина праці І. Власовського присвячена аналізу подій новітньої доби, де автор виступав діючою особою. Ці праці дають змогу зробити порівняльний аналіз у становищі церкви до приходу радянської влади з тими змінами, які прийшли у церковне життя, а також ознайомитися з автокефальним церковним рухом на українських землях.

У другій половині ХХ ст. новітньою історією РПЦ займався канадський дослідник Д. Поспеловський. Він провів колосальну роботу з систематизації закордонної історіографії. У 1982 р. англійською мовою вийшла його узагальнююча праця, однак вона була недоступною для радянських дослідників. У часи „перебудови” Д. Поспеловський отримав змогу працювати у радянських архівах, внаслідок чого він зміг долучити до своєї роботи архівні джерела, багато з яких були розсекречені у той час і хронологічно розширити рамки дослідження, довівши висвітлення подій до середини 90-х рр. ХХ ст. У 1995 і 1996 рр. у Росії побачили світ дві його праці з історії РПЦ новітнього часу [24; 25]. Цінність цих досліджень Д. Поспеловського у ґрунтовних висновках, узагальненнях, нових концепціях, які базувались на опрацюванні значного масиву джерел і літератури.

У сучасній російській історичній науці над питаннями, дотичними із задекларованою нами темою, працюють О. Васильєва та П. Книшевський [26], В. Ципін [27; 28], М. Шкаровський [29], М. Данілушкін [30], С. Матюшкін [31], М. Мітрохін [32], А. Кіреєв [33] та інші. Священик В. Ципін, викладач у Московських духовних школах, на початку 1990-х рр. розробив конспекти з церковної історії радянського часу для семінаристів. У 1994 р. вони вийшли окремою книжкою [27]. В 1997 р. побачила світ підготовлена Руською православною церквою дванадцятитомна праця з історії РПЦ. Її дев'ятий том, редактований В. Ципіним, був присвячений новітньому періоду - 1917 – 1997 рр. [28]. У цій праці вперше залучені маловідомі архівні документи, але зустрічається цілий ряд фактологічних помилок. Також церквою проводиться значна робота зі збору матеріалів про репресованих представників духовенства та мирян з метою канонізації новомучеників церкви, які постраждали в часи комуністичного

лихоліття. Історик М. Шкаровський зробив цікаве дослідження з історії церкви у радянський період (до усунення М. Хрущова) [29]. Для наочності процесів він використовував матеріали по Ленінградській області. Проте він перебільшував роль зовнішньополітичних факторів на внутрішнє життя церкви. Зазначимо, що російські дослідники розглядали передусім загальні процеси, які відбувалися у церковному житті Радянського Союзу, залишаючи поза увагою регіональні особливості.

Значний внесок у дослідження української церковної проблематики новітнього періоду, зокрема повоєнного, у сучасній українській історіографії зробив В. Пащенко. У першій половині 90-х рр. ХХ ст. побачили світ декілька монографій В. Пащенка про функціонування православної церкви в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст., які здебільшого стосувалися сталінських антицерковних гонінь [34]. У подальшому він зайнявся розробкою малодосліджених подій повоєнного часу. У 1997 р. вийшла з друку перша частина його праці „Православ'я в новітній історії України” [35], з історії церкви в Україні у 1939 – 1960 рр., а у 2001 р. друга частина цієї праці [36], яка стала продовженням попередньої і хронологічно охоплювала період до кінця ХХ століття. У 2002 р. цей ряд доповнила монографія „Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ ст. до наших днів” [37], про складну історію греко-католицької церкви та церковне життя Галичини і Закарпаття. У 2004 – 2005 рр. побачили світ ще дві монографії В. Пащенка, одна з яких у співавторстві з А. Киридон [38; 39], присвячені дослідженню державно-церковних стосунків в Україні в радянський час. А. Киридон є також автором багатьох публікацій з питань державно-церковних стосунків ХХ ст. [40].

У 1997 р. побачили світ три підручники для студентів вищих навчальних закладів, які висвітлювали церковну історію Української революції 1917 – 1920 рр. Два з них були написані В. Ульяновським і стосувалися доби Центральної Ради й Гетьманату [41]. Третя книга, присвячена періоду Директорії, була написана Б. Андрусиним [42]. У 1998 р. побачила світ монографія Г. Надтоки, який досліджував передумови національних змагань у церкві, які називали протягом 1900 – 1917 рр. [43]. Церковне життя періоду українського національного відродження також представлено у праці Т. Євсєвої [44]. Дослідження Української

автокефальної православної церкви започаткували на сучасному етапі такі історики, як Ф. Турченко, О. Ігнатуша [45], Л. Пилявець [46]. В. Силантьєв досліджував взаємини більшовиків із церквою у 20-х рр. ХХ ст. [47]. Становищу православної церкви в Україні періоду Другої світової війни присвячені праці Ю. Волошина [48], О. Лисенка [49], Ю. Катуніна [50], В. Гордієнка [51], Н. Стоколоса [52]. Зокрема, Ю. Волошин дослідив православну церкву на Буковині в період окупації [53]. Повоєнним розвитком церкви, передусім подіями на межі 1950 - 1960-х рр., займалися І. Меркатун [54], В. Баран [55], В. Войналович [56]. Науковці О. Бажан і Ю. Данилюк досліджували такий аспект, як релігійне дисидентство в Україні в 1950–1980-х рр. [57].

У сучасній українській історіографії з обраної теми дослідження існують роботи, присвячені історії православної церкви окремих регіонів України. В них залучений значний краєзнавчий матеріал. В. Борщевич [58] і В. Рожко [59] присвятили свої роботи висвітленню історії православ'я Волині та Полісся. А. Зінченко [60], П. Слободянюк [61], В. Ровінський і О. Миханчук [62] займалися дослідженням православної церкви Поділля. В 2002 р. у Полтаві спільними зусиллями науковців педагогічного інституту, працівників архіву, представників державної влади і Служби безпеки України побачила світ книга, присвячена державно-церковним стосункам на Полтавщині за радянської доби, упорядником якої був В. Войналович [63]. Церковна проблематика Буковини знайшла своє часткове відображення у працях І. Чеховського та О. Масана [64; 65], О. Добржанського [66], які переважно присвячені аналізу австрійського періоду історії краю. Наразі В. Холодницький дослідив релігійну ситуацію регіону в роки Другої світової війни [67].

Комплексно історія церкви в Україні в історико-релігієзнавчому контексті активно опрацьовується відділом релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України на чолі з доктором філософських наук А. Колодним. Серед когорти означених науковців-філософів можна виділити П. Яроцького, А. Глушака, В. Лубського, В. Єленського, С. Здіорука, О. Сагана, Є. Харьковценка, Н. Кочана, С. Головащенко, В. Климова, Н. Стоколоса, С. Белашка, В. Бондаренка,

А. Зінченка та ін. Так, зокрема, В. Єленський був одним із перших, хто зробив спробу всебічно осмислити державно-церковні стосунки в Україні в радянський період [68]. Серед буковинських релігієзнавців можна виділити В. Докаша (голова Чернівецького обласного осередку Української асоціації релігієзнавців) і В. Лешана [69]. Однією з найгрунтовніших праць, створених українськими релігієзнавцями та істориками за часів незалежності, стала десятитомна “Історія релігії в Україні”, другий і третій томи якої висвітлюють історію православ’я [70]. У третьому томі, який вийшов з друку 1999 р., на великому фактологічному матеріалі по-новому осмислюється період історії українського православ’я з кінця XVII ст. до кінця 80-х рр. XX ст. Окремий розділ третього тому, підготовлений М. Гайковським, присвячено історії православної церкви на Буковині з давніх часів до початку 90-х рр. XX ст. У ньому наголошено на унікальності буковинського православ’я та його значенні. Однак історії православ’я на Буковині за радянських часів у ньому відведено лише декілька абзаців. На основі згаданого багатотомника був складений навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів з курсу “Історія релігії в Україні”, який побачив світ у 1999 р. [71]. Розділ про буковинське православ’я повністю перейшов у цей скорочений варіант.

Отже, незважаючи на те, що окремі аспекти обраної нами для дослідження теми знайшли відображення в історичній літературі, спеціального комплексного дослідження з історії православної церкви на Буковині, державно-церковних відносин у 1944 – 1991 рр. ще не існує, чим і зумовлене звернення автора до цієї проблеми.

1.2 Характеристика джерельної бази та методи дослідження

У відповідності з загально прийнятим поділом джерел вони умовно диференціюються на неопубліковані (архівні) та опубліковані.

Важливе значення для написання дисертації мали матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), де опрацьовані справи фонду Уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР (ф. 4648). Нами отримана інформація про

діяльність апарату уповноваженого Ради у справах релігій по Україні, що дало змогу повною мірою зрозуміти позицію державного апарату по відношенню до церкви.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України) досліджувалися матеріали фонду ЦК Компартії України (ф. 1). Вони дали змогу довести, що реальна політика по відношенню до релігії і церкви формувалася та керувалася з вищих партійних кабінетів.

Найбільше інформації по темі дослідження було отримано в Державному архіві Чернівецької області (далі - ДАЧО). Опрацьовані матеріали двох фондів, які стосувалися церкви - Уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області (ф. 621) і Уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області (ф. 623). Документи цих фондів сприяли поглибленому висвітленню діяльності уповноваженого Ради у справах РПЦ (релігій) протягом 1944–1983 рр., містять інформацію стосовно функціонування церкви та відношення до неї з боку державних органів. Ці матеріали дають можливість наочно та аргументовано доводити позицію автора і робити відповідні висновки. Справи про діяльність апарату уповноваженого Ради в справах релігій у 1983–1990 рр. на час опрацювання зберігалися у Поточному архіві Відділу в справах релігій Чернівецької облдержадміністрації. Також у Відділі в справах релігій ОДА опрацьовані особові справи деяких буковинських священиків, які з різних мотивів покинули Чернівецьку область. Ці матеріали дозволили проаналізувати ситуацію у церковному житті Чернівецької області кінця 1980-х рр.

Великий пласт інформації про церковне життя краю отримано з Поточного архіву Чернівецько-Буковинської Консисторії (далі – ПАЧБК). Це внутрішній церковний архів. Отже, інформація з нього вперше вводиться в науковий обіг. У процесі опрацювання документів цього архіву здобувачем проведена робота з систематизації самого архіву – документи розподілені по фондах і справах, справи в межах кожного фонду отримали нумерацію та назви. У фонді 1 „Парафії (громади і храми) та благочиння”, опрацьовані особові справи парафій та листування благочинних краю з єпархіальною канцелярією та духовенством. У фонді 2 „Духовенство, псаломщики, монахи, студенти” досліджені особові справи

священиків і псаломщиків Чернівецько-Буковинської єпархії. Найбільше інформації було залучено з фонду 6 „Поточне діловодство”, в якому міститься інформація про адміністративну діяльність Чернівецького єпархіального управління. Ці матеріали дозволили поглянути на перебіг подій з позиції церкви, оцінити події внутрішньоцерковного життя, проаналізувати склад місцевого духовенства та церковного активу тощо.

Залучена інформативна неопублікована джерельна база дозволила чітко з'ясувати позицію державного керівництва щодо церкви, розкрити діяльність уповноваженого Ради у справах РПЦ (релігій) впродовж окресленого періоду, висвітлити позицію церкви до радянської антирелігійної політики, дослідити внутрішньоцерковне життя, проаналізувати склад місцевого духовенства та церковного активу тощо.

У роботі також представлено опубліковані джерела, зокрема, матеріали партійних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, постанови і циркуляри центральних органів Комуністичної партії, праці партійних лідерів [72]; законодавчі акти державної влади стосовно релігії й церкви, матеріали Ради у справах РПЦ (з 1965 р. – Ради у справах релігій) при Раді Міністрів СРСР, у першу чергу доповіді голови Ради на щорічних всесоюзних нарадах уповноважених Ради [73].

Певний внесок у розвиток церковної історії радянського часу зробив німецький дослідник Г. Штріккер, який підготував до друку у 1995 р. двотомник документів і матеріалів з державно-церковних взаємин у СРСР [74; 75]. Вони незаперечно вказують на цілеспрямовану антицерковну політику тогочасної влади.

Джерельну базу дисертації збагатили матеріали тогочасних періодичних видань. Важливу роль відіграли періодичні церковні видання, зокрема “Журнал Московской Патриархии” і “Православний Вісник”. Із матеріалів місцевої періодичної преси, були залучалися газети „Радянська Буковина” та Час”. Остання виникла в кінці 1980-х рр. як опозиційна до компартійної преса. Інформація з історії церкви, переважно загального та статистичного характеру, отримана автором через мережу Інтернет на церковних сайтах. Значні матеріали залучено зі звітних та

статистичних праць, які містять цінні відомості про функціонування релігійних громад і храмів краю [76; 77].

Отже, вдалося виявити і опрацювати такі групи документів: законодавчі, нормативні акти, які визначали завдання, форми, методи проведення державної релігійної політики в масштабах країни і роль при цьому різноманітних партійних і державних структур; документи, які висвітлюють роль державних органів у проведенні курсу влади по відношенню до релігійних організацій, форми, масштаби й наслідки репресій; матеріали, які характеризують конкретну діяльність на різних рівнях державних органів з реалізації загальної політики і всіх складових її елементів; церковні документи, які висвітлюють реакцію духовенства та віруючих на дії влади, внутрішнє життя церкви; матеріали щодо церковної опозиції. Таким чином, репрезентативна джерельна база дослідження дозволяє об'єктивно і повною мірою розкрити тему дослідження, вирішити поставлені завдання.

Методологічну основу дисертації складає сукупність загальнонаукових принципів і методів пізнання, спрямованих на об'єктивне всебічне висвітлення фактів, подій і явищ. В основу покладено принципи **історизму** та **об'єктивізму** наукових досліджень, які базуються на пріоритеті фактичного матеріалу та відмові від заангажованості. При висвітленні теми використовувалися загальнонаукові й конкретно-історичні **методи наукового дослідження**: *аналізу і синтезу* при вивченні джерел і літератури, *періодизації (діахроній)* у процесі структуризації дослідження, *проблемно-історичний* для викладу історичного матеріалу, *порівняльно-історичний* при порівнянні подібних показників і фактів в одних і тих самих історичних умовах, *ретроспективний (звернення до минулого)* при розкритті історичного минулого через вивчення спадковості традицій, *статистичний* для аналізу різних за характером і значенням кількісних показників, *структурно-системний* під час дослідження організаційних засад і структури церковної організації. Комплексне застосування різноманітних методів дало можливість дослідити загальні та особливі тенденції в історії православної церкви на Буковині та державно-церковні стосунки у радянську добу, сприяло розкриттю проблеми в цілому.

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА БУКОВИНІ У 1944 – 1957 РР.

2.1 Особливості буковинського православ'я на час звільнення краю у 1944 р.

Перед тим, як перейти до викладу основного змісту, автор свідомо виходить за межі періодизації з метою показати загальний фон, на якому розгорталися події церковного життя Буковини з часу звільнення від фашистів у 1944 р. Насамперед звернемо увагу на суттєві розбіжності в становищі церкви на Буковині та загалом по Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Загальновідомо, як вела себе комуністична влада в Україні по відношенню до церкви. Як наслідок, у 1939 р. церква була на межі знищення. Уся Руська православна церква, яка об'єднувала православних віруючих не лише України, але й інших регіонів СРСР, за виключенням Грузії, нараховувала близько 100 діючих храмів. Мали змогу служити лише 4 архієреї та близько сотні священиків. Всі інші церковні інституції були ліквідовані, а представники духовенства репресовані – або замордовані, або перебували у сталінських таборах [27, 107].

Водночас буковинська митрополія, не відчуваючи жодних релігійних переслідувань, налічувала у 20 – 30-і рр. ХХ ст. 2 – 3 архієреїв, понад 400 священиків і храмів, 12 монастирів і скитів, теологічний факультет в університеті та дяківську школу, церковну друкарню та свічковий завод, а також величезні матеріальні ресурси релігійного фонду Буковини. При цьому зазначимо, що при релігійній свободі, існували свої негаразди в церковному житті українців Буковини. Проте вони стосувалися переважно національної сфери. Українці Буковини виступали проти таких речей, як румунізація та відзначення свят за новим (григоріанським) стилем, на який Румунська патріархія перейшла з 1 вересня 1928 р. Румунська мова та новий стиль силою насаджувалися владою серед українців Буковини, ігноруючи їх вимоги.

Отже, коли буковинське духовенство в кінці червня 1940 р., отримало інформацію щодо радянського ультиматуму Румунії, значна його частина,

включаючи митрополита, покинула край і перейшла до Румунії. Одразу нова влада розпочала запроваджувати свої порядки, які базувались на діючому у СРСР релігійному законодавстві. Воно складалося з близька сотні різноманітних нормативних документів. Основні з них - це Декрет Ради Народних Комісарів РСФРР „Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” 1918 р. (аналогічний український декрет був прийнятий у 1919 р.), союзна та республіканська Конституції, Адміністративний кодекс, Постанова ВЦВК „Про релігійні об’єднання” 1929 р. У першу чергу церква була позбавлена права юридичної особи і все майно релігійного фонду Буковини було націоналізоване. Воно включало землі, ліси, заводи, залізниці, озера, будинки, грошові кошти тощо. У церкві був вилучений комплекс митрополичої резиденції у Чернівцях. У грудні 1940 р. резиденцію передано Чернівецькому краєзнавчому музею. Дві церкви, які входили у комплекс, були закриті для проведення релігійних служб. Така ж доля спіткала гарнізонну (тепер на території військового госпіталю – С.Я.) та тюремну (тепер на території слідчого ізолятора – С.Я.) церкви у Чернівцях. Більшу частину цього майна держава перебирала під власні потреби, а дещо, переважно храми і церковне начиння, надавала церкві вже на правах „безкоштовної оренди”. Це була позитивна відмінність порівняно з тим, що на теренах радянської України храми вилучались і руйнувались. Священики з приходом радянської влади втратили не лише жалування, яке виплачувалося з релігійного фонду, а й домівки і взагалі засоби до існування. Зауважимо, що згідно з радянським законодавством священиків обкладали завищеними податками, зараховуючи їх до „нетрудових елементів”.

Зокрема, так описував тогочасні події священик К. Богатирець: “Радянська окупація застала мене настоятелем приходу м. Кіцмань і благочинним Дністрянського округу. Ставлення радянських властей до церкви і її служителів священиків було тоді на противагу теперішньому (1944 р. – С.Я.), вкрай негативним, і становище духовенства стало з часом буквально нестерпним. Церковну землю у них здебільшого відібрано, з парафіяльних будинків їх виселено, жалування не отримували, прибутки знизилися до мінімуму, податки на церкви і священиків досягли надзвичайних цифр і тому священики почали клопотати, щоб радянські

владі відпустили їх у румунську церкву, яка по канонічному праву була зобов'язана дати їм утримання, наділити їх приходами і платити належне жалування. Радянські власті однак цього не дозволили. В листопаді 1940 р. священникам випала можливість переїхати у Німеччину і там отримати приходи в православної єпархії Варшавській, або звідти виїхати у Румунію, щоб там дістати утримання. І я, користуючись цією можливістю, після марних спроб знайти тут на Буковині кошти на утримання сім'ї, виїхав у Німеччину” (тут і далі переклад наш – С.Я.) [78]. Як наслідок, багато мешканців Буковини визнавали себе німцями, щоб мати змогу виїхати з Радянського Союзу. Близько 109 буковинських священників виїхали у тогочасну окуповану німцями Польщу [67, 120].

Також на Буковині з приходом нової влади була заборонена релігійна пропаганда й освіта. В Чернівцях був закритий теологічний факультет університету, заборонена катехізація у навчальних закладах. Припинила свою діяльність церковна друкарня. Було заборонене видання та розповсюдження релігійної літератури, зачинено церковні бібліотеки. Була заборонена благодійна діяльність церкви, хоча в тогочасній ситуації ця заборона виглядала зайвою, оскільки ресурсів для цього церква не мала. Церковної організації як такої не існувало. Архієрея не було. На кінець 1940 р. у Чернівецькій області залишилося лише 23 священника, з яких троє були репресовані органами НКВС за антирадянську діяльність [67, 121]. Зокрема, священник І. Кушнірюк, засуджений у 1940 р., був звільнений лише у 1958 р., а у рідний край із заслання повернувся у 1959 р. У більшості храмів не було кому служити. Церковне життя трималося на активності парафіяльних громад, а більшість треб здійснювалося псаломщиками.

Навесні 1941 р. керівництвом РПЦ у Чернівці був переведений єпископ Житомирський Дамаскін (Малюта) (див. Додаток Б) [28, 261]. З тих даних, що нам відомі, він не зміг налагодити контакти з буковинським духовенством і віруючими, так як місцеве населення з недовірою ставилося до прибулих працівників. Незабаром розпочалась війна, і єпископ покинув Чернівецьку область, переїхавши у Кам'янець-Подільський, але до кінця 1941 р. носив титул єпископа Чернівецького і Буковинського. В період окупації 1941 – 1944 рр. край був приєднаний до Румунії,

яка воювала на боці Німеччини. Населення жило в умовах воєнного часу. Румунізація набула тоді всеосяжного характеру, а протидія їй вважалась воєнним злочином. 25 липня 1941 р. у Чернівці із Сучави повернувся митрополит Тит (Сімедря), який і очолював церковну організацію Буковини до весни 1944 р. Під його керівництвом відновлювалось церковне життя краю, хоча багато чого вже було втрачено. В першу чергу це стосувалося людського чиннику.

У воєнний час відбулись зміни у взаєминах між комуністичною верхівкою СРСР і Руською православною церквою. З першого дня війни церква без вагань і тиску зайняла антифашистську позицію та розгорнула широку патріотичну діяльність. Тому незаперечним, навіть з боку атеїстів, був факт корисності церкви для перемоги. Крім цього, комуністична верхівка мала відповідати на виклик фашистської пропаганди про „хрестовий похід проти комунізму”. Фашисти дозволяли відкривати храми і монастирі на окупованих територіях. Обставини змусили комуністичну верхівку змінити свою тактику по відношенню до церкви, хоча цей процес йшов поступово. Лише у 1943 р. Й. Сталін і його оточення приступили до конкретних дій. Тактика влади була наступною. Запропонувати церковному керівництву ряд заходів по розвитку РПЦ, які б відповідали основним запитам духовенства, однак не впливали б суттєво на підняття релігійності населення. Означені заходи мали бути такими, щоб їх можна було використати з пропагандистською метою, в першу чергу перед союзниками. Щоб церква не виходила в своїй діяльності за означені межі, планувалося створити спеціальний державний орган. В основному ж постулаті про відмирання релігії комуністи залишились вірними собі, оскільки була змінена тактика, а не стратегія.

У кінці серпня 1943 р. митрополит Московський Сергій (Страгородський) отримав дозвіл на повернення з евакуації (м. Ульяновськ) у Москву. В ніч на 4 вересня 1943 р. митрополитів Сергія (Страгородського), Олексія (Сіманського) та Николая (Ярушевича) доставили у Кремль, де відбулась їх зустріч з Й. Сталіним і В. Молотовим [74, 336 - 337]. На ній Й. Сталін повідомив, які заходи планує провести державна влада, щоб задовольнити нагальні потреби церкви. Зокрема, він указав, що влада позитивно ставиться до того, щоб був обраний патріарх і організує

технічний бік цього питання. Останній, у свою чергу, отримає приміщення для канцелярії та автомобіль. Для проведення виборів патріарха передбачалось звільнити з таборів ряд архієреїв, які після цього мали зайняти архієрейські кафедри, тобто очолити єпархії. У дозованих межах передбачалося дозволити відкривати храми, а для підготовки духовенства відновити діяльність духовних навчальних закладів. Для пропаганди державної політики стосовно церкви останній було дозволено відновити випуск “Журналу Московської Патріархії” (закритий у 1935 р.). Крім цього, з керівництвом церкви було погоджене питання створення державного органу, який би опікувався церковними питаннями, а по суті наглядав би за її діяльністю. Й. Сталін одразу ж представив керівництву РПЦ майбутнього його голову – полковника держбезпеки Г. Карпова. На цій зустрічі Й. Сталін дав зрозуміти керівництву РПЦ, що влада відмовилась від плану фізичного знищення церкви, проте дозволить її існування лише у визначених комуністичним керівництвом межах і під наглядом державних органів.

Незабаром державні органи почали втілювати досягнуті домовленості у життя. Вони до них готувались і бажали використати з найбільшою пропагандистською користю для себе. Вже 8 вересня 1943 р. відбувся Собор єпископату РПЦ, на якому 19 ієрархів, деякі з яких були доставлені з таборів і заслань, одноголосно обрали патріархом Московським і всієї Русі митрополита Сергія, який уже фактично 17 років очолював РПЦ. 12 вересня 1943 р. вийшов перший номер відновленого “Журналу Московської Патріархії” [9, 62]. У подальшому він виходив обмеженим накладом і лише російською мовою. Показово, що друкувався він у колишній друкарні “Союзу войовничих безбожників”. 19 вересня 1943 р. у будинку колишнього німецького посольства, переданого патріархії (Чистий провулок, 5), патріарх Сергій приймав делегацію Англійської церкви. Ця акція була потрібна державній владі з метою відкриття Другого фронту.

14 вересня 1943 р. була прийнята постанова уряду СРСР про створення Ради у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР із повноваженнями урядового комітету і 8 жовтня вона розпочала свою діяльність [74, 339]. Раніше найбільш тісно

“співпрацювали” із церквою органи внутрішніх справ і держбезпеки, які фактично займалися її знищенням. Це і визначило майбутній кадровий склад Ради у справах РПЦ. На час призначення головою Ради у справах РПЦ Г. Карпов був у чині полковника, а закінчив свою кар’єру він у 1960 р. у чині генерал-майора КДБ [29, 205]. Основна функція Ради у справах РПЦ полягала у здійсненні контролю за діяльністю церкви, щоб вона не виходила за визначені владою межі. При цьому “поради” і “рекомендації” Ради у справах РПЦ та її уповноважених носили характер наказів. Цей державний орган мав довести, що церква отримала право на існування, а не свободу. Отже, всі важливі рішення церковного керівництва спочатку мали погоджуватися у Раді у справах РПЦ.

28 листопада 1943 р. Раднарком СРСР прийняв постанову № 1325 “Про порядок відкриття храмів”, яка поклала початок процесу повернення храмів, зайнятих після 1917 р. під склади та клуби. 28 листопада 1943 р. радянський уряд дозволив відкриття в Москві з 1944 р. Богословського інституту і пастирських курсів, що і було незабаром зроблено [29, 207].

У радянський період атеїстами було введено формулювання “радянське законодавство про релігійні культури”, яким прикривались всі антирелігійні акції влади. В ході змін у державно-церковних стосунках Рада у справах РПЦ у кінці 1943 р. підготувала проект нового законодавства. 7 січня 1944 р. його прийняли за основу і передали в уряд, але він так і залишився нерозглянутим. Протягом 1943 - 1946 рр. уряд прийняв декілька десятків постанов, які вносили зміни в статті радянського законодавства, однак вони були закритими постановами, тобто такими, що не друкувались у пресі і йшли під грифом “для службового користування” [29, 212].

Підводячи підсумок змінам у державно-церковних стосунках на початок 1944 р., тобто на час повернення радянської влади на Буковину, можна узагальнити. РПЦ перетворилась у легально діючий соціальний інститут. Найпершим досягненням було обрання патріарха, який сформував систему єпархіального управління. Архієреї ж отримали можливість висвячувати священників та легалізувати молитовну діяльність церковних громад. Крім цього, церкві дозволили

відновити духовні навчальні заклади. Межі наданих церкві повноважень не були чіткими і поступово змінювались, внаслідок чого юридично закріплювались не єдиним законодавчим актом, а низкою закритих урядових постанов. Для контролю за діяльністю церкви був створений спеціальний державний орган – Рада у справах РПЦ.

2.2 Формування взаємин між радянською владою та церквою Буковини у 1944 – 1946 рр.

У березні 1944 р. Червона армія розпочала звільнення Чернівецької області від фашистів. Протягом весни більша її частина була звільнена. Лише гірські райони звільнили восени. Тогочасні події щодо церкви розвивалися за сценарієм 1940 р. Більшість священників залишили Буковину ще до приходу радянської влади. Близько 20 священників-буковинців, які не покинули край, продовжували служити. Серед них можна назвати К. Богатирця, Г. Каленюка, К. Пігуляка, Н. Григорія, Б. Григорія, Г. Товстюка, Д. Грималюка, Г. Гулея, І. Щербановича, І. Фрунзея, К. Костенюка, Д. Лагадина, Ф. Мардарія, Є. Мачущана, І. Курчака, К. Остаповича, А. Шкрабу, Ф. Руснака, М. Самборського та ін. Протягом 1944 - 1945 рр. у Чернівецьку область повернулися з Румунії декілька священників-буковинців, які покинули край перед приходом Червоної армії, зокрема І. Диба, М. Горгіца, В. Завадовський, Г. Стефюк, М. Катеренюк, М. Тудан, Д. Фотій, В. Білоус, К. Скалаті, М. Скалат.

Ось як описував К. Богатирець, який під час румунської окупації повернувся на Буковину, тогочасні події: “Коли в березні 1944 р. радянська армія почала наближатись до кордонів Буковини, румунська влада дала письмовий наказ усім священнослужителям евакуюватись в Румунію. Я, взявши до уваги сприятливе ставлення радянських властей до церкви і священників, яке настало і про яке в нас багато говорилось і писалось, особливо відновлення патріархії і церковного правління на основі нових законів, вирішив, незважаючи на письмовий наказ, залишитись на Буковині і послужити скільки ще стане сил при моєму похилому віці церкві й народові. Після відходу румунів, я, як самий старший рангом поміж священниками, перебрав по канонічному праву правління буковинської єпархії, яку

на днях передав делегату Київського митрополита й екзарха всієї України благочинному отцю Євфимію Ковернінському” [78].

Отже, з весни 1944 р. місцевих священиків очолював найавторитетніший і старший за рангом священик К. Богатирець, який тоді служив у Свято-Введенському жіночому монастирі у Чернівцях [79]. У червні 1944 р. митрополитом Київським і Галицьким Іоанном (Соколовим) для налагодження церковних справ у Чернівецькій області та керівництва її церковною організацією був направлений протоієрей Є. Ковернінський. По прибутті у Чернівці він зупинився у Св.-Введенському монастирі, перейняв справи у К. Богатирця і з того часу очолив Чернівецько-Буковинську єпархію, спочатку як священик у ранзі єпархіального благочинного, а з лютого 1945 р. – в архієрейському сані, ставши єпископом Феодосієм (див. Додаток Б). При цьому головним радником єпископа Феодосія (Ковернінського) став К. Богатирець.

Першочерговим завданням нового керівника єпархії було приєднання церковної організації та віруючих Буковини до Руської православної церкви. РПЦ довгий час була частиною російського державного апарату, що відчутно вплинуло на неї. Отже, вона вирізнялась постійним спогляданням на державні чинники, тобто бажанні виконувати програми посилення державної могутності та унітарним характером, який відчувався у жорсткій ієрархічній дисципліні. Після прибуття у Чернівці, Є. Ковернінський наказав усім священикам і псаломщикам краю з’явитись до нього. За участю К. Богатирця був вироблений наступний текст заяви, яку мали скласти всі члени кліру єпархії: “Бажаючи вступити в канонічне спілкування з РПЦ, прошу Чернівецьке єпархіальне управління прийняти мене з усією паствою (псаломщики про паству не вказували – С.Я.) в молитовне спілкування з Московським патріархатом через Українського екзарха Високопреосвященнішого Іоанна, Митрополита Київського і Галицького і затвердити настоятелем (або псаломщиком, далі вказувалась церква і населений пункт – С.Я.). При цьому заявляю Єпархіальному Управлінню, що зобов’язуюсь точно і неухильно виконувати всі розпорядження Вищої Церковної влади і по

апостольській настанові проявляти нелицемірну покору владі, яка є по апостолу від Бога (Рим. 13:1)” [78].

Протягом 1944 р. єпархіальним благочинним була проведена перевірка всього духовенства єпархії, одночасно з якою здійснений перехід єпархії до складу РПЦ. Висвячення священників у Румунській православної церкві визнавалися законними і всі вони, після подання вищенаведених заяв про входження до РПЦ і лояльність до радянської влади, отримували від архієрея указ про право служити в конкретних храмах єпархії. На липень 1944 р. архієрейські укази на призначення отримали 23 священники [80, 3 - 5]. Отже, всі священники й псаломщики одночасно з призначенням на парафію входили до РПЦ, а парафіяни переходили у РПЦ посередництвом своїх священників. При цьому не визнавалися законними висвячення поза Московським і Румунським патріархатами. Як наслідок, Є. Ковернінським спочатку не були допущені до служіння 4 священники і диякон: ієромонах І. Станецький, ставленик архієпископа Краківського та Львівського Палладія, який служив у с. Васловівці Заставнівського району (незабаром приєднався до РПЦ – С.Я.); ієрей Михайло Кожухар, ставленик єпископа Віденського Серафима із с. Ярівка Хотинського району (приєднався до РПЦ у 1945 р. – С.Я.); ієрей Феодор Попович, обновленець із с. Ожево Сокирянського району; ієрей Павло Мостітський, у якого були відсутні документи про висвячення із с. Романківці Сокирянського району; диякон Юрій Лукаш, ставленик архієпископа Палладія з м. Вашківці Вижницького району (у 1945 р. висвячений у священника єпископом Феодосієм – С.Я.). Тільки після врегулювання питання канонічної приналежності вони могли продовжувати виконання своїх пастирських обов'язків. Внаслідок цих процесів Буковина не лише у політичному, але у церковному відношенні, стала поєднаною з іншими українськими землями.

Відсутність альтернативи в цьому питанні нова влада довела проведенням масштабних репресій по відношенню до місцевого населення. Розпочавшись з часу приходу радянської влади, вони продовжувалися аж до смерті Й. Сталіна. У першу чергу репресії торкнулися людей, які працювали при попередній владі на державних посадах, належали до партій, підтримували діяльність національних організацій,

були родичами таких людей тощо. Тисячі людей були депортовані на північ Росії та у Казахстан. Не оминули репресії й представників церкви (див. Додаток В). Типовим прикладом абсурдності більшості звинувачень і покарань радянської тоталітарної системи, може бути наступний випадок. У 1952 р. жителі с. Драчинці Кіцманського району спорудили власними силами пам'ятник полеглим у війні односельцям у формі хреста. На його освячення були запрошені священники – Гордей Драпалюк з Нових Драчинців і Микола Личак зі Старих Драчинців. Пам'ятник урочисто освятили, однак згодом стало відомо, що у списку полеглих були прізвища жителів села, які воювали у націоналістичних збройних формуваннях. За цей вчинок уповноважений Ради у справах РПЦ зняв священників з реєстрації із забороною здійснення церковних служб у Чернівецькій області. Як наслідок, вони назавжди були змушені покинути Буковину [81, 60-63,89-96].

Процес наведення дисципліни серед кліру епархії прослідкується в боротьбі з таким явищем, породженим воєнним часом, як “самозванство”, коли миряни, без архієрейського висвячення, виконували ієрейські функції. Навіть на повоєнному засіданні синоду РПЦ 15 квітня 1946 р. усі архієреї у своїх звітах говорили про “самозванство”, як про головну тогочасну проблему. У Чернівецькій епархії таке явище також існувало, про що свідчать заборони служити керуючого епархією таким людям, як Т. Чаглей, М. Петраніч, А. Антеференсей, В. Сташинін, І. Ронгач, Д. Микитович, В. Грегул, Г. Онуфрій, І. Святенко, В. Череш, Г. Данилюк, А. Баласинович, М. Топало, Кравченко та іншим.

Наприклад, Т. Чаглей самовільно служив у с. Пашківцях Хотинського району. Це він робив ще при румунській владі, яка вживала проти нього відповідні заходи. Навесні 1945 р. єпископ Чернівецький і Буковинський Феодосій (Ковернінський) направив у Пашківці священника О. Боднаря і псаломщика Я. Копича, але Т. Чаглей почав підбурювати проти них людей, бажаючи “вижити” їх. Також він звернувся за допомогою до свого кума - голови місцевої сільради та до уповноваженого райвиконкому. В результаті останні почали вимагати на воєнну позику від священника 20 тис. крб., а від псаломщика 3 тис. крб. Голова сільради почав їм погрожувати невиконанням постанов радянської влади і направив

матеріали в районні органи влади. Довідавшись про це, єпископ Феодосій своїм указом № 185 від 24 березня 1945 р. наклав заборону на Т. Чаглей у справі здійснення богослужінь. Також архієрей про подібні випадки доповідав уповноваженому Ради у справах РПЦ, який зі свого боку надавав відповідну підтримку через органи державної влади. Отже, уповноважений Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області 31 травня 1945 р. направив листа голові Хотинського райвиконкому Легені за підписом голови облвиконкому Колікова, в якому вказував: "Терміново доручить розслідувати цю справу, покарайте винних і перешліть мені весь матеріал" [82, 6]. Після цього Т. Чаглей покаявся перед архієреєм і відбув єпитимію в кафедральному соборі, після чого 26 грудня 1945 р. написав заяву про прийняття у молитовне спілкування з Московською патріархією і призначення псаломщиком, що і було задоволено. Подібні конфліктні ситуації виникали і в інших селах. Але спільними зусиллями церковної та цивільної влади через декілька років "самозванство" на Буковині було подолано.

Одразу після звільнення Буковини, церква, як і в інших регіонах СРСР, проводила патріотичну діяльність, зокрема через проповіді й збирання коштів на потреби перемоги. З літа 1944 р. у Чернівецькій області розпочався збір грошей на танкову колону "Дмитрий Донской". При цьому релігійна громада с. Мамаївці Кіцманського району здала 6988 крб., громада с. Горбово Герцаївського району - 1158 крб., громади Кельменецького району - 7200 крб. тощо [83, 20]. Гроші здавалися в Держбанк на спеціальний рахунок. 15 листопада 1944 р. Чернівецькому єпархіальному управлінню надійшла телеграма від митрополита Київського Іоанна (Соколова) такого змісту: "Патріархією відкрито рахунок допомоги сім'ям фронтовиків. Потрібно терміново зробити внесок благочиння (у цьому випадку під благочинням розумілась єпархія – С.Я.) не менше 1000 крб. від кожної релігійної громади" [84, 15]. І на кінець 1944 р. було зібрано: на танкову колону - 120 тис. крб., на допомогу сім'ям фронтовиків – 20 тис. крб. [83, 43], а на 24 березня 1945 р. відповідно - 160501 та 157421 крб. Крім цього, у фонд Червоної Армії було здано 20114 яєць, 3 т збіжжя та інші харчі [85, 16 - 18]. Гроші здавалися не лише релігійними громадами, але й окремими священиками. Наприклад, К. Богатирець

здав декілька тисяч карбованців із своїх особистих заощаджень [85, 19]. За патріотичну діяльність у роки війни дев'ятеро представників духовенства Чернівецької єпархії в 1946 р. були нагороджені медаллю “За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.”: єпископ Феодосій (Ковернінський), М.А. Мензак (настоятель монастиря Хрещатик), К.Д. Богатирець, Н.Н. Нікітський, М.Г. Григорій, Ю.Ю. Гулін, С.Г. Власьєв, Ю.П. Білоус, В.А. Краєвський [86, 38].

При цьому перехід до РПЦ поклав край румунізації і дав можливість перейти на юліанський календар у відзначенні церковних свят. У листопаді 1944 р. Є. Ковернінському з канцелярії екзарха України надійшла телеграма, яка дозволяла перехід на прийнятий у РПЦ календар [84, 17]. Незабаром цей перехід відбувся. Однак румуни краю підняли клопотання про те, щоб служити за новим стилем. Це питання не входило в компетенцію місцевого архієрея. Тому 26 грудня 1946 р. на засіданні синоду (журнал № 34) розглядалося подання єпископа Феодосія з проханням про дозвіл у румуномовних парафіях використання нового стилю. В результаті синод постановив, як виняток, дозволити здійснення богослужінь у свята за новим стилем, а загалом по єпархії – дотримуватися загальноприйнятого в РПЦ – старого церковного стилю і східної пасхалії [87, 150]. Отже, близько 30 румуномовних парафій єпархії продовжили служити за новим стилем.

Припинення румунізації одразу викликало питання про більш широке запровадження української мови. Насамперед воно постало у західному регіоні України. Першим на засідання синоду РПЦ його виніс єпископ Волинський Варлаам, на що була надана відповідь, що патріарх Московський Тихон ще у 1923 р. благословив здійснення богослужінь національною мовою. Єпархіальний благочинний Є. Ковернінський також у 1944 р. робив запит до екзарха України за роз'ясненням із цього приводу. Однією телеграмою повідомлялось, що допускається богослужіння національною мовою [84, 4], а іншою сам митрополит Київський Іоанн повідомляв: “Богослужіння національною мовою не забороняється” [84, 5]. Проте через різні обставини, як об'єктивні, так і суб'єктивні, українізації богослужіння протягом радянського періоду не відбулося.

Також перед єпархіальним благочинним постало питання ставлення до заведеного у часи входження Буковини до складу Румунії звичаю, порушуючи церковні канони, вінчати у вівторок, четвер і суботу. На засіданні синоду РПЦ 4 квітня 1946 р. (журнал № 16) була заслухана інформація з цього приводу єпископа Феодосія (Ковернінського) і було вирішено заборонити це явище. Однак через спротив, в першу чергу у румунських парафіях, єпископ Феодосій 7 лютого 1947 р. подав повторний рапорт патріарху. В результаті 22 лютого 1947 р. канцелярія патріархії сповістила, що “рішення синоду залишається обов’язковим для виконання, оскільки опирається на церковні канони. Однак цьому не суперечить надане архієреям право, як виняток, дозволяти вінчання і в дні, в які за встановленим звичаєм у тій місцевості вінчання традиційно здійснювалися” [84, 46–47].

Одночасно з місцевими перетвореннями відбувались події у Москві, від яких напряму залежав розвиток церковного життя краю. 15 травня 1944 р. помер патріарх Сергій [74, 339]. Патріаршим місцеблюстителем став митрополит Олексій (Сіманський). Незабаром влада дозволила церкві провести Помісний Собор, який мав обрати нового патріарха і вирішити нагальні питання. 31 січня 1945 р. у Москві розпочав свою роботу Помісний Собор РПЦ. На першому його засіданні обговорено й прийнято Положення „Про управління РПЦ”, а на другому - 2 лютого - митрополита Олексія (Сіманського), згідно з новим Положенням, відкритим голосуванням, було обрано патріархом. На цьому Соборі Чернівецьку єпархію представляв єпархіальний благочинний Є. Ковернінський.

Стисле Положення замінило розгорнуті постанови Собору 1917 – 1918 рр., які стосувалися окремих інстанцій церковної влади. Згідно з прийнятим Положенням, РПЦ ставала чіткою ієрархічною організацією. Вища влада належала Помісному Собору, який при необхідності скликався патріархом. Останній керував церквою разом із синодом із шести архієреїв, у тому числі трьох постійних членів - митрополитів Київського, Ленінградського і Крутицького. Патріарх і синод призначали єпископів, які керували єпархіями. При єпархіальному архієреї міг існувати лише один колегіальний орган – єпархіальна рада. Однак її заснування не

було обов'язковим, а залежало від волі самого архієрея. Наразі в Чернівецько-Буковинській єпархії єпархіальної ради не існувало до 1991 р. Єпископи призначали священиків - настоятелів храмів, які були обов'язковими членами парафіяльних громад і головами її виконавчих органів - церковних рад. Положення посилювало повноваження духовенства - патріарха, єпархіальних архієреїв і священиків. Воно ставило настоятеля приходу в залежність лише від єпархіального архієрея і давало йому широкі повноваження і велику самостійність у відносинах із колективними органами парафіяльного управління. Нове Положення повноту влади у церкві надавало представникам церковної ієрархії. Функції мирян носили суто виконавчий характер.

Відмінністю Положення, порівняно з колишньою практикою, було надання священикам права керувати фінансово-господарськими справами приходів, що раніше входило лише у функції мирян. 18 червня 1945 р. єпископ Чернівецько-Буковинський Феодосій (Ковернінський) отримав указ патріарха й синоду, в якому вказувалося: “Положення про управління РПЦ” висилається Вашому Преосвященству для керівництва. Особливій увазі пропонується питання про організацію приходу (розділ 4, параграфи 34 – 45). Вашому Преосвященству належить через благочинних дати вказівки настоятелям церков зібрати членів виконавчих органів і по ознайомленні їх із Положенням зробити перерозподіл обов'язків між членами виконавчих органів, а настоятелям вступити у виконання обов'язків у відповідності з “Положенням”. В окремих випадках, коли буде з'ясована нагальна потреба переобрання виконавчих органів, належить, по узгодженню з Уповноваженим Ради у справах РПЦ, скликати парафіяльні збори для перевиборів виконавчого органу, із наступною реєстрацією знову вибраних осіб в Уповноваженого” [88, 49]. Особливість Чернівецької єпархії полягала в тому, що тут священики ніколи не були усунені від фінансово-господарських справ парафій. Як при Австрії, так і при Румунії, священики були головами церковних рад (єпітропств – С.Я.). З часу приходу радянської влади у 1944 р. священики в силу традиції керували цими справами. Тому в Чернівецькій області не було потреби робити перерозподіл обов'язків між членами виконавчих органів і проводити суттєві

переобрання. Положення просто юридично закріпило той стан речей, який фактично існував на Буковині і раніше.

22 серпня 1945 р. урядом СРСР була прийнята постанова № 2137-546с під назвою “Із питань, які відносяться до православних церков і монастирів” [74, 364 - 365]. Патріархії, єпархіальним управлінням, парафіяльним громадам і монастирям надавались права на відкриття банківських рахунків, оренди, будівництва і придбання у власність будинків для церковних потреб, придбання транспортних засобів, виробництво церковного начиння й предметів релігійного культу, продаж цих предметів церковним громадам, наймання робітників тощо. Однак, втілення цих прав у життя могло відбутись лише з дозволу уповноважених Ради у справах РПЦ на місцях.

У Чернівецькій області було достатньо храмів, але ця постанова прислужилась і тут у наступних випадках. Один храм - у селі Черногузи Вижницького району був зруйнований під час війни. Тому віруючі порушили клопотання про будівництво нового храму. Одночасно віруючі с. Бережонка Вижницького району, де не було храму, також побажали побудувати собі храм. У цій справі уповноважений Ради у справах РПЦ М. Касаткін допоміг віруючим своєю порадою й оформив клопотання перед Радою у справах РПЦ, в якому просив дозволу на спорудження двох зруйнованих під час війни церков – у Черногузах і Бережонці, хоча, як було зазначено, у Бережонці до цього не було церкви. Отже, віруючі отримали дозвіл і протягом 1946 - 1947 рр. церкви були побудовані. В подальшому становище з цього питання значно погіршилось. До кінця 1980-х рр. у Чернівецькій області не було побудовано жодного нового храму, тоді як були звернення від населення. З часом були введені обмеження і на проведення капітальних ремонтів, на які також треба було мати дозвіл уповноваженого Ради у справах РПЦ.

Також цією постановою скористались на Буковині в питаннях придбання для Чернівецького єпархіального управління транспортних засобів і відкриття єпархіальної свічкової майстерні. У відповідності з постановою єпископ Феодосій (Ковернінський) звернувся за дозволом і сприянням із цих питань до

уповноваженого Ради у справах РПЦ. У результаті проведеної останнім відповідної роботи командувач Прикарпатського військового округу генерал армії Єрмоєнко дозволив придбати єпархіальному управлінню 2 автомобілі з фондів округу - вони були списані з армії [89, 60 - 61]. Ці автомашини - легкова "Победа" та вантажна "ГАЗ-АА", ще на кінець 1951 р. були єдиними в єпархії транспортними засобами, які належали представникам церкви. Ні в монастирях, ні в парафіях, ні в особистому користуванні священників автотранспорту не було [90, 17].

Відкрита того часу у Чернівцях єпархіальна свічкова майстерня, проіснувала до 1952 р. Основною статтею церковних прибутків у радянський час був продаж свічок. Тому від того, ким вони були виготовлені і продані, залежали фінансові можливості кожної парафії. Одночасно в області працювало декілька свічкових майстерень, які робили свічки церковного зразка з малим умістом воску і продавали їх на ринках за меншу вартість. Прибуток від виробництва й продажу цих свічок, які були дешевші за церковні, не йшов на потреби церкви. Тому єпископ Феодосій 13 грудня 1946 р. написав листа до господарського управління патріархії, в якому запропонував порушити перед Радою у справах РПЦ питання про заборону органами державної влади виробництва й продажу свічок церковного зразка на ринках нецерковними організаціями. У відповіді від 27 січня 1947 р. Господарське управління відхилило цю пропозицію, вказавши, що засоби боротьби з купівлею віруючими свічок на ринку, а не в церкві, мають бути винятково церковного характеру і пастирського впливу на віруючих [88, 53]. Подібні тенденції були в Чернівецькій єпархії і раніше. Зокрема, у 1945 р. частина духовенства і віруючих, користуючись підтримкою правлячого архієрея, звернулись до уповноваженого Ради у справах РПЦ з проханням заборонити через органи державної влади в дні церковних свят торгівлю на базарах. Звісно, що воно було відхилено, так як суперечило радянському законодавству [91, 111 - 130].

Вищезгаданою постановою знімалась заборона на церковний дзвін. Проте у Чернівецькій області ця заборона не діяла ще з часу звільнення. Окрема частина постанови стосувалась монастирів. У першу чергу була узаконена діяльність тих монастирів, які були відкриті в роки окупації. Місцевій владі було наказано без

особливих указівок органів влади не заважати діяльності монастирів, зберігати їх будівлі, землю, інвентар, худобу.

Продовження радянським керівництвом започаткованої під час війни релігійної політики, не внесло суттєвих змін у стан церковного життя Буковини. Однак ця політика дала змогу зберегти від знищення ту церковну організацію, яка існувала в краї на час приходу радянської влади, і надала їй можливість для розвитку у визначених межах.

Державну владу у взаєминах з церквою мав представляти уповноважений Ради у справах РПЦ при Чернівецькому облвиконкомі. У липні 1944 р. цю посаду зайняв М. Касаткін. У завдання уповноважених Ради у справах РПЦ входило реагувати на скарги віруючих і духовенства та усувати непорозуміння на місцях, а також займатись реєстрацією служителів церкви, релігійних громад, вести облік храмів, молитовних будинків і монастирів. Реєструвались люди – священики, псаломщики, члени парафіяльних і монастирських громад, а обліковувалось майно – храми, монастирі, парафіяльні будинки. Реєстрація була запроваджена для того, щоб мати відповідальних осіб за стан храмів, які були державною власністю, й сплату платежів за їх користування до державного бюджету. Це була юридична формула, а насправді, реєстрація була потрібна уповноваженому, щоб мати засоби впливу на священиків і членів релігійної громади.

Уповноважений Ради у справах РПЦ по УРСР П. Ходченко в інформаційному звіті за другий квартал 1945 р. писав: “У цей період часу РПЦ займає по відношенню до Радянської держави, безумовно, без тіні підозри, лояльну позицію. Вона веде велику корисну патріотичну роботу і це виражається не лише на словах – проповіді, виступи і заяви, але й у вигляді збору грошових засобів на цілі патріотичної роботи. За другий квартал 1945 р. в Україні було зібрано понад 12 млн. крб. і не менше цього у вигляді харчів. Тому достойне, уважне і законне відношення до релігійників, віруючих та їх релігійних почуттів повинно бути забезпечене. І передусім ця робота на практиці лягає на плечі уповноважених на місцях” [91, 41 - 92].

Зазначимо, що на перших порах уповноважених Ради у справах РПЦ у системі радянського чиновницького апарату просто ігнорували. Це виражалося у поганому матеріально-технічному забезпеченні. Крім цього, їх постійно направляли у відрядження, цілі яких були далекими від релігійних питань, зокрема посівні кампанії й жнива, організація виборів тощо. Через зайнятість іншими справами і постійні відрядження деякі уповноважені Ради у справах РПЦ не мали змоги навіть подавати щоквартальних звітів, не кажучи вже про іншу роботу. Це свідчить, що навіть у керівництві облвиконкомів вважали цю посаду тимчасовою. Відчувалась розгубленість чиновницького апарату, який, як завжди, не знав як діяти і чекав вказівок згори. У другому кварталі 1945 р. уповноважений Ради у справах РПЦ по УРСР направив листи на ім'я голів облвиконкомів про те, щоб уповноважені Ради у справах РПЦ у матеріально-технічній базі були прирівняні до завідуючих відділами, а також щоб їх не відправляли у відрядження, які не стосувались церковних питань. Проте і після цього ситуація не на багато поліпшилась. Сприйняття уповноважених Ради у справах РПЦ серед нижчого чиновництва було ще складнішим. Тому на перших порах, з метою відповідного реагування, усі важливі запити уповноважених Ради у справах РПЦ до представників влади на місцях підписувались одночасно і головами облвиконкомів.

Уповноважений Ради у справах РПЦ проводив значну роботу по втриманню і припиненню образливих дій проти представників церкви. От лише декілька прикладів. Поряд з монастирем Хрещатик у Заставнівському районі була створена дослідна станція, яка почала наступ на монастир - коні станції витоптували монастирський город, на землі монастиря випасали худобу, були спроби забрати монастирську землю й молотарку. Уповноважений Ради у справах РПЦ звернувся до голови Заставнівського райвиконкому Борсука з листом, підписаним також головою облвиконкому, в якому писалося: "Категорично пропоную Вам запропонувати директору дослідної станції припинити ці ненормальні явища по відношенню до монастирської землі і с/г інвентаря та не завдавати матеріальних збитків монастирю" [82, 7].

У грудні 1944 р. голова сільради с. Рідківці Садгірського району наказав церковному старості проводити Різдвяні свята за новим стилем. Як наслідок, 26 грудня 1944 р. з'явився лист за підписами голови облвиконкому і уповноваженого Ради у справах РПЦ до всіх голів райвиконкомів і міськвиконкомів із такими вимогами: “Облвиконком пропонує голові райвиконкому т. Волобуєву терміново скасувати розпорядження голови Рідківської сільради і роз'яснити віруючим помилку голови з цього питання. Облвиконком зобов'язує всіх голів рай- і міськвиконкомів перевірити по своїх районах, чи немає подібних явищ” [92, 15].

У 1945 р. голова сільради с. Снячів Сторожинецького району кричав по селу: “Я попа (Білоуса Ю.П.) у Сибір зашлю” і залякував віруючих, щоб не ходили до церкви. В результаті уповноважений Ради у справах РПЦ звернувся до голови Чернівецького райвиконкому Жученко: ”Прошу Вас вжити відповідних заходів до голови сільради, який зарвався, і запропонувати йому не втручатись у релігійні справи церкви” [82, 12].

8 листопада 1946 р. священник В. Лисенко повертався з богослужіння в с. Малинці Хотинського району і був зупинений на дорозі співробітником відділу МДБ по Хотинському району Г. Коробовим, який був у п'яному вигляді і вчинив скандал. Спочатку він кричав на священника, потім наказав йому злізти з брочки, витяг револьвер і погрожував убити. Все закінчилось тим, що емгебіст зірвав зі священника хрест і забрав його [93, 61]. Після цього священник написав листа уповноваженому Ради у справах РПЦ, де описав ці події і попросив посприяти в поверненні хреста. Завдяки втручанню М. Касаткіна вже 17 листопада працівник держбезпеки повернув хрест і вибачився перед священником. Останній йому простив і подав клопотання перед уповноваженим Ради у справах РПЦ про те, щоб ця справа не передавалась у суд, так як у працівника держбезпеки було троє дітей. Однак 29 листопада 1946 р. до В. Лисенка прийшов слідчий МДБ і повідомив, що ця справа буде передана до суду незалежно від волі потерпілого, пояснюючи це тим, що ця справа політична [94, 4 - 5,11].

Навесні 1947 р. голова сільради с. Мамаївці Кіцманського району виорав землю навколо церкви. Тоді уповноважений Ради у справах РПЦ звернувся до

голови райвиконкому Кишкана: "Терміново припиніть неподобства голови сільради, який систематично тероризує роботу церкви" [95, 41].

18 квітня 1947 р. сільрада с. Поляна Хотинського району поставила вимогу перед церковною громадою протягом двох днів внести до каси сільради 500 крб. на будівництво в селі вітроелектростанції. Однак 5 травня уповноважений Ради у справах РПЦ звернувся до голови райвиконкому Легені: "Прошу дати вказівку сільраді про скасування цього рішення як незаконного" [95, 44].

6 квітня 1950 р. під час служби в церкву с. Широка Поляна (нині Сучевени) Глибоцького району увірвався з покритою головою директор місцевої школи І. Танасюк і почав бігати за дітьми. Забравши насильно їх із храму, він через деякий час повернувся назад з іншими вчителями, вимагаючи, щоб священник припинив службу і вийшов у двір. Проте церковний староста випровадив їх. За цими фактами уповноважений Ради у справах РПЦ звернувся до завідуючого обласним відділом освіти Данича. В результаті директор школи отримав догану [96, 27, 30].

Керівництвом Радянського Союзу була надана вказівка про недопущення брутальних випадів проти представників церкви і віруючих. А про виконавську дисципліну тоталітарної системи говорити зайво. В опалу могли потрапити не лише люди рівня голів сільрад, але й вищі чиновники. Прикладом цього може слугувати конфлікт екзарха України митрополита Іоанна (Соколова) з уповноваженим Ради у справах РПЦ по УРСР П. Ходченком. Уповноважений Ради у справах РПЦ у стосунках із митрополитом брутально себе поводить і останній звернувся зі скаргою до голови Ради у справах РПЦ Г. Карпова. Останній же у листі до секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова від 24 квітня 1945 р. пропонував зняти П. Ходченка з посади і прийняти на прийом митрополита: "...вважаючи дії тов. П. Ходченка недопустимими, які суперечать тим установкам, які я маю від уряду в частині взаємовідносин із керівництвом православної церкви" [97, 101 - 104]. Проте питання тоді було вирішено мирно і П. Ходченко залишився на своїй посаді.

У разі виникнення конфліктних ситуацій, які не можливо було розв'язати за допомогою райвиконкомів, уповноважені Ради у справах РПЦ мали звертатись по допомогу в органи прокуратури. Так, зокрема, 11 квітня 1945 р. заступником

прокурора СРСР був направлений витяг № 7/82 до всіх прокурорів республік, країв, областей і міськпрокуратурам, у якому містилась вказівка про встановлення нагляду за законністю рішень і розпоряджень місцевих органів влади стосовно релігії і церкви. Передбачалась дисциплінарна і судова відповідальність стосовно посадових осіб за брутальні образи релігійних почуттів віруючих, а також відповідальність стосовно осіб, винних у незаконному перешкоджанню здійснення богослужінь.

Отже, уповноважений Ради у справах РПЦ відігравав щодо церкви, в залежності від ситуації, як позитивну, так і негативну роль. Коли мова йшла про встановлення дисципліни в церковному середовищі, наведення на розум тих атеїстичних активістів, які брутально ображали віруючих і заважали здійсненню богослужінь у храмах, він був помічником архієрея. Проте в інших випадках він неухильно наглядав за діяльністю церкви і жорстко клав край всім церковним заходам, які виходили за межі дозволеного владою.

2.3 Церковне життя Буковини у повоєнне десятиліття

У Чернівецькій області налічувалося понад 400 населених пунктів. У більшості з них були православні храми, а в деяких населених пунктах - по декілька. При кожному храмі існувала своя парафіяльна громада. Одночасно, в краї налічувалося лише декілька десятків священиків. Тому кадрове питання для церкви на Буковині в той час було основним. Зростання кількості священиків у кожній єпархії може відбуватися за рахунок нових висвячень і переходів священиків з інших єпархій. Висвячували у священики людей, які або закінчили духовні навчальні заклади, або зарекомендували себе як благочестиві миряни. Свого архієрея, який би міг висвячувати, Буковина отримала лише на початку 1945 р. Тому після звільнення області церковний клір поповнювався переважно прибулими священиками. Священиків з інших єпархій приваблювало на Буковині те, що в краї не було такого розгрому церкви, як в інших регіонах. Однак, через уподобання місцевого населення, найліпше приживались на Буковині священики із західного регіону України – вони володіли українською мовою і мали богословську освіту. На Буковину прибула значна кількість священиків з Волині та Поділля, де того часу проводились широкомасштабні “чистки” серед духовенства за діяльність у період

окупації. Декілька священників прибуло із сусідньої Молдови і були призначені переважно на парафії Сокирянського і Кельменецького районів, які межували з нею.

Свою роль у цьому процесі відігравали і тодішні зовнішньополітичні чинники. У 1945 р. в Україну з Польщі (Холмщини і Підляшшя) прибуло по репатріації близько сотні православних священників, які так були розподілені по областях: Чернівецька - 30 осіб, Волинська – 29, Рівненська – 7, Запорізька, Дніпропетровська, Херсонська – по 9 [91, 154 - 155]. Деякі з цих священників у подальшому здобули авторитет і повагу серед духовенства й віруючих єпархії. Серед них можна виділити Є. Барщевського, І. Кіндерського, Г. Кавценюка, І. Кириляка, Д. Костя, Є. Лащенко-Петрова, М. Мартина, М. Скаба, О. Якуту та ін. Щоб улаштуватись на новому місці, вони попросили у держави кредити. Справою займався уповноважений Ради у справах РПЦ М. Касаткін. 19 жовтня 1945 р. він направив єпископу Феодосію (Ковернінському) листа, в якому писалося: "Прошу Вас дати вказівку всім священникам, які прибули з Польщі як переселенці, прибути в облікком до уповноваженого з приводу оформлення матеріалів на отримання кредитів згідно з постановою Раднаркому СРСР, як переселенцям, від 5 до 10 тис. крб. з погашенням протягом 5 - 10 років" [89, 58].

З часом основним шляхом поповнення духовенства в єпархії стало висвячення місцевих жителів: у 1945 р. були висвячені 29 священників, у 1946 р. - 19, у 1947 р. - 14 , у 1948 р. – 18 [98, 3], у 1950 р. - 14 , у 1951 р. - 9 [99, 20 - 21]. Чисельність духовенства поступово зростала: на 15.09.1944 р. - 39 священників (за національністю: українців - 26, росіян - 6, румунів - 5, молдован - 2); на 26.12.1944 р. – 42; на 25.03.1945 р. – 53; на 01.06.1945 р. - 71 (за національністю: українців - 52, росіян - 6, румунів - 9, молдован - 4); на 01.07.1945 р. – 82; на 22.08.1945 р. – 106; на 01.01.1946 р. – 121; на 01.01.1947 р. – 166; на 01.01.1948 р. – 179; на 01.01.1949 р. - 183 (за національністю: українців - 128, росіян - 16, румунів - 15, молдован - 21, білорусів - 1, інших - 2); на 01.01.1951 р. – 192; на 13.06.1951 р. – 198 [88, 55 - 56].

Після того, як священник або псаломщик отримували указ правлячого архієрея на право служити в конкретному храмі, вони мали зареєструватися в уповноваженого Ради у справах РПЦ. Лише після проходження реєстрації вони

могли приступити до своїх обов'язків. Реєстрація духовенства була заведена владою з метою впливу на кадрову політику церкви. Якщо в питаннях кандидатів на висвячення архієрей міг діяти на власний розсуд, то в подальшому, через інститут реєстрації, уповноважений Ради у справах РПЦ міг впливати на діяльність духовенства. Для кожної єпархії був установлений ліміт на кількість духовенства і через інститут реєстрації держава контролювала цей процес.

Як вище зазначалось, майже у кожному населеному пункті віруючі люди утворювали парафіяльні громади. Кожна громада мала свій храм. Більшість храмів Чернівецької області було споруджено в той час, коли вона входила до складу Австрії, Росії і Румунії. Багато з них є справжніми пам'ятками архітектури. Згідно з радянським законодавством, релігійною громадою визнавалась громада жителів конкретного населеного пункту у кількості не менше 20-ти осіб (т.зв. "двадцятка"). Юридично питання використання храмів у СРСР вирішувалося так. Після реєстрації релігійних громад райвиконкомами й уповноваженим Ради у справах РПЦ, храми передавалися, згідно з договорами, у безкоштовне користування відповідним громадам. Кожна релігійна громада, оформивши відповідні документи, могла бути зареєстрованою й отримати в користування храм. Щоб обмежити церковну діяльність, громада реєструвалась лише в тому випадку, якщо вона вже мала храм, тобто за конкретною адресою. Тому уповноважений Ради у справах РПЦ розпочав роботу з обліку храмів. На 15 вересня 1944 р. ним було обліковано 194, а 26 грудня 1944 р. вже 293 храми [83, 17 - 20].

У вересні 1944 р. екзарх України митрополит Іоанн (Соколов) наказав релігійним громадам України в терміновому порядку зареєструватися в уповноважених Ради у справах РПЦ при облвиконкомах [84, 6]. 26 грудня 1944 р. уповноважений Ради у справах РПЦ розіслав усім райвиконкомам області матеріали на оформлення релігійних громад. У той час область складалась з 14 районів і м. Чернівці, яке включало три райони – Ленінський, Сталінський і Шевченківський. Реєстрація йшла повільно, що було зумовлено з бюрократичною тяганиною. Більшість жителів області не володіли російською мовою і не могли правильно заповнити документи. Райвиконкоми, які отримували їх від громад, не

відпрацьовували і передавали в облвиконком уповноваженому Ради у справах РПЦ, а він їх повертав на виправлення. Тому на 25 березня 1945 р. було зареєстровано лише 78 православних громад [85, 16 - 18]. Продовжував залишатися слабким зв'язок Чернівців із гірськими районами, які були звільнені від фашистів лише восени 1944 р.

Поступово кількість зареєстрованих православних громад наближалася до числа облікованих храмів. На 1 червня 1945 р. в єпархії було зареєстровано 204 православні громади і обліковано 308 храмів [85, 31 - 33], а на 22 серпня 1945 р. відповідно 235 громад і 335 храмів [85, 39]. На 1 січня 1946 р. в Чернівецько-Буковинській єпархії було обліковано 356 [91, 148 – 149], а через рік – 366 храмів [100, 29; 101, 19]. На 1 січня 1948 р. кількість облікованих храмів збільшилась на один, склавши 367 [101, 19]. Отже, робота з обліку храмів і реєстрації уповноваженим Ради у справах РПЦ релігійних громад була проведена в Чернівецькій області протягом 1945 – 1948 рр. У кінці 1950-х рр., коли розпочалось масове закриття церков, уповноважений Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області вказував у своєму звіті про 369 - 370 облікованих храмів на 1949 р. [103, 167-176; 104, 43], а у церковному єпархіальному звіті за перше півріччя 1946 р. говорилося про 374 діючих храмів [88, 59].

Крапку у питанні відкриття храмів у повоєнний час радянська влада поставила восени 1948 р., коли 28 жовтня Рада Міністрів СРСР постановила скасувати її ж розпорядження від 10 серпня 1948 р. про відкриття десяти храмів під приводом того, що воно не було підписане головою уряду Й. Сталіним. Цей факт, і як його результат - закриття тільки що відкритих храмів, викликало різку зміну по відношенню до клопотань віруючих, як у центрі, так і на місцях [29, 342]. Після цього всі обліковані храми, при яких не були зареєстровані громади, були зняті з обліку як недіючі, і в них було суворо заборонено проведення церковних служб. Храмами ж у повному розумінні вважались такі, при яких були зареєстровані релігійні громади, навіть якщо вони були приписними і служби там відбувались декілька разів на рік.

Після цього, аж до смерті Й. Сталіна, не відбулось жодного офіційного відкриття православного храму. Більше того, почалось вилучення церковних будівель. В основному кількість приходів скорочувалася за рахунок храмів, відкритих на окупованих територіях. Спираючись на постанови уряду СРСР від 1 грудня 1944 р. (№ 1643-486Ф) і від 22 серпня 1945 р. (№ 2137-546с.) влада вилучала у релігійних громад церкви і молитовні будинки, які були відкриті в період окупації у будівлях, які вважались школами, клубами, музеями і т. ін. Винятку не було і для тих будівель, які ще до 1917 р. були споруджені як типові храми, а на період окупації вважались державними або громадськими установами. Аналогічна ситуація стосувалася і монастирів. Також були встановлені обмеження на висвячення нових священиків тощо.

За підрахунками автора (див. Додаток А), в 1945 – 1948 рр. у Чернівецькій області була зареєстрована 361 православна громада, із яких 350 – при православних храмах, 10 – при колишніх греко-католицьких і одна – при храмі колишнього єзуїтського монастиря. При цьому православних храмів в області було значно більше. Це було пов'язано з тим, що храми уповноважений Ради у справах РПЦ просто обліковував, тобто рахував. Проте деякі з облікованих храмів уже в той час не були діючими в повному розумінні, оскільки при них не було зареєстровано громад і богослужіння не відбувалися. Вони час від часу використовувались лише для здійснення треб і похоронного обряду.

До приходу радянської влади Буковинська митрополія налічувала 12 монастирів та скитів, із яких 4 були на території Північної Буковини, тобто сучасної Чернівецької області. Це чоловічий Св.-Іоанно-Богословський монастир Хрещатик у Заставнівському районі, жіночий Св.-Введенський монастир у Чернівцях та два чоловічих скити – скит при митрополичій домовій церкві (параклісі) Св. Іоанна Нового Сучавського в митрополичій резиденції, монахи якого одночасно доглядали за комплексом резиденції й скит Яблунівці поблизу с. Годилів на околиці Чернівців (тепер там знаходиться дослідна станція – С.Я.), який одночасно був літньою резиденцією митрополита.

Монастир Хрещатик заснований у першій половині XVIII ст., однак з приходом австрійської влади був закритий, а монастирська церква, побудована у 1765 р., стала парафіяльною. В 1930-х рр. він був відроджений зусиллями ігумена Михаїла (Мензака). Св.-Введенський жіночий монастир у Чернівцях був заснований на початку XX ст. з суто філантропічною метою - догляду за хворими. Тому і місцем його розташування було обрано територію поряд з обласною лікарнею.

У довоєнний час (за деякими даними у 1927 р.) виник жіночий монастир Св. Василя Великого у с. Чорний Потік Заставнівського району, хоча він отримав офіційний статус монастиря лише у 1941 р., під час румунської окупації. Започаткувала його Агафія Бзовій, вдова купця Василя Бзовія, який за життя виділяв кошти на будівництво храмів, зокрема у с. Онут. Вона зібрала насельниць у власному будинку, поряд із яким розташовувалось приміщення для господарських потреб. З часом була побудована монастирська церква з дзвіницею. Після смерті А. Бзовій все рухоме і нерухоме майно, земля й худоба залишились монастирю і використовувались ним до 1944 р.

У березні 1944 р. за наказом Буковинського митрополита Тита (Сімедрі) багато насельників і насельниць монастирів Чернівецької області виїхали до Румунії. Коли прийшла радянська влада й уповноважений Ради у справах РПЦ зайнявся обліком монастирів, картина була такою. На 15 вересня 1944 р. ним було обліковано 2 монастиря – чоловічий Хрещатик і жіночий Чернівецький. У першому налічувалося тоді 12 насельників, а в другому – 9 насельниць [83, 17 - 20].

24 грудня 1944 р. шість насельниць Св. Василівського монастиря на чолі з Маргаритою Жабюк, як репатріанти, повернулись з Румунії і вже 26 грудня 1944 р. уповноважений Ради у справах РПЦ доповідав у Київ про 3 облікованих монастиря в області. В березні 1945 р. у Св. Введенський монастир повернулись з Румунії ще 15 насельниць і загальна їх кількість зросла до 24-х [85, 16 - 18]. Проте через деякий час Св. Василівський монастир припинив своє існування і сталося це через такі обставини. При поверненні у с. Чорний Потік черниці знайшли свій монастир повністю розграбованим. З усього майна залишились тільки кінь, корова та віз, і лише завдяки тому, що вони були передані людям на збереження. Три місяці, тобто

всю зиму, насельниці провели у великій скруті: не вистачало їжі, палива, одягу; воду треба було доставляти здалека. Навесні 1945 р. голова сільради В. Василичук забрав у монастиря коня, корову і віз. При цьому він забажав, щоб насельниці покинули село. Свого священика при монастирі не було, а монастирську церкву обслуговував парафіяльний священик із Чорного Потіку Корнелій Костенюк. У подальшому, 29 квітня 1946 р. він разом з дружиною Астасією, донькою народного вчителя, був зарубаний невідомими у власному будинку [105, 1]. У результаті звернення монахинь до уповноваженого Ради у справах РПЦ, останній порушив питання про повернення майна монастиря перед головою Заставнівського райвиконкому, а той - перед головою сільради. Поки питання вирішувалося, насельниці не витримали і 24 березня 1945 р. переїхали у Св.-Введенський монастир у Чернівці. Після цього єпископ Феодосій (Ковернінський) порушив перед уповноваженим Ради у справах РПЦ клопотання про те, щоб зареєструвати їх у цьому монастирі.

Майно і дзвони Св.-Василівського монастиря спочатку планувалося передати Св.-Введенському монастирю, але 24 червня 1946 р. єпископ Феодосій звернувся до уповноваженого Ради у справах РПЦ з відношенням про передачу дзвонів монастирю Хрещатик. 23 серпня 1945 р. єпископ Феодосій сповіщав уповноваженого Ради у справах РПЦ, що настоятельниця монастиря у с. Чорний Потік категорично відмовилася керувати ним. Тому архієрей клопотав про передачу Св.-Василівського монастиря у відання чоловічого монастиря Хрещатик, перевівши туди частину братії [89, 48]. 14 вересня 1946 р. Чернівецький облвиконком прийняв розпорядження № 167, яке поставило крапку в питанні монастиря у Чорному Потіці. Його колишні насельниці були залишені на постійне проживання у Св.-Введенському монастирі. Дзвони і частина церковного майна були передані монастирю Хрещатик. Інша частина майна передана парафіяльній церкві с. Чорний Потік [105, 32 - 36].

На 1 січня 1947 р. в єпархії було обліковано 2 монастирі: Хрещатик - 27 осіб і Св.-Введенський - 40 осіб [100, 29; 101, 19]. Ці два монастирі діяли аж до початку 1960-х рр., поки не були закриті владою.

Насельники скиту Яблунівці покинули край ще до приходу радянської влади, а на його території з приходом нової влади була розміщена дослідна станція. Єпископом Феодосієм (Ковернінським) були зроблені спроби відродження означеного скиту. Для відновлення в ньому монастирського життя у 1945 р. єпископ Феодосій (Ковернінський) призначив ієромонаха Іоанникія Станецького, однак останній незабаром виїхав із єпархії. 26 жовтня 1945 р. єпископ Феодосій призначив у скит ігумена Саватія (Ковальчука) [88, 62], який незадовго до цього приїхав на Буковину з Польщі (Холмщина). Однак уже 26 вересня 1946 р. ігумен Саватій був переведений із скиту і призначений настоятелем Св.-Дмитрівської церкви с. Зелений Гай. Ігумен не прийняв парафію і вибув із єпархії [88, 63]. 23 листопада 1946 р. єпископ Феодосій видав указ про призначення настоятелем Св.-Миколаївського скиту Яблунівці ігумена Філагрія (Камінського), який прибув із Кам'янець-Подільської єпархії [88, 63]. Проте вже 26 листопада 1946 р. ігумен Філагрій отримав новий указ, яким він переводився на парафію у Хотинський район [88, 63]. Незабаром і він покинув Буковину. Усі ці невдачі у відродженні монастиря були пов'язані з тим, що влада вбачала небажаним сусідство на одній території монастиря з дослідною станцією. Відмова уповноваженого Ради у справах РПЦ у питанні визнання владою монастиря Яблунівці аргументувалась тим, що там монастиря не було, а розташовувалась лише літня резиденція митрополита, яку обслуговували монахи.

Також у повоєнні роки була спроба відродити Св.-Миколаївський скит Галиця біля с. Непоротове Сокирянського району, який діяв до 1809 р. Він знаходився над Дністром у печерах і для влади культурних чи господарських потреб не представляв. У кінці 1944 р. там оселився ієродиякон Йосиф (Левицький). Сам він народився 1886 р. у Сокирянському районі в сім'ї псаломщика. В 1920 р. вступив до монастиря Рудь у Молдові, де знаходився на послуху до 1929 р., коли був переведений у Буковинську митрополію. В 1930-х рр. проходив послух у монастирях Буковини: Яблунівці, Хрещатику та ін. В 1939 – 1944 рр. знову проживав у монастирі Рудь. У квітні 1945 р. ієродиякон Йосиф звернувся до Чернівецького єпископа Феодосія з проханням прийняти його у молитовне

спілкування з Московським патріархатом і призначити у скит Галиця, що і було позитивно вирішено. В листопаді 1945 р. Йосиф (Левицький) був висвячений в ієромонаха і призначений священником церкви скиту Галиця.

Незабаром після цього, 4 травня 1946 р. єпископ Феодосій отримав листа від жительки с. Галайківці Вінницької області Олени Магальяс. У ньому піддавалась критиці поведінка ієромонаха Йосифа. Писалось про те, що Йосиф взяв у монастир молоду жінку – Ганну Орган із трирічною дитиною і хворою матір'ю. Усі вони проживали з монахом в одному будинку, за що отримали від людей назву “батюшкіна сім'я”. Це вносило зневір'я серед людей і як результат – до скиту не було поваги, його не підтримували і не відвідували. Отже, Олена Магальяс просила перевести ієромонаха Йосифа в інший монастир, а сама висловлювала бажання переїхати у скит. При цьому вона обіцяла, що з нею прийдуть ще 2 священники й сестри Галайковського монастиря з Вінниччини.

Для вирішення цієї справи єпископ Феодосій призначив настоятельницею скиту Галиця монахиню Вероніку (Бушило) із Св.-Введенського монастиря і доручив їй разом із Сокирянським благочинним розібратися в цій справі. 27 травня 1946 р. Вероніка (Бушило) доповідала, що Г. Орган чесна й працелюбна жінка, а всі звинувачення проти неї - це наклеп. Також указувалось те, що прийняття жінок у монастир відбулось через клопотання благочинного. В монастирі також деякий час проживала Катерина Петрівна – жінка 70-ти років, яка незабаром покинула його. Монахиня Вероніка писала про те, що О. Магальяс у монастир не просилась, бо сама бажала бути настоятельницею. Ієромонаху Йосифу в цьому листі була надана позитивна оцінка.

Думку Вероніки (Бушило) підтвердили своїми листами благочинний Н. Нікітський та його батько, який був псаломщиком. Благочинний писав про те, що він оселив у скиту Г. Орган тому, що вона вдова і їй не було де жити. О. Магальяс він оцінював як авантюристку. Ще у березні 1946 р. вона робила спроби домогтись сприяння благочинного у планах стати настоятельницею скиту. Вона привозила із собою священника-вдівця Мундія з Вінницької області, який бажав прийняти чернецтво і служити у монастирі. Також вона відвідала деяких священників

Сокирянського району. При цьому вона представлялась настоятельницею скиту і просила грошей для обробітку монастирської землі. Отримавши таку інформацію, 11 червня 1946 р. єпископ Феодосій припинив справу проти ієромонаха Йосифа за недоведеністю, а 19 червня він отримав листа від О. Магальяс, в якому вона вибачилася за свої випадки і дуже просила не передавати справу до суду (таку погрозу їй висловив батько Сокирянського благочинного – С.Я.).

Після цих подій Вероніка (Бушило) переїхала до монастиря в Чернівцях, а Й. Левицький продовжив жити в скиту як сторож, оскільки не мав антимінса і не служив. Про це він доповідав єпископу Феодосію листом від 31 грудня 1946 р. Через те, що церква була недіючою, вона не мала прихожан, не було грошових зборів і т.п. В січні 1947 р. єпископ Феодосій вирішив призначити в монастир нового настоятеля, а ієромонаху Йосифу запропонував одержати антимінс для монастирського храму та іноді служити також у церкві с. Непоротове.

В цей час до єпископа Феодосія приїхала монахиня Галайківського монастиря Віра Магальяс, яка зуміла переконати єпископа в тому, що вона організує переїзд до скиту Галиця 18 черниць колишнього Галайківського монастиря. 19 лютого 1947 р. єпископ Феодосій виніс рішення [83, 49] про переїзд до скиту Галиця монахинь колишнього Галайківського монастиря й організацію там жіночого монастиря. Ієромонаху Йосифу пропонувалось сприяти монахиням у переїзді й організації монастирського життя. 5 квітня 1947 р. єпископ Феодосій сповіщав ієромонаха Йосифа про те, що монахиня В. Магальяс призначена тимчасово виконуючою обов'язки настоятельниці скиту Галиця [88, 65]. Й. Левицькому пропонувалось передати все майно по акту і після цього зайняти священницьке місце парафії с. Вітрянка. Магальяс через Сокирянського благочинного отримала дотацію від єпархіального управління в розмірі 3 тис. крб. для обробітку монастирської землі. Одночасно вона домоглася від райвиконкому прийняття рішення про передачу скиту 5 га землі. Після цього було виорано 1,5 га землі і півгектара засіяно кукурудзою.

Через деякий час до архієрея дійшли звістки, що монахині закритого Галайківського монастиря розійшлися по своїх домівках і ніколи не мали бажання

переїжджати у Галицію. Отже, це була видумка В. Магальяс. Одночасно відповідними органами проти неї було висунуте звинувачення у співпраці з окупаційною владою в роки війни. В результаті єпископ Феодосій звільнив її з посади ігумені з формулюванням: “За шахрайство, темне минуле й уведення в оману єпископа” [95, 35] і наказав передати все майно за описом ієромонаху Й. Левицькому. В червні 1947 р. вона здала майно і покинула монастир. 19 червня 1947 р. єпископ Феодосій благословив проживання в скиті ієромонаха Йосифа в ролі сторожа, який, між іншим, і не покидав скит.

Після від'їзду з Галиці В. Магальяс та її доньки єпископ Феодосій мав бажання перемістити туди частину монахів із Хрещатика, однак останні відмовились [95, 127]. В 1948 р. уповноважений Ради у справах РПЦ виношував план переселення в Галицію 25 черниць із закритого ще у 1945 р. (рішення № 123 від 30 квітня 1945 р. Ради у справах релігійних культур, рішення № 2 від 30 січня 1946 р. Глибоцького райвиконкому) старообрядницького монастиря у Білій Криниці, добившись дозволу Ради у справах РПЦ, однак вони також відмовились від переїзду у Галицію [106, 33]. Всіх лякали погані побутові умови й віддаленість монастиря.

Ще після того, як на початку 1947 р. у скит прибула В. Магальяс, Г. Орган була змушена покинути його. Вона переїхала у Сокиряни, де почала співжиття з Давидом Белінським. Коли ж В. Магальяс виїхала з Галиці, Г. Орган знову повернулась у монастир. Однак Д. Белінський озлобився й у жовтні 1948 р. написав листа єпископу Чернівецькому і Буковинському Андрію (Сухенко) про те, що коли він приїхав у скит забрати з собою Г. Орган, то ієромонах Йосиф кинувся на нього із сокирою. Благодійний Н. Нікітський, якому було доручено розібрати справу, написав, що ієромонаху Йосифу 62 роки і тому він фізично не в змозі робити того, в чому його звинувачують. Однак Д. Белінський продовжував боротись з ієромонахом Йосифом за Г. Орган, яка оселилась у монастирі.

В серпні 1949 р. новий Сокирянський благодійний О. Рудаков доручив священникам Ф. Руснаку (с. Романківці) і В. Швецю (с. Непоротове) перевірити звинувачення проти ієромонаха Йосифа. Священники спочатку опитали жителів прилеглих до скиту сіл, які в один голос підтверджували факт співжиття Йосифа з

Г. Орган. Потім священники прибули в скит і мали бесіду з ієромонахом Йосифом. Він у брутальній формі сперечався з ними, не бажаючи вигнати з монастиря жінку. Виправдовувався він тим, що вона живе в скиту за наказом голови сільради і якщо її вигнати, то виникнуть проблеми з владою.

Після цього єпископ Андрій (Сухенко) запросив ієромонаха Йосифа в канцелярію і під час зустрічі наказав припинити співжиття з Г. Орган. Ієромонах Йосиф покався й обіцяв виконати всі вимоги архієрея, однак не зробив цього. Тоді 1 жовтня 1949 р. єпископ Андрій видав розпорядження, в якому за доведене блудне співжиття ієромонах Йосиф був заборонений у служінні [107]. Розпорядження зобов'язувало ієромонаха Йосифа здати все монастирське майно і прибути в єпархіальне управління, звідки направитись в один із монастирів Молдови. Також архієрей попереджав, що якщо Йосиф протягом 10 днів не з'явиться до нього, то буде позбавлений сану й чернецтва.

Однак ієромонах Йосиф не з'явився в канцелярію, продовжував проживати в скиту і відмовився передати майно новопризначеному охоронцю - псаломщику Ф. Кривому. В січні 1950 р. єпископ Андрій (Сухенко) звернувся до уповноваженого Ради у справах РПЦ з проханням про те, щоб він посприяв випровадженню позбавленого сану Й. Левицького [108, 9]. Внаслідок цього незабаром останній покинув Галицю. При монастирі жив сторож і в тому ж році в Галицю з Хрещатика був переведений послушник Митрофан Войтенко, однак він у 1954 р. покинув скит. Через деякий час скит покинув і сторож, після чого настало повне його запустіння.

29 серпня 1945 р. була прийнята постанова уряду СРСР, яка звільняла монастирі від земельної ренти й сплати податку з будівель, а монахів - від податку на холостяків, одиноких і малосімейних громадян, а 29 травня 1946 р. вийшла постанова Ради Міністрів СРСР "Про православні монастирі", яка визначила їх правове й господарське становище [29, 334]. Монастирям були повернуті не тільки відібрані землі, але й виділені нові - по 0,15 га на одного насельника. Крім цього, монастирям дозволили займатись промислами, організовувати майстерні і т. д. [29, 335].

За монастирями в Чернівецькій єпархії були закріплені землі, якими вони володіли до приходу радянської влади, відповідно у Хрещатика 20 га, а у Св.-Введенського 6 га. Одночасно монастирям установили жорсткі обов'язки по натуральних поставках державі сільгосппродукції. Буковинські монастирі були нечисленними і в них був великий процент непрацевдатних осіб, а податковий тягар із часом зростав. У 1951 р. постановою Чернівецького облвиконкому у монастиря Хрещатик забрали 10 га землі. Цим було підірвано економіку монастиря, оскільки він існував переважно за рахунок земельного господарства. По причині забудови Чернівців Св.-Введенський монастир у кінці 1952 р. передав державі 3 га орної землі і 1 га саду. Отже, на початок 1950-х рр. у Хрещатика залишилось 10 га, а у Св.-Введенського монастиря 2 га землі.

У 1951 р. відбулась зміна настоятеля монастиря Хрещатик. У розпорядженні єпископа Чернівецького і Буковинського Андрія (Сухенко) від 30 січня 1951 р. указувалось, що ігумен Михаїл (Мензак) домовився із завідуючим радгоспу дослідної станції і з працівником Кіцманського пункту “Заготзерно” і придбав нелегальним шляхом державне сортове зерно, чим сприяв „розграбуванню соціалістичної власності”. Після цього він був переведений на парафію у с. Новосілку (Мамаївці) Кіцманського району [88, 69]. Новим настоятелем став ієромонах Никодим (Руснак) (нині митрополит Харківський і Богодухівський – С.Я.). Незабаром останній підняв клопотання перед церковною владою про виділення коштів на будівництво нового монастирського житлового корпусу, оскільки старий був зруйнований під час війни і монахи жили у двох тимчасових бараках у дуже складних умовах. У результаті, протягом 1953 – 1955 рр. був споруджений новий корпус для проживання насельників. Цікаво те, що з невеликої повоєнної братії монастиря Хрещатик вийшло три архієреї: Мефодій (Мензак), Никодим (Руснак) і Антоній (Вакарік).

Чимала увага церковного керівництва була приділена розвитку духовної освіти й видавничої діяльності. Після відкриття влітку 1944 р. у Москві Богословського інституту, патріархія бажала розширити мережу духовних навчальних закладів і зверталась із відповідними клопотаннями до державних

органів. У результаті, державою був погоджений ліміт на відкриття духовних навчальних закладів. Щодо України, був отриманий дозвіл на відкриття семінарій у Києві, Львові, Одесі і Луцьку. Однак церква не змогла реалізувати навіть його. Основна причина цього полягала у тому, що церква не мала своїх приміщень, складним був фінансовий стан, а рівень викладацьких кадрів - просто катастрофічним.

Для функціонування навчальних закладів необхідно було мати відповідні приміщення як для навчальних аудиторій, так і для гуртожитків. Церква ж, згідно з радянським законодавством, не могла придбати собі такі приміщення навіть за гроші. Наступне питання – це меблі та їжа для семінаристів. Під час війни та у перші повоєнні роки харчі продавались державою по талонах, отож мав бути відповідний дозвіл. Також треба було мати кошти на утримання викладачів і студентів. Спочатку семінарії утримувались на кошти єпархій, в яких вони знаходились, а з 1952 р. їх фінансування взяв на себе навчальний комітет Московської патріархії [109, 36].

Перша духовна семінарія в Україні була відкрита в Одесі у 1944 р. в приміщеннях Св.-Пантелеймонівського монастиря. У першій половині 1945 р. була відкрита семінарія у Луцьку. Для цього було виділене приміщення біля кафедрального собору і архієрейської резиденції. Планувалось відкрити духовну семінарію у Львові, де в середині 1945 р. було знайдене приміщення (колишній католицький монастир), однак не було знайдено коштів на її відкриття. А у Києві робота по створенню семінарії в 1945 р. навіть не розпочиналась: не було ані приміщення, ані викладачів. На початку 1946 р. уповноважений Ради у справах РПЦ по УРСР П. Ходченко писав, що “відкриття курсів у Львові й Києві затягується через відсутність коштів” [91, 111 - 130]. У подальшому таки вдалось відкрити семінарію у Києві. Спочатку вона розташувалась у Св.-Михайлівському монастирі, а з 1949 р. (після закриття монастиря) перейшла у Св.-Андріївську церкву. При цьому, у зв’язку з нестачею місць у гуртожитку, більше половини семінаристів проживали на приватних квартирах. Відчувалась скрута і з викладацькими кадрами. Навіть атеїстичні чиновники Ради у справах РПЦ визнавали парадоксальну ситуацію, коли

найважча ситуація з викладачами була у місті, яке постійно славилось своєю освітою.

Питання відкриття Львівської семінарії мало суб'єктивний характер. Після звільнення Галичини від фашистів керівництво МП планувало розпочати активну місіонерську роботу в цьому регіоні. Першочерговими заходами у цьому напрямку були: призначення у Львів православного архієрея та відкриття духовної семінарії. Однак невдовзі комуністична влада зробила православній церкві “ведмежу послугу” у питанні ліквідації греко-католицької церкви. Отже, питання створення православної духовної семінарії у Львові, де було понад 3000 парафій (тобто майже третина від загальної кількості приходів РПЦ – С.Я.), було зняте самим керівництвом РПЦ, і в першу чергу патріаршим екзархом України митрополитом Іоанном (Соколовим). Православні архієреї колишніх греко-католицьких єпархій (Львівсько-Тернопільської, Дрогобицької, Станіславської та Закарпатської) декілька разів протягом 1950-х рр. звертались до патріарха і до влади з приводу відкриття семінарії у Львові [31, 304]. Однак не знаходили підтримки з боку митрополита Іоанна, який вважав недоцільним відкриття цієї семінарії.

Про суб'єктивний бік розвитку духовної освіти свідчить спроба відкриття семінарії у Чернівцях. У 1944 р. єпархіальний благочинний Є. Ковернінський звернувся до керівництва РПЦ з проханням про відкриття в Чернівцях богословсько-пастирських курсів. Звідти йому прийшла телеграма: “Клопотання про відкриття курсів треба направляти в Раду у справах РПЦ у Москву. Додати програму курсів” [87, 151]. Цим патріархія давала зрозуміти, що ці питання у компетенції державних органів. У 1945 р. єпископом Феодосієм разом із К. Богатирцем програма була розроблена і направлена у Москву й Київ. Згідно з нею, курси мали бути дворічними, по 26 годин на тиждень [88, 72]. Рада у справах РПЦ повідомила, що означене клопотання буде розглянуте у разі його подання від керівництва РПЦ. Отже, єпископ Феодосій направив клопотання про відкриття курсів екзарху України митрополиту Іоанну (Соколову), який мав доповісти про нього зі своєю резолюцією патріарху Олексію.

В кінці 1945 р. єпископ Феодосій звернувся з листом до патріарха, в якому бажав отримати інформацію про результат свого клопотання. 29 січня 1946 р. патріархія дала відповідь, в якій указувалось, що патріарх не зробив резолюцію, так як від митрополита Іоанна не було отримано клопотання [88, 72]. Причина вичікування з боку екзарха України полягала у тому, що резолюція митрополита мала бути погодженою з уповноваженим Ради у справах РПЦ по УРСР. Останній же 12 липня 1946 р. писав: “Єпископ Феодосій порушив клопотання про відкриття курсів і про виділення для цього приміщення з обстановкою. Постановою Ради Міністрів СРСР від 22 березня 1945 р. № 511-147с. дозволялось відкриття на Україні дворічних пастирсько-богословських курсів у містах Києві, Львові, Одесі і Луцьку. Дві останні вже діють. Виходячи з того, що у Чернівцях складно з приміщеннями, вихідці з нього можуть здобувати освіту на 4-х інших курсах, а у Чернівцях відкриття курсів вважаю недоцільним” [110, 69]. А листом від 26 жовтня 1946 р. навчальний комітет РПЦ повідомив єпископа Феодосія (Ковернінського) про резолюцію патріарха Олексія з питання курсів у Чернівцях: ”Через існування семінарій у Жировицькому монастирі (в Білорусії – С.Я.) і Вільні (через деякий час закрита – С.Я.) поки з відкриттям курсів у Чернівцях можна зачекати”. На цьому ж листі єпископ Феодосій 3 лютого 1947 р. написав: ”До відома і повторного клопотання про відкриття в Чернівцях духовної семінарії” [88, 73].

Духовна семінарія у Чернівцях так і не була відкрита. Проте нестача духовних навчальних закладів була у 1947 - 1948 рр. в деякій мірі компенсована великою кількістю короткотермінових (двомісячних) богословсько-пастирських (для підготовки священиків) і церковно-співочих (для псаломщиків) курсів, у тому числі й у Чернівцях. Поступово зростала кількість учнів у діючих духовних школах. Великим досягненням було отримання в 1948 р. дозволу на відкриття заочного сектора в Ленінградських духовних школах, а у 1951 р. заочний сектор був відкритий при Московських духовних школах, хоча проіснував лише кілька років. Загалом у повоєнний час вдалось відкрити у СРСР 2 духовні академії - в Москві та Ленінграді і 8 духовних семінарій - у Москві, Ленінграді, Києві, Одесі, Луцьку, Мінську, Саратові, Ставрополі.

Розвиток видавничої діяльності церкви був подібним. За змістом “ Журнал Московської Патріархії” став офіційним вісником РПЦ. Зрозуміло, що всі матеріали перед друком узгоджувались з відповідними державними органами. Однак він знаменував відновлення видавничої діяльності церкви. Перелік дозволеної до випуску церковної друкованої продукції був лімітований владою, а її обсяги незначними. В основному друкувались звернення церковних ієрархів з патріотичними відозвами і спеціальна література з богослужіння. Керівництво РПЦ зверталось з клопотаннями про відкриття власної друкарні. 17 березня 1945 р. Й. Сталін особисто затвердив відповідні пропозиції Ради у справах РПЦ, а в травні вийшла спеціальна постанова уряду. Патріархія змогла придбати поліграфічне обладнання й шрифти 4-ма мовами. Свій внесок у справу створення друкарні доклав і Чернівецький архієрей. Владика Феодосій отримав інформацію, що у Чернівцях був церковнослов'янський шрифт із колишньої митрополичої друкарні. Після тривалого листування з різними установами 185 кг шрифту було підготовлено і в березні 1946 р. відправлено з Чернівців у Москву [87, 151].

З осені 1946 р. планувався випуск друкованої продукції, однак приміщення для друкарні так і не було виділене й обладнання декілька десятків років без ужитку пролежало на території Новодівичого монастиря у Москві, де у радянський час розташовувався видавничий відділ церкви, після чого було переплавлене. Єпископ Феодосій (Ковернінський) після передачі шрифту турбувався про справу церковної друкарні. Про це свідчить його рапорт про відкриття в Москві друкарні на засіданні синоду 1 червня 1948 р. Архієрею було вказано, що видавничим відділом РПЦ докладаються всі зусилля до цього. Однак не все залежало від бажання церковних діячів.

До приходу радянської влади в Чернівцях видавався церковний журнал “Candela” (“Світильник”), виходили друком розпорядження єпархіальної влади та інша церковна друкована продукція. Церква мала свою друкарню імені митрополита Сильвестра Морар-Андрієвича, яка розташовувалась у митрополичій резиденції. Єпископ Феодосій (Ковернінський) розумів, що в тогочасних умовах не було сенсу клопотати про церковну друкарню у Чернівцях. Однак він прагнув відродити в

Чернівцях видання єпархіального друкованого органу. 18 червня 1946 р. архієрей порушив клопотання про це на засіданні синоду РПЦ (журнал № 16). З ним погодилися і прийняли рішення направити відповідне клопотання до Ради у справах РПЦ. Остання ж дала негативну резолюцію, аргументуючи її нестачею паперу у країні. Важливим досягненням на той час можна назвати той факт, що єпископ Феодосій зумів підготувати вихід з друку у видавництві “Радянська Буковина” накладом у 2200 примірників “Стінного православного церковного календаря на 1946 р.” українською мовою.

В подальшому церква відчувала велику нестачу в друкованій продукції. Зокрема, на всю Чернівецьку єпархію надходило з патріархії лише двісті церковних настінних календарів російською мовою і декілька примірників “Журналу Московської Патріархії”. При цьому загальний щорічний наклад “ЖМП” протягом радянського часу був 15 тисяч примірників, настільного і настінного церковних календарів – по 50 тисяч примірників. Отож, цього не вистачало на мільйони віруючих. У питанні релігійної літератури на Буковині намітився навіть зворотній процес. У дорадянський період на Буковині не було обмежень на релігійну літературу. Тому, як в особистому користуванні людей, так і в різних бібліотеках, було багато релігійної літератури. Діяли парафіяльні бібліотеки. Проте з приходом нової влади були проведені “чистки” бібліотек краю, як громадських, так і приватних, в результаті чого багато літератури було вилучено. Більша частина вилученої літератури була просто знищена.

13 січня 1947 р. вийшло розпорядження по Українському екзархату, яке стосувалось друкованої продукції. Згідно з ним представники державного Літконтролю мали провести перевірку церковних бібліотек і звільнити їх від “небажаної літератури” [84, 53]. У результаті парафіяльні бібліотеки були закриті, а доступ до літератури в них мав лише священник і представники церковної ради. В 1945 р. єпископ Феодосій (Ковернінський) висловив уповноваженому Ради у справах РПЦ побажання про відкриття у Чернівцях бібліотеки духовної літератури, проте воно так і залишилось побажанням [91, 111 - 130], оскільки церковні бібліотеки сприймалися владою як елемент релігійної пропаганди.

Тогочасним комуністичним вождям навіть кам'яні й дерев'яні хрести, які стояли вздовж доріг краю, вбачалися релігійною пропагандою. У 1949 р. в Чернівцях перебував секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, якому дуже не сподобалось, що в місті стояли хрести й каплиці. Тому він дав усну вказівку зняти по місту всі вуличні хрести, каплиці та деякі пам'ятники. В результаті, по лінії міськкому партії й міськвиконкому було наказано керуючому Трестом благоустрою міста виконати цю роботу. Уповноважений Ради у справах РПЦ Єлисей Лукич Проценко (зайняв цю посаду в липні 1949 р. у зв'язку зі звільненням через хворобу Михайла Івановича Касаткіна) разом із керівником Тресту благоустрою міста склали список христів і каплиць по місту [111, 9] і передали директору Дорожньо-мостової контори, яка безпосередньо виконувала роботу.

На початку 1950 р., у нічний час, робітники знімали хрести і розбирали каплиці та звозили їх на склади контори і похоронного бюро. Три хрести, які являли собою архітектурну цінність, планувалось передати в історичний музей [111, 8]. А всі інші підлягали знищенню. Тоді ж було вирішено зняти пам'ятник “Чорний Орел” полеглим бійцям 41-го піхотного полку, оскільки в ньому також був присутній хрест, про що 26 грудня 1949 р. було прийнято рішення міськради “Про асигнування коштів на знесення пам'ятника на розі вулиць Леніна й Сталіна” [64, 190].

Настільки суперечним був і розвиток місіонерства на Буковині. Навесні 1945 р. єпископу Феодосію (Ковернінському) з екзархії надійшла телеграма: “У Вас має відкритися місіонерське братство. Благоволіть прислати проект статуту до 15 травня. Митрополит Іоанн” [88, 75]. Створення місіонерських братств у західних областях України було пов'язане з підготовкою приєднання греко-католиків до православної церкви. В Чернівецькій області греко-католиків було обмаль, однак після війни почали набирати силу протестантські громади. Єпископ Феодосій (Ковернінський) із цього приводу писав: “Велика нестача духовенства в Чернівецькій єпархії погано відбивається на церковному житті приходів. За рахунок священників працюють сектантські проповідники і поступово спокушають частину православного населення. Потрібна систематична, планомірна, завзята місіонерська

робота. З цією метою я призначив єпархіального місіонера і в районах запропонував посилити місіонерську діяльність, проте ця робота гальмується через нестачу протисектантської літератури” [91, 139].

За часів Румунії на Буковині діяла карна відповідальність за інославне місіонерство серед православних, оскільки православ'я було державною релігією країни. Стаття 181 Карного кодексу Румунії передбачала суворе покарання за відступ від православ'я і стримувала прозелітизм протестантів серед православних. Проте з часу приходу радянської влади протестанти були зрівняні у правах із православними. Загалом місіонерська робота православної церкви в області так і не була поставлена на достатній рівень. Це зумовлювалося тим, що згідно з радянським законодавством релігійна пропаганда була заборонена, а створення місіонерських братств було дозволено владою лише з метою антикатолицької діяльності в західноукраїнських областях. Усе інше стримувалося владою.

На Буковині унія не мала такого поширення, як у сусідній Галичині. До війни на території Чернівецької області було близько 20 греко-католицьких храмів, але під час війни багато греко-католиків покинуло край. У 1944 р. уповноважений Ради у справах РПЦ зареєстрував декілька греко-католицьких громад і двох священиків, але незабаром із Києва прийшла директива зачекати з реєстрацією. Після Львівського собору 1946 р. колишні греко-католицькі храми було дозволено передати в користування зареєстрованим православним громадам. У результаті при десяти колишніх греко-католицьких церквах області були зареєстровані православні громади. Більшість з них у подальшому були приписними, тобто не мали своїх постійних священиків і служби в них здійснювались до 10 разів на рік.

Виняток складали Св.-Успенська церква м. Чернівці, де був постійний священик і церква Різдва Пресвятої Богородиці у с. Боянах Новоселицького району, де виникла сильна православна громада. Також православна громада була зареєстрована при храмі колишнього єзуїтського монастиря в Чернівцях, оскільки черниці з приходом радянської влади виїхали за кордон. Крім цього, частина культового майна з колишніх греко-католицьких храмів за пропозицією уповноваженого Ради у справах РПЦ була розподілена по православних приходах.

Проте в багатьох випадках керівництво православної церкви краю не висловлювало зацікавленості щодо означеного майна. Його приймали у православні храми тільки тому, що в іншому випадку воно підлягало знищенню. Через декілька десятиліть проводились спеціальні перевірки з приводу вилучення з православних храмів предметів з греко-католицькою атрибутикою. Відтак єпископу Феодосію (Ковернінському) було запропоновано взяти під православний храм колишню вірменську церкву у Чернівцях. У відповідь архієрей тактично відмовився, вказуючи, що діючих храмів у Чернівцях достатньо для задоволення релігійних потреб віруючих. Зазначимо, що жоден з колишніх греко-католицьких священиків краю не перейшов у православ'я. Отже, в усіх колишніх греко-католицьких храмах служили православні священики.

До приходу радянської влади становище духовенства на Буковині було вельми заможним. Насамперед священики і псаломщики отримували платню з Релігійного фонду Буковини. Крім цього, вони мали утримання від парафії, яке виражалося в наданні для проживання парафіяльного будинку (5 – 6 кімнат) і наділенні земельними ділянками (конгруями). Розміром вони були - для священиків понад 10 га, а для псаломщиків кілька гектарів. Ці ділянки здавались священиками в оренду. Враховуючи те, що більшість буковинців не мали своєї землі, це була досить прибуткова справа. Також священики і псаломщики отримували винагороду за здійснення треб.

Проте з приходом радянської влади матеріальне становище духовенства кардинально змінилось. У результаті націоналізації Релігійного фонду Буковини церква втратила основне джерело фінансування. В першу чергу представники духовенства втрачали платню і землі. Священики вважались у Радянському Союзі нетрудовим елементом. Тому стосовно них проводилась дискримінаційна політика. Відносно землі це виражалося у тому, що священики могли при бажанні отримати ділянку землі 0,15 га на людину під город. Це була норма для осіб, які не були членами колгоспу. Також священикам дозволялось розводити домашню худобу й птицю. В разі, коли священик брав город або розводив домашню живність, він повинен був платити натуральні податки згідно з нормами, встановленими для

неколгоспників, а вони, звісно, були завищеними [112, 7]. Одночасно існувала дискримінаційна податкова політика стосовно священників. Вони оподатковувались по ст. 19 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1943 р. “Про прибутковий податок із населення”, за якою оподатковувались особи, які вели приватне господарство. В цьому випадку верхня межа податку складала 81 % від прибутку. Керівництво церкви домагалось від держави переводу священників на оподаткування за ст. 18, як з осіб вільної професії, наприклад, приватних лікарів, юристів, де податкова межа складала 69 %. Однак держава задовольнила це клопотання лише на початку 1980-х рр.

Основною статтею бюджету церкви були різноманітні добровільні пожертви віруючих. Іншою статтею прибутків, яку опосередковано також можна вважати елементом добровільних пожертв, були прибутки від продажу свічок та іншого церковного начиння. В статті прибутків залишилась плата за виконання церковних треб, яка в різних регіонах коливалась. При цьому священники в повоєнний час стали головами парафіяльних рад і повністю перебрали у своє розпорядження парафіяльні кошти. Вони знаходились на особистих рахунках священників в Ощадбанку. Священники могли розпоряджатись ними на власний розсуд. Крім цього, через дискримінаційну фіскальну політику стосовно церкви її служителі частину коштів проводили “у тіні”. Зважаючи на добровільний характер походження переважної частини церковних прибутків, представникам фінансових державних органів було практично неможливо контролювати реальні фінанси церкви. Відмінністю фінансового життя церкви у радянський час від попередньої практики було формування прибутків знизу вгору, тобто від парафії до патріархії. У дорадянський час було навпаки – Релігійний фонд зверху фінансував усю церковну організацію краю.

Більша частина надходжень (близько 90 %), які надходили у парафіяльні каси, витрачалася на парафіяльні потреби: виплату податків і страхових зборів державі, закупівлю свічок і церковного начиння, виплату зарплати священнику, псаломщику і т. д. Інша частина (близько 10 %) здавалася через єпархіальне управління на загальноцерковні потреби. З цих сум близько 9 % витрачалось на

рівні єпархіального управління - на закупівлю свічок і церковного начиння, на утримання єпархіальної канцелярії й архієрейського будинку тощо. Близько 1 % церковних прибутків через єпархіальне управління перераховувались у патріархію й екзархію. З цих сум утримувалися синодальні органи церкви, духовні навчальні заклади, виплачувалися пенсії колишнім священикам і псаломщикам тощо.

В жовтні 1944 р. єпархіальному благочинному Є. Ковернінському повідомили з канцелярії екзарха, що внески на патріархію мусять направлятись до Москви у розмірі 15 тис. крб. щомісячно, а на екзархію - у Київ - 10 тис. крб. У 1945 р. на патріархію було перераховано 160 тис. крб., на екзархію – 110 тис. крб., на ремонт Св.-Володимирського собору в Києві – 170 тис. крб. Тоді ж на утримання Чернівецького єпархіального управління надійшло від парафій 508 тис. крб., з яких було використано 238 тис. крб. [88, 79].

На 1946 - 1947 рр. господарське управління патріархії встановило для Чернівецько-Буковинської єпархії внески на потреби патріархії - 250 тис. крб. Але у зв'язку з проханням єпископа Феодосія (Ковернінського) про зменшення внесків, була встановлена сума у 180 тис. крб. господарським управлінням також було роз'яснено, що встановлення принципів і способів стягнення внесків від кожної парафії надавалося єпископу в залежності від фінансових можливостей громад і без обтяження їх надмірними податками. В 1946 р. єпископ Феодосій порушив перед екзархом України митрополитом Іоанном (Соколовим) питання про зменшення внесків на органи церковного управління. Митрополит відповів, що у разі крайньої потреби, він не заперечує проти зменшення розміру внесків, але за рахунок відрахувань на патріархію. При цьому він розповів, що торкався цього питання в розмові з головою Ради у справах РПЦ Г. Карповим, в якій останній висловився за господарський розрахунок Українського екзархату й перерахування внесків з українських єпархій тільки на його потреби. Митрополит Іоанн порадив єпископу Феодосію звернутись через місцевого уповноваженого Ради у справах РПЦ за остаточними роз'ясненнями з цього питання до Ради у справах РПЦ, що і було зроблено 27 листопада 1946 р. [86, 71]. 25 січня 1947 р. з Ради у справах РПЦ Чернівецькому уповноваженому Ради у справах РПЦ М. Касаткіну прийшла така

відповідь: "Питання це внутрішньоцерковне і до Ради відношення не має" [113, 3]. Незабаром єпископу Феодосію з патріархії прийшло роз'яснення, що відрахування на екзархію є добровільними і тому можуть бути зменшеними. Відповідно до "Положення" 1945 р. внески на загальноцерковні потреби були добровільними, як на екзархію, так і на патріархію, однак із вищенаведеного видно, що вже тоді існували фінансові тертя між Києвом і Москвою. В 1947 р. Чернівецькому єпархіальному управлінню надійшло від парафій 1170000 крб., з яких внески на патріархію та екзархію склали 327000 крб., видатки на архієрейський дім – 385000 крб. і на єпархіальну канцелярію - 55830 крб., інші видатки склали 211000 крб. [88, 80].

Священики й псаломщики Буковини здавна отримували платню за треби окремо, тому і домовлялись з ними доводилось окремо. Таке становище викликало багато скарг, сварок і непорозумінь. Тому 17 листопада 1950 р. єпископ Чернівецький і Буковинський Андрій (Сухенко) видав розпорядження, яке врегулювало це питання в єпархії. Священик повністю отримував плату від сповіді, молитви породіллям, хворим дома (в основному це добровільні пожертви). Всі інші прибутки - від хрещень, вінчань, поховань та інших служб підлягали розподілу між священиком і псаломщиком у пропорції 2/3 до 1/3 [114, 14 - 15].

У більшості населених пунктів краю були парафіяльні будинки. В основному вони використовувалися як житло священиків і псаломщиків. Одночасно вони слугували за парафіяльні канцелярії та церковні бібліотеки. Через виїзд більшої частини духовенства за кордон перед приходом радянської влади багато парафіяльних будинків були оголошені покинутими та передані під сільради, школи, правління колгоспів тощо. В результаті більшість парафіяльних будинків краю була відчужена державною владою під свої потреби. Були і випадки обміну: парафіяльний будинок (5 - 6 кімнат) відчужували, а в обмін священику давали інше житло – просту селянську хату (2 - 3 кімнати). Іноді такі обміни відбувалися після того, як церковні громади робили ремонт парафіяльних будинків. Не завжди обміни проходили рівно. Так, 3 жовтня 1944 р. голова Чернівецького облвиконкому дав розпорядження про надання квартири священику М. Григорію із с. Ревно в обмін

парафіяльного будинку, який був узятий під школу. Проте помешкання священник не отримав. Тому 30 грудня 1944 р. уповноважений Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області звернувся до голови Кіцманського райвиконкому з вимогою вирішити питання і додавав: "Не отримавши від Вас відповіді про виконання до 10 січня 1945 р., я буду змушений передати справу в обласну прокуратуру" [92, 12]. Аналогічна ситуація виникла і у священника Г. Товстюка. Власний будинок у с. Веренчанка Заставнівського району він передав сільраді, а в обмін йому мали дати будинок у с. Кліводин. Але будинок сподобався місцевому вчителю, і тільки завдяки втручання уповноваженого Ради у справах РПЦ питання було вирішене.

Часто у житлових питаннях доходило до зухвалого беззаконня. Наприклад, 17 серпня 1950 р. Кіцманський райвиконком прийняв рішення про передачу парафіяльного будинку у с. Борівцях під школу, оголосивши його покинутим. Насправді ж у ньому з 1926 р. проживав священник І. Фрунзей із сім'єю з шести осіб, причому один син священника був хворий на туберкульоз. Їм було вказано виселитися з дому без надання в обмін якогось житла. Священник звернувся до суду. Районний та обласний суди погодились з рішенням райвиконкому, а Верховний Суд Української РСР 15 травня 1951 р. опротестував попередні рішення. Священник залишився в парафіяльному будинку, але ще довго голова сільради допікав йому [96, 93]. Отже, житлове питання серед служителів церкви з приходом радянської влади дуже сильно загострилося.

Потреби церкви вимагали приміщення для єпархіальної канцелярії і житла для керуючого єпархією. Є. Ковернінський, по прибутті до Чернівців, зупинився у Св.-Введенському монастирі, де в той час служив К. Богатирець. Відразу він порушив клопотання перед Радою у справах РПЦ про передачу в розпорядження єпархіального управління будинків і парку колишньої митрополичої резиденції. 11 жовтня 1944 р. надійшла відповідь від уповноваженого Ради у справах РПЦ по УРСР П. Ходченко. Відносно передачі митрополичої резиденції церкві він давав негативну відповідь, але одночасно писав Чернівецькому уповноваженому Ради у справах РПЦ: "Вживіть заходів, аби єпархіальний благочинний, що заміщає особу

єпархіального єпископа, мав пристойне приміщення, як для квартири, так і під канцелярію” [115, 43].

Влада розглядала два варіанти розв’язання цієї проблеми. Перший – це колишній парафіяльний будинок Св.-Миколаївської церкви по вул. Руській, який на той час був зайнятий службовцями різних установ. Другий варіант – це парафіяльний будинок колишньої греко-католицької Св.-Успенської церкви на тій же вулиці. При цьому владика Феодосій схилився до першого варіанту. В результаті 15 червня 1945 р. було прийнято рішення Чернівецького облвиконкому № 456 ”Про надання Єпархіальному Управлінню єпископа Чернівецького й Буковинського будинку № 43 по вул. Руській” [106, 112]. Цим рішенням облвиконком зобов’язував міськвиконком до 30 червня 1945 р. звільнити будинок від мешканців і передати його єпископу. 20 липня 1945 р. уповноважений Ради у справах РПЦ доповідав про те, що рішення не виконане, а 26 липня йому надійшла телеграма від голови Ради у справах РПЦ Г. Карпова: ”Рада просить забезпечити надання помешкання Єпархіального управління з квартирою єпископа Феодосію” [106, 134]. 10 серпня 1945 р. уповноважений Ради у справах РПЦ М. Касаткін звернувся до прокурора Чернівецької області з приводу виконання рішення облвиконкому. Тільки після цього приміщення було передане в користування церкви. Проте для єпархіального управління воно було замале. Тому з часом біля нього робились різні добудови.

По закінченні війни церква продовжувала вносити кошти на суспільно-політичні цілі. Більша частина йшла в благодійні організації й фонди - допомоги дітям-сиротам, сім’ям військовослужбовців, Червоний Хрест і т. ін. Деякі виплати мали конкретні адреси - дитячі інтернати, будинки ветеранів, окремі інваліди війни тощо. Ця практика піднімала авторитет церкви, тому почала викликати стурбованість влади. І вже в лютому 1947 р. радянський уряд повідомив керівництво РПЦ про те, що держава сама в змозі справитись зі своїми соціальними проблемами. В результаті 12 лютого 1947 р. патріарх Олексій наказав припинити збір коштів. Скорочення цих надходжень було компенсоване владою введенням обов’язкової підписки духовенства і релігійних громад на позики відбудови народного господарства, а також посиленням податкового тягара. Кожен священик

Чернівецької єпархії повинен був підписатись на державну позику на 1000 крб. щорічно. Сам процес стягнення грошей іноді набував брутальних форм. Наприклад, увечері 17 травня 1952 р. до священника М. Гулея з с. Черногузи Вижницького району прийшли в п'яному стані троє “активістів”, очолювані редактором Вижницької районної газети “Верховина”. Погрожуючи розправою похилій людині (редактор мав револьвер), вони зробили обшук у квартирі і, не знайшовши грошей, забрали священника у сільраду. Там йому також погрожували (буковою палицею), а згодом відпустили. За цей вчинок редактор газети отримав догану на бюро райкому партії, а два інших “активісти”- по догані на бюро райкому комсомолу, однак вибачень священник так і не дочекався [116, 45 - 53].

Про посилення податкового тягаря свідчило збільшення з 1947 р. скарг духовенства до єпископа й уповноваженого Ради у справах РПЦ про завищене обкладання податками і страховими платежами священників, церковних будівель, землі тощо. В листі від 9 лютого 1949 р. єпископ Чернівецький і Буковинський Андрій (Сухенко) писав: ”Райфінвідділ абсолютно не рахується з тими деклараціями, які подаються духовенством, вираховуючи прибутковість самі, в бік її надмірного завищення, прогресивно її збільшуючи, не приймаючи пояснення духовенства” [117, 6]. Внаслідок цього фінансові агенти “спускали зі стелі” показники про прибутки священників і вираховували з них податок. У такий спосіб державні фінансові органи бажали “викачати” з церкви чим більше грошей. Внаслідок “тіньового” характеру більшої частини фінансово-господарської діяльності церкви, яка мала вимушений характер, у влади складалося враження про міфічні багатства церкви. Однак це було перебільшенням, оскільки основні надходження складались з добровільних пожертв віруючих, які напрямую залежали від рівня життя людей загалом по країні. Віруючі люди, як і інші громадяни в той час, жили бідно. До того ж у 1947 р. на Буковині, як і загалом по Україні, був голод.

В листі до уповноваженого Ради у справах РПЦ від 27 травня 1948 р. єпископ Андрій (Сухенко) писав: ”Деякі благочинні запрошували на місця інженера і робили обмір церков, їх кубатуру, матеріали, проценти стійкості і придатності, із проханням видати плани на кожну церкву. Архітектурне управління через різні причини затягує

видачу планів, а Держстрах вимагає термінової виплати завищеної страхової суми” [118, 32]. Отже, з 1947 р. Інвентарне бюро Чернівецької області проводило значну роботу зі складання генеральних планів церков області, однак вона проводилась повільно. Одночасно з цим церковними громадами проводились значні ремонтні роботи з благоустрою храмів, зокрема на багатьох храмах області в повоєнні роки було замінене перекриття – із драниці на бляшане.

2.4 Вплив „відлиги” на церковний розвиток краю

Деякий час після смерті Й. Сталіна радянська партійна верхівка була зайнята перерозподілом влади. У результаті новим лідером Комуністичної партії став М. Хрущов. Проте його влада і авторитет не були настільки сильними, як у його попередника. При прийнятті важливих рішень М. Хрущов був змушений рахуватися з думкою й авторитетом людей із “сталінської гвардії”. Провівши нагальні економічні заходи, він вирішив випробувати свої сили в ідеологічній площині. Як завжди, кожному антирелігійному штурму мала передувати атеїстична пропагандистська кампанія. 27 березня 1954 р. відділи пропаганди й науки ЦК КПРС надали М. Хрущову спільний звіт “Про великі недоліки в природничонауковій антирелігійній пропаганді”, в якому, гіперболізуючи, писали про розвал атеїстичної роботи і швидке зростання церкви.

Улітку 1954 р. антирелігійні настрої у керівництві партії почали переростати у конкретні дії. 7 липня 1954 р. вийшла постанова ЦК КПРС “Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходах її поліпшення” [75, 9 - 11], яка була підготовлена за вказівкою М. Хрущова М. Сусловим, Д. Шепіловим і О. Шелепіним. У цьому документі фактично переглядалась і навіть засуджувалась як “примиренська” вся повоєнна церковна політика, вказувалося на те, що вся атеїстична робота в країні занедбана й водночас посилюється релігія й церква. Пропонувалось повернутися на шлях “наступу на релігійні пережитки”, лунали заклики до активної боротьби з ними і т. ін. 24 липня 1954 р. на першій сторінці газети “Правда” з’явився публічний варіант цієї постанови під назвою “Ширше розгорнути науково-атеїстичну пропаганду”, який фактично став закликом до наступу.

Атеїстичні активісти розпочали масовану кампанію атеїстичної пропаганди, яка на місцях перетворювалась на знуцання й образи духовенства і віруючих. Одразу проти цього виступили деякі архієреї та керівництво Ради у справах РПЦ [29, 351]. Протягом літа – осені 1954 р. Г. Карпов направив у ЦК КПРС десятки листів, в яких виступав проти адміністративного наступу на церкву. Крім цього, зміна церковного курсу зустріла опозицію в особі “сталінської гвардії”, зокрема, Г. Маленкова (голова радянського уряду), В. Молотова, К. Ворошилова, А. Мікояна, Н. Булганіна. Вони розглядали наступ на релігію як початок формування культу особи М. Хрущова, а їм це було невігідно.

Тому 10 листопада 1954 р. була прийнята постанова Президії ЦК КПРС “Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення”, яка того ж дня була надрукована на другій сторінці газети “Правда” [75, 11 - 12]. Якщо автори липневої постанови й газетної статті не називались, то автором цієї постанови виступив сам М. Хрущов. У ній він виступав проти “релігійних пережитків”, але при цьому критикував “активістів від атеїзму, які зарвались”, засуджував свавілля, наклеювання ярликів, приниження віруючих. Цей документ по суті призупиняв дію липневої постанови. Щодо Буковини зазначимо, що якихось суттєвих конфліктів на релігійному ґрунті в краї протягом літа – осені 1954 р. не спостерігалось. Це насамперед було зумовлено незначною кількістю атеїстичних активістів у Чернівецькій області.

Повернення до попередньої церковної політики не означало, що М. Хрущов змінився і зробив для себе якісь кардинальні висновки. У вересні 1955 р. у бесіді з делегацією французьких парламентарів він заявляв: “Ми продовжуємо бути атеїстами. Ми будемо старатись звільнити від дурману релігійного опіуму, який ще існує, більшу частину населення” [29, 357]. Результати атеїстичної кампанії 1954 р. довели йому, що для здійснення наступу на церкву влада повинна краще підготуватися, як у плані ресурсів, так і в зміні методів і форм антирелігійної діяльності. Стало зрозуміло, що “наскоки” атеїстичних активістів на парафії з метою здійснення образ і свавілля по відношенню до віруючих приносять зворотні для

влади результати, коли підтримку церкві висловлювали навіть люди, які до цього були байдужими до церковного життя.

Наступні декілька років були сприятливими для церкви. У країні йшла „відлига”, яка означала дозовану лібералізацію радянського суспільства. З тюрем і таборів почали відпускати на свободу незаконно репресованих, серед яких було багато представників церкви. Спочатку звільняли по амністії, а згодом по реабілітації. 14 липня 1954 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР про умовно-дострокове звільнення тих, хто відбув 2/3 строку і засуджених літнього віку, а з весни 1956 р., після XX з'їзду КПРС, процес реабілітації став масовим.

Водночас з послабленням адміністративного тиску відбувався розквіт церковної діяльності. Поступово зростала кількість духовенства і одночасно йшов процес його омолодження. Збільшувалася кількість насельників монастирів, серед яких з'явилась молодь. Посилилося паломництво до православних святинь. Відбувалося зростання абітурієнтів у духовні навчальні заклади, потроїлась кількість заочників. З'явилися клопотання про відкриття семінарій, у тому числі і в Чернівцях, хоча всі вони були відхилені. З 1955 р. вищих ієрархів РПЦ стали запрошувати на прийоми у Верховній Раді та іноземних посольствах. Це давало їм можливість безпосередньо спілкуватись з членами уряду. Уперше за радянський час церкві дозволили надрукувати Біблію, Євангеліє з Псалтирем, Молитовник, які у 1956 р. вийшли загальним накладом по 50 тисяч примірників.

Внаслідок того, що основною статтею церковних прибутків були добровільні пожертвування віруючих, загальне матеріальне становище церковної організації та її служителів визначалося загальним рівнем життя в країні. Отже, водночас з підвищенням добробуту населення з середини 1950-х рр. почали зростати прибутки церкви та духовенства. В 1955 р. прибутки по Чернівецькій єпархії склали 2955711 крб., у тому числі: від продажу свічок – 1227196 крб. (41,51 %), тарілкового збору - 501771 крб. (16,97 %). За 1956 р. ці суми відповідно склали: 3164545 крб., 1303420 крб. (41,16 %), 504116 крб. (15,9 %); а за 1957 р. - 3370846 крб., 1560049 крб. (46,28 %), 562857 крб. (16,68 %) [103, 167 - 176].

Збільшення прибутків логічно призводило до збільшення видатків. Враховуючи те, що діяльність церкви була обмежена владою “храмом і приходом”, переважна частина церковних прибутків витрачалася на ремонтно-реставраційні роботи. Якщо протягом 1944 - 1953 рр. в Чернівецькій області було відремонтовано 78 храмів, то за 1954 - 1957 рр. - 241, із яких 128 - капітально і 113 - поточним ремонтом. На це було витрачено 1791810 крб., з яких 902790 крб. - із єпархіальних коштів, 820000 крб. - дотації патріархії, 69020 крб. - додатково відпущено єпископом Чернівецько-Буковинським Євменієм з єпархіальних коштів [103, 163 - 165]. Так, зокрема, у 1956 р. в Чернівецькій єпархії було відремонтовано 68 храмів, із яких половина - капітально. На це було виділено 204500 крб., з яких 183000 крб. отримали із сум патріархії, а 21500 крб. - із єпархіальних коштів [119, 24 - 26]; в 1957 р. було відремонтовано 47 храмів, із яких 25 - капітально [103, 75 - 77].

На ці тенденції вказував зокрема інформаційний лист Ради у справах РПЦ від 13 серпня 1958 р. У ньому йшлося про підсумки роботи уповноважених за 1956 - 1957 рр. і, зокрема, писалося про такі прояви активізації церкви, як збільшення церковних прибутків і ремонтно-будівельних робіт, розширення платних церковних хорів і чисельності обслуговуючого персоналу, збільшення кількості молодого духовенства та “омолодження” церковних виконавчих органів, виконання різних обрядів і треб.

Висновок до розділу

Вийшовши за хронологічні межі цього дослідження автор бажав показати загальний фон і передумови, на основі яких розгорталися події церковного життя Буковини з часу звільнення від фашистів у 1944 р. Спочатку був зроблений короткий порівняльний аналіз становища православної церкви на Буковині і загалом по Україні у 1920 – 1930 рр. і відзначено, що населення Буковини до приходу радянської влади ніколи не зазнавало утисків за релігійною ознакою. Далі значна увага зосереджена на порівняльному аналізі ставлення радянської влади до церкви на Буковині у 1940 р. та змінам у стосунках між комуністичною верхівкою і Руською православною церквою, які відбулись у воєнний час. Під час свого перебування на Буковині у 1940 – 1941 рр. радянська влада ставилася до церкви, як

до інституції, яка мала зникнути, в результаті чого церковна організація краю практично не функціонувала. Однак після нападу фашистів на Радянський Союз, комуністична верхівка, з метою згуртування людей, була вимушена відмовитися від плану повного знищення церкви і зробити тактичні кроки в бік поліпшення взаємин з нею. Для Й. Сталіна та інших комуністичних поводитирів прийняття рішення з цього питання давалося дуже важко. Цілих два роки війни вони вичікували і лише у середині 1943 р. зробили перші кроки. Як наслідок, православна церква у СРСР отримала право на існування, проте її діяльність була обмежена жорсткими рамками „храму і приходу”. Священники залишилися для влади людьми нижчого гатунку, а їх діяльність була обмежена правом “відправлення культу”. Церква залишалася ідеологічним ворогом влади. Тому для постійного нагляду за нею було створено спеціальний державний орган – Раду в справах РПЦ.

Після звільнення Чернівців і більшої частини області навесні 1944 р. виявилось, що в краї залишилося лише близько двох десятків священників. Їх очолив найстарший за рангом священник К. Богатирець, який тоді служив у Св.-Введенському жіночому монастирі у Чернівцях. У червні 1944 р. у Чернівці прибув священник Є. Ковернінський, який був направлений екзархом України митрополитом Іоанном (Соколовим) з метою підпорядкування церковної організації області Московському патріархату. Переїнявши справи у К. Богатирця, Є. Ковернінський фактично очолив Чернівецьку єпархію, а К. Богатирець став його радником. Внаслідок проведених протягом 1944 р. заходів, Чернівецька область стала в церковному відношенні Чернівецько-Буковинською єпархією Руської православної церкви, а Є. Ковернінський взимку 1945 р. був висвячений на єпископа. Серед позитивних наслідків цих змін варто відзначити наведення порядку і дисципліни серед кліру, припинення румунізації, перехід на юліанський календар тощо. Водночас нова влада розпочала грандіозні репресії серед місцевого населення, які продовжувалися до смерті Й. Сталіна, метою яких було знищення та залякування потенційних опонентів тоталітарної системи. Під ці репресії потрапила і значна частина буковинського духовенства. Помісний собор РПЦ 1945 р. і подальші урядові постанови юридично закріпили статус-кво у становищі православної церкви

на Буковині. З липня 1944 р. контроль з боку держави над діяльністю церкви в області здійснював уповноважений Ради у справах РПЦ при Чернівецькому облвиконкомі. Як чиновник тоталітарної системи він, в залежності від директив згори, міг відігравати щодо церкви, як позитивну, так і негативну роль. Коли мова йшла про допомогу архієрею підтримувати дисципліну і порядок в церковному середовищі, приборкання людей, які ображали віруючих і заважали здійсненню богослужінь, уповноважений Ради в справах РПЦ виступав захисником церковних інтересів. Проте у директивах влади щодо лімітування та обмеження церковної діяльності, він неухильно виконував роль наглядача.

Розвиток православної церкви на Буковині в повоєнне десятиліття був досить суперечливим. Зусиллями духовенства та віруючих вдалося нормалізувати церковне життя краю. Протягом декількох повоєнних років кількість священників у Чернівецькій області досягла майже двох сотень. У переважній більшості це були місцеві жителі, хоча значний відсоток складали і прибулі священники, передусім із західноукраїнського регіону. У кінці 1940-х рр. уповноваженим Ради в справах РПЦ була встановлена межа на висвячення духовенства. Отже, нові священники могли бути висвячені лише на заміну тих, які виходили за штат, вибували з єпархії або помирали. При цьому кількість священників в пропорційному відношенні складала приблизно половину від кількості зареєстрованих громад і храмів. Віруючі, зареєструвавши в органах влади свої громади, отримували в користування свої храми і налагоджували парафіяльне життя. На 1948 р. в Чернівецькій області була зареєстрована 361 православна громада, з яких 350 при православних храмах, 10 – при колишніх греко-католицьких і одна – при храмі колишнього єзуїтського монастиря. Ще близько десятка каплиць іноді використовувалися віруючими для проведення різноманітних церковних обрядів. У кінці 1940-х рр. владою було заборонено реєструвати нові громади і збільшувати кількість діючих храмів. Дві церкви, які були побудовані на Буковині в перші повоєнні роки, стали єдиними новозбудованими храмами до часів „перебудови”.

У важких умовах входило у нормальне русло монастирське життя краю. На час звільнення Буковини від фашистів у краї продовжувало функціонувати два

монастирі – чоловічий Св.-Іоанно-Богословський Хрещатик на березі Дністра (на межі з Тернопільською областю) і жіночий Св.-Введенський у Чернівцях. У першому тоді мешкало 12 людей, а в другому 9. Нова влада мала вказівку не перешкоджати діяльності монастирів: реєструвати їх і залишити їм майно та землі, якими вони володіли. Протягом 1944 – 1945 рр. на Буковину з Румунії, як репатріанти, повернулося понад двох десятків колишніх насельниць монастирів. Водночас були спроби відродити на Буковині ще 3 монастирі: у с. Чорному Потоці Заставнівського району, на хуторі Галиця на березі Дністра у Сокирянському районі (на межі з Вінницькою областю) та у с. Годилів-Яблунівці на околиці Чернівців. Чисельність мешканців буковинських монастирів повільно зростала і за декілька повоєнних років вона вийшла: по Хрещатику до трьох десятків, а по Чернівецькому до чотирьох десятків. При цьому влада поступово проводила утиски щодо монастирів. У першу чергу уповноважений Ради в справах РПЦ контролював, щоб у монастирі не приймали молодих осіб. З метою руйнації монастирських господарств, у 1951 р. у монастиря Хрещатик було відібрано 10 з 20-ти гектарів землі, а в 1952 р. у Чернівецького монастиря урізали 4 з 6-ти гектарів.

Єпископ Феодосій докладав зусилля щодо відродження у Чернівцях духовного навчального закладу, створення місіонерського товариства, випуску церковного періодичного видання, відкриття бібліотеки релігійної літератури. Однак він зустрічав негативну реакцію влади, яка вбачала у цьому заборонену релігійну пропаганду. Знявши на початку 1950 р. всі хрести і каплиці в Чернівцях, які стояли поза церковної огорожі, влада давала зрозуміти церкві межі її діяльності.

У радянську добу на Буковині змінилася система матеріального забезпечення церкви. Якщо за Австрії та Румунії церква фінансувалася згори за рахунок ресурсів релігійного фонду Буковини, то з приходом радянської влади основним джерелом фінансування стали добровільні пожертви віруючих. Отже, бюджет формувався знизу. Більша частина церковного майна, включаючи митрополичу резиденцію і парафіяльні будинки, була націоналізована владою. Церкві залишили, на правах оренди, лише те майно, яке знаходилося у церковній огорожі. При цьому віруючі мали виплачувати за користування ним значні податкові та страхові платежі.

Священики вважалися „нетрудовим елементом” радянського суспільства. Тому щодо них чинилася дискримінаційна фінансова політика: вони мали менше прав у питанні щось отримати, зокрема землю, житло, пенсію, але при цьому обкладалися завищеними податками. Крім цього, влада примушувала духовенство і віруючих робити внески в усілякі державні фонди та приймати участь у позиках на відбудову народного господарства.

Невдовзі після приходу до влади М. Хрущова, влітку 1954 р., була зроблена спроба антирелігійної кампанії. Однак вона зазнала провалу, оскільки викликала значне невдоволення населення. Цю політику М. Хрущова не підтримали навіть багато високопосадовців. Лідер комуністів зрозумів, що йому не вистачило авторитету серед населення. Тому наступ на релігію був перенесений у часі. Декілька наступних років керівництво СРСР було заклопотане заходами щодо лібералізації суспільства і поліпшення життєвого рівня населення. Церкві не заважали розвиватися. Зростала кількість учнів духовних шкіл, священиків, монахів. Посилилось паломництво, у першу чергу до монастирів, які ставали значними духовними центрами. Внаслідок підвищення життєвого рівня населення зростали церковні прибутки, які переважно йшли на будівельні роботи. Зокрема, якщо в Чернівецькій області протягом 1944 - 1953 рр. було відремонтовано 78 храмів, то за 1954 - 1957 рр. - 241, із яких 128 - капітально і 113 - поточним ремонтом.

Порівнюючи становище православної церкви на Буковині у повоєнне десятиліття з іншими регіонами України і Радянського Союзу, можна зробити висновок, що вона була в набагато кращому стані, як за кількісними, так і за якісними показниками. Але порівняно зі становищем буковинської церкви до приходу радянської влади, ці переваги тьмяніли. До цього слід додати, що в процесі утвердження радянської влади на Буковині, декілька десятків тисяч мешканців краю зазнали репресій тоталітарної системи.

РОЗДІЛ 3

ДИСКРИМІНАЦІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО БУКОВИНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я У 1958 – 1964 РР.

3.1 Фінансові обмеження та ліквідація буковинських монастирів

У червні 1957 р. на Пленумі ЦК КПРС М. Хрущов і його прибічники перемогли опозиційних діячів “старої гвардії” (Г. Маленкова, В. Молотова, Л. Кагановича, М. Булганіна та інших) та усунули їх від керівництва партією й державою. Після цієї перемоги М. Хрущову ніхто не заважав проводити в життя свої давно задумані плани. Вважаючи, що Радянський Союз стоїть у декількох кроках від комунізму, М. Хрущов вирішив наблизити його своїми реформами в промисловості, сільському господарстві та інших сферах суспільного життя. В його планах ідеального суспільства не було місця релігії, яка вважалась буржуазним пережитком. Тому паралельно з реформами побудови комуністичного суспільства радянська верхівка вирішила розпочати новий антирелігійний наступ.

З кінця 1957 р. почало гіперболізуватися питання активізації релігійних організацій і погіршення атеїстичної пропаганди. Але розуміючи, що досягнути відмирання релігії без прямого втручання у життєдіяльність церкви неможливо, влада розпочала підготовку відповідних адміністративних акцій. У 1958 р. уповноважені Ради у справах РПЦ отримали завдання готувати розширені доповідні записки про релігійне життя у своїх областях, у тому числі про проходження релігійних свят, виконання треб, кількість храмів, духовенства, фінансовий стан церкви, періодичність служб у різних храмах, діяльність монастирів і подавати до Ради свої пропозиції щодо обмеження діяльності церкви.

Проаналізувавши стан церкви, влада вирішила запровадити найперші акції по відношенню до церковних прибутків і монастирів. 26 серпня 1958 р. комісія з питань ідеології, культури і міжнародних партійних зв'язків ЦК КПРС прийняла рішення підготувати проекти постанов уряду про новий порядок оподаткування церковних підприємств, а також про православні монастирі. Через декілька днів проекти були готові і розпочалась робота по їх затвердженню. 4 жовтня 1958 р.

вийшла закрита постанова союзного уряду “Про записку Відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про недоліки в науково-атеїстичній пропаганді”. За тотальністю намічених у цій секретній записці заходів вона не мала прецедентів. У ній усім партійним, комсомольським, громадським організаціям наказувалось розвернути наступ на “релігійні пережитки” радянських людей, а державним органам здійснювати заходи адміністративного характеру, спрямовані на погіршення умов існування релігійних громад [29, 363]. Керівну і спрямовуючу роль у новому наступі відіграла Комуністична партія. В постанові ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. говорилося про недопустимість “адміністративного втручання в діяльність церкви”, але реально все робилося навпаки.

16 жовтня 1958 р. союзний уряд прийняв постанови “Про монастирі” і “Про податкове обкладання прибутків підприємств єпархіальних управлінь, а також прибутків монастирів” [120, 14 - 15]. Остання стосувалась церковних прибутків. Вона підвищувала ПДВ свічкових майстерень, внаслідок чого майстерні були змушені відпускати свічки по 200 крб. за кг (до цього по 15 крб.), і одночасно заборонялось підвищувати ціни на них у храмах. Новий порядок стягнення податків вводився в дію з 1 жовтня 1958 р., що спричинило стягнення сум за попередній період. Цією постановою влада позбавляла церкву основної статті прибутків.

Чернівецько-Буковинська єпархія отримувала свічки з Московської майстерні, в якій збільшення податку склало 1033 %. В цілому для РПЦ цей податок почав обходитися у 12 млн. крб. щомісячно, тоді як на утримання духовних навчальних закладів і виплату пенсій витрачалось 2 млн. 750 тис. крб. [29, 364]. 17 листопада 1958 р. патріарх Олексій писав у Раду у справах РПЦ: “Цей захід...став для Патріархії безпрецедентним і несподіваним, прийнятий без усіякої консультації із зацікавленою стороною” [29, 365]. Листом від 24 лютого 1959 р. Чернівецьке єпархіальне управління зверталось до всіх благочинних: “Вартість свічок залишається попередньою, тобто 235 крб. за кг...Згідно з вказівками господарського управління вартість свічок у роздрібній торгівлі у храмах має бути такою ж, як і до 1 жовтня 1958 р., і її збільшення не рекомендується” [121, 24].

Деякі громади знаходили вихід у тому, що продавали дешевші базарні свічки по ціні свічок Московської майстерні, однак єпархіальна влада це не підтримувала, вбачаючи в цьому загрозу самому існуванню громад. Про це свідчить єпархіальне розпорядження № 912 від 28 вересня 1959 р.: “За даними, які надходили до єпархіального управління, значна кількість приходів єпархії, незважаючи на видані раніше розпорядження, далі допускають у церкві продаж базарних свічок і до того ж по вартості, рівній вартості свічок на єпархіальному складі. Порušуючи цим розпорядження Радянської влади, о. о. настоятелі згаданих приходів ставлять під загрозу і себе особисто, і церковні громади ввірених їм приходів... Усім настоятелям і церковним радам наказується не допускати продаж будь-яких свічок, крім виробів Московської свічкової майстерні” [121, 26]. А наказом по єпархії № 4 від 9 лютого 1962 р. наказувалось усім благочинним єпархії, щоб свічки та інші церковні матеріали єпархіального складу, які мають у них, з 15 лютого 1962 р. відпускатися благочинними по вартості складу Московської патріархії і без націнок [121, 27].

З 1959 р. ця акція мала свої наслідки. Зокрема, у Чернівецькій єпархії протягом 1959 р. було реалізовано на 11632 кг (18,3 %) свічок менше, ніж за попередній. У результаті річний церковний прибуток єпархії склав 3618751 крб., що на 478042 крб. (11,67 %) менше попереднього року [88, 105]. У подальші декілька років Чернівецько-Буковинська єпархія опинилась у значній фінансовій скруті, що підтверджується показниками звітів єпархіального управління. Грошей не вистачало навіть на виплату пенсій колишнім священикам і псаломщикам. Тому єпархія декілька років не вносила внески на загальноцерковні потреби при одночасному урізанні деяких видатків.

Після такого значного удару влада приступила до фіскальних акцій проти всіх, хто якоюсь мірою був пов'язаний з церквою. Постановою уряду СРСР від 16 березня 1961 р. були підвищені податки з релігійних громад. Крім цього, всіх церковнослужителів, а не тільки священиків, почали обкладати прибутковим податком по ст. 19 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1943 р. “Про прибутковий податок із населення”.

Незабаром влада вирішила провести реформу парафіяльного управління, тобто тієї церковної ланки, на рівні якої залишалось близько 90 % всіх церковних фінансів. 31 березня 1961 р. голова Ради у справах РПЦ заявив керівництву патріархії, яке було запрошене у Раду, про необхідність проведення реформи парафіяльного управління. Суть її полягала в усуненні духовенства від керівництва фінансово-господарськими справами приходів. Роль голови релігійної громади повинна були перейти від священика-настоятеля до голови виконавчого органу (парафіяльної ради) - старости, який обирався з мирян. Священики зобов'язані були найматись громадою по угоді для “виконання релігійних потреб” і не допускатись на збори для обрання церковної ради. Ці вимоги були пов'язані з тим, що уповноваженим було легше тиснути на старост-мирян, ніж на священиків, які несли відповідальність перед архієреєм. Влада при цьому вдалась до юридичних аргументів і вимагала привести “Положення про управління РПЦ” 1945 р. у відповідність із постановою ВЦВК СРСР “Про релігійні об'єднання” 1929 р., згідно з яким священики, як особи, що не мають виборчого права, усувались від участі у фінансово-господарських справах громад, хоча ця постанова знаходилась у протиріччі з Конституцією СРСР 1936 р., яка надавала всім громадянам рівні виборчі права.

Отже, керівництво церкви було змушене і тут поступитися. 18 квітня 1961 р. синод РПЦ прийняв нав'язану Радою у справах РПЦ постанову “Про заходи з поліпшення існуючого устрою парафіяльного життя”, сьомий пункт якої вказував: “Настоятелі храмів мають обов'язки духовного керівництва приходом і турботу про богослужбний бік, згадуючи слова Апостола: “Ми в молитві й служінні слова будемо перебувати” (Діян. 6:2 - 4), і як такі, що входять до складу виконавчих органів не повинні брати участі у фінансово-господарській діяльності громади” [122, 49 - 51]. 18 липня 1961 р. у Св.-Троїце-Сергієвій Лаврі відбувся Архієрейський собор РПЦ, який затвердив ці зміни в “Положенні про управління РПЦ” [123, 15 - 17].

Після цього влада вирішила перевести священиків на сталі ставки заробітної плати. За вказівками Московської патріархії, наданими на початку 1962 р., єпископ

Чернівецько-Буковинський Даміан (Марчук) 23 липня 1962 р. видав розпорядження по єпархії № 294, яким запропонував усім благочинним єпархії наказати підлеглому духовенству, узгодивши це питання з церковними радами, в найближчий час перейти на щомісячну сталу зарплату [121, 29]. Наказом № 75 від 7 вересня 1962 р. архієрей сповіщав про перехід з 1 жовтня 1962 р. усіх священників і псаломщиків єпархії на постійні місячні оклади і додавав взірць угоди з цього питання. Цікаво те, що після переходу священників на сталі ставки зарплати їх продовжували обкладати за ст. 19 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1943 р. “Про прибутковий податок із населення”, де податок складав 81 % від прибутку, хоча за логікою мали обкладати по ст. 4, як державних службовців, податок з прибутку яких складав 13 %.

Також це розпорядження зобов’язувало всіх благочинних отримати в єпархіальній канцелярії квитанційні книжки для записування прибутків за виконані треби. Священників, які отримували гроші за треби безпосередньо від віруючих, знімали з реєстрації на різні терміни. Так, у розпорядженні по Чернівецькій єпархії № 84 від 2 березня 1964 р. єпископ Чернівецький і Буковинський Даміан писав: “Неодноразово через канцелярію Єпархіального управління о. о. Благочинним і всьому духовенству єпархії давалися мої розпорядження в письмовій формі, а потім багаторазово усно робилися роз’яснення і нагадування священникам про необхідність суворо виконувати Радянське законодавство про культу, утримуватися від втручання у фінансові розрахунки при виконанні треб та інших церковних обрядів, а тим більше допускати вимагання й отримання будь-якої іншої грошової винагороди понад належної за угодою місячної платні. Однак, незважаючи на це, є випадки, коли окремі священники брутально порушують ці вказівки. Виявлені правопорушники були покарані тимчасовим усуненням від виконання своїх пастирських обов’язків (о. о. Винту, Тудан, Войцеховський та ін.), деякі з них були переведені на інші приходи (о. о. Поторак, Фонарюк, Табан та ін). В подальшому для припинення подібних правопорушень винні будуть підлягати більш суворим покаранням, аж до звільнення з приходу, а старші за віком – і права отримання пенсії...” [88, 107].

Розпорядженням № 76 від 9 лютого 1963 р. канцелярія Чернівецького єпархіального управління попереджала священників про несумісність існування явищ подібного роду, коли отримуваний від здійснення релігійних обрядів прибуток не повністю записувався в квитанційну, а потім у касову книжки. Частина прибутку негласно ділилася між священником і касиром. У випадку, коли подібні факти викривалися були і доведені зацікавленими особами або органами, винні, крім позбавлення їх довідки про право обслуговування церкви, підлягали прокурорському розслідуванню і кримінальній відповідальності [121, 44].

Цими акціями влада спромоглась суттєво погіршити фінансовий стан церкви та її служителів. Прибутки від господарської діяльності церкви були зведені до мінімуму, бюджети всіх церковних установ – від парафії до патріархії, тріщали. Коштів не вистачало не те, що на ремонти храмів, а навіть на виплату пенсій. Для священників це був справжній переворот. Раніше вони тримали церковну касу в своїх руках і могли визначати собі зарплату в залежності від загального стану церковних прибутків. Тепер же їх усунули від церковної каси та господарської діяльності, обмежили сталими зарплатами і заборонили безпосередньо брати плату від парафіян. При тому, що духовенство примусили, як і переважну більшість населення, жити на зарплату, для них залишили попередні ставки оподаткування. Влада передбачала, що на такі статки священники не зможуть вижити і змушені будуть або покидати церковну діяльність, або порушувати встановлені обмеження і підпадати під удар державних органів як порушники закону.

Паралельно з вищеописаними заходами влада проводила значні адміністративні заходи щодо монастирів, які безперечно були духовними центрами церкви. У Чернівецькій області на 1958 р. функціонувало два монастирі. Ще у 1957 р. держава, аргументуючи розгортанням житлового будівництва, відрізала у монастиря Хрещатик ще 5 га землі (рішенням Чернівецького облвиконкому із санкції Ради у справах РПЦ). З п'яти гектарів землі, що залишились, 4,5 га було орної і 0,5 га зайнято будівлями. Також монастир мав худобу: два коня, лоша, корову, двох телят і дві свині. Прибутки монастиря склали: за 1953 р. - 39850 крб., 1954 р. - 38482 крб., 1955 р. - 75973 крб., 1956 р. - 110496 крб., 1957 р. - 220216 крб.

Видатки монастиря державі за 1958 р. були такі: прибутковий податок із підсобного господарства - 4000 крб., податок із будівель і земельна рента - 1713 крб., страховка будівель - 1116 крб.; натуральні податки: м'яса - 116 кг, молока - 742 л, зерна - 460 кг, картоплі - 1800 кг. Своїх промислових підприємств і майстерень монастир ніколи не мав [103, 101 - 111].

У ньому на той час мешкало 12 насельників. Прийом у монастир і постриг здійснювалися особисто правлячим єпископом. Осіб до вісімнадцяти років було заборонено приймати у монастир, до тридцяти років у ньому було 3 особи, від 31 до 40 років - 2, від 41 до 55-ти - 4, старших 55-ти - 3. Чотири насельники монастиря були непрацездатними. Також у монастирі працювало 4 постійних робітники: конюх, скотарка, кухарка й прибиральниця [103, 15 - 65]. У 1955 р. ігумен монастиря Никодим (Руснак) вступив на навчання до Московської духовної семінарії. Новим настоятелем став ігумен Михаїл (Мензак), який займав цю посаду до 1951 р.

Св.-Введенським монастир на 1958 р. мав 2 га землі. Паралельно з підвищенням добробуту населення росли і прибутки монастиря: 1953 р. - 31921 крб., 1954 р. - 44844 крб., 1955 р. - 68401 крб., 1956 р. - 86014 крб., 1957 р. - 126757 крб. [103, 112 - 118]. Після Віри (Мегери) (померла в 1954 р.), яка очолювала монастир із часу приходу радянської влади, новою настоятельницею стала Вероніка (Бушило), але у неї склалися напружені стосунки з іншими насельницями і в 1957 р. вона переїхала в Карлашовський монастир у Молдову. Після цього монастир очолила Маргарита (Жабюк), колишня псаломщиця із сіл Зелений Гай і Селище Новоселицького району, а до цього настоятельниця монастиря у Чорному Потоці. Вона одразу ж розгорнула дуже активну діяльність для поліпшення монастирського життя, постійно порушуючи перед єпископом питання про збільшення кількості насельниць, особливо молодих, оскільки у монастирі не було кому працювати. З 30-ти насельниць монастиря 10 були непрацездатними, а за віком вони поділялись так: від 18 до 30 років - 4; від 31 до 40 - 8; від 41 до 55 - 10; старші 55 - 8 [103, 15 - 65].

Важливою подією в житті монастиря Хрещатик став 1957 р., коли в кінці квітня до нього був переведений з Почаївської Лаври схиігумен Кукша (Величко),

в 1990-х рр. канонізований Українською Православною Церквою. Єпископ Чернівецько-Буковинський Євменій посприяв переїзду в Хрещатик схиігумена Кукші, оскільки вони були добре знайомі по Києво-Печерській Лаврі і до того ж Кукша був духівником архієрея.

До переїзду Кукші монастир Хрещатик не отримував посилок і грошових переказів, але незабаром усе змінилось. За інформацією уповноваженого Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області, з 25 серпня по 29 грудня 1957 р. в монастирі побувало 516 відвідувачів - 465 жінок і 51 чоловік; з 28 квітня по 19 грудня на адресу Кукші надійшло 806 посилок, а з 10 травня по 12 грудня - 396 грошових переказів (від 50 до 3000 крб.) на загальну суму 89846 крб. Також великі суми грошей були в посилках. В одній з них прислали суху рибу, її передали на кухню, де кухарка, очищаючи її, знайшла 2000 крб. Крім цього, подарунки й гроші давали Кукші паломники. В 1957 р., порівняно з попереднім роком, прибутки монастиря збільшились на 109720 крб. (майже на 100 %). Схиігумен Кукша передав монастирю 33475 крб., за які був добудований другий поверх житлового корпусу, а також проведені деякі інші ремонтні роботи [88, 110 - 111].

З 1 січня 1958 р. єпископ Євменій установив безкоштовне проживання у монастирі для паломників. Коли Чернівецький уповноважений Ради у справах РПЦ Є. Проценко довідався про паломництво до Кукші, то виїхав у Хрещатик і наказав завести облік усіх осіб, які зупинялися у монастирі, за встановленою формою [103, 15 - 65]. Спочатку Кукша приймав дітей і підлітків, але уповноважений Ради у справах РПЦ заборонив йому приймати осіб до вісімнадцяти років без батьків. А на початку 1958 р. уповноважений висловив думку про надмірність для одного Кукші стількох посилок і переказів і поставив перед ним вимогу написати заяву на Заставнівське поштове відділення про відправку їх адресатам. У іншому разі він грозив виселити Кукшу з Хрещатика. Як наслідок, Кукша написав заяву і з 22 січня 1958 р. усе, що було отримане на Заставнівському поштовому відділенні для Кукші, відправлялося назад. Проте за перше півріччя 1958 р. Кукша через інші поштові відділення отримав близько сорока посилок і сорока грошових переказів, також привозилися подарунки паломниками. Така популярність Кукші не подобалась

уповноваженому Ради у справах РПЦ, який висунув клопотання перед Радою у справах РПЦ про переведення Кукші в інший монастир, де можна було б обмежити масове паломництво до нього [103, 101 - 111].

9 червня 1958 р. уповноважений направив у Раду у справах РПЦ свої пропозиції щодо обмеження діяльності церкви [103, 119], які в основному стосувались буковинських монастирів: монахів з Хрещатика переселити в Почаївську Лавру, а в Хрещатик переселити черниць із Св.-Введенського монастиря, який ліквідувати; ввійти з рекомендацією до патріарха, щоб він дав указівку єпископам, без санкції уповноваженого не приймати в монастирі нових осіб; через Міністерство зв'язку дати вказівку поштовим відділенням про безперешкодне надання уповноваженим, на правах секретних документів, усіх отриманих монастирями й окремими насельниками посилок і грошових переказів.

Як вище зазначалося, 16 жовтня 1958 р. союзний уряд прийняв постанови “Про монастирі” і “Про податкове обкладання прибутків підприємств єпархіальних управлінь, а також прибутків монастирів” [120, 14 - 15]. Перша постанова наказувала: скоротити земельні угіддя монастирів, заборонити монастирям використовувати найману працю, республіканським урядам та Раді у справах РПЦ у шестимісячний термін подати узгоджені пропозиції щодо ліквідації кількості монастирів. Окрема частина другої постанови вводила скасовані в 1945 р. податок з будівель і земельну ренту для монастирів, запроваджувались завищені ставки податку із земельних угідь монастирів. 1 листопада 1958 р. уряд Української РСР продублював постанови союзного уряду від 14 жовтня 1958 р. З 367 га землі, які були закріплені за українськими монастирями, їм було залишено лише 60, зокрема, у двох буковинських монастирів залишилося по 1 га землі [120, 17 - 21].

28 листопада 1958 р. вийшла постанова Президії ЦК КПРС “Про заходи з припинення паломництва до так званих “святих місць”, на основі якої Радою у справах РПЦ 5 грудня 1958 р. був виданий інструктивний лист [124, 37 - 40]. Перед державними органами і громадськими організаціями було поставлене завдання в шестимісячний строк домогтися припинення паломництва й закриття “святих місць”. У функції уповноважених з цього питання входило: розробити заходи,

здійснення яких виключало б можливість відвідування цих територій паломниками (зайняття їх чим-небудь); виявляти активістів і через прокуратуру й міліцію притягати їх до адміністративної та кримінальної відповідальності; пояснити духовенству, щоб воно відмежувалось від цих заходів. Щоб припинити віруючим доступ до 700 облікованих владою по СРСР “святих місць”, застосовувались різні методи. Території навколо джерел огороджували, а самі джерела засипали.

Звісно, що ця постанова була спрямована не стільки проти святих місць, скільки проти паломництва взагалі. Тому Чернівецький уповноважений Ради у справах РПЦ мав привід використати її проти схиігумена Кукші. За 1958 р. його відвідало 1682 особи – 1511 жінок і 171 чоловік [125, 194]. В січні 1959 р. уповноважений Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області приїхав у Хрещатик і поставив перед настоятелем вимогу з 20 січня закрити будинок, в якому розміщались прибуваючі в монастир паломники, а від Кукші став вимагати, щоб він припинив прийом у келії паломників. Отже, кількість паломників до Кукші скоротилась, їм було заборонено зупинятись у монастирі, всі вони зустрічались з ним у монастирській церкві під час богослужінь. Сільській раді й органам міліції було доручено наглядати за тим, щоб ніхто з паломників не зупинявся в монастирі [126, 6 - 7].

При цьому уповноважений Ради у справах РПЦ розумів, що паломництво до Кукші все одно неможливо зупинити. Тому він ще у 1958 р. розпочав діяльність по закриттю монастиря Хрещатик і виселенню звідти монахів. У тому ж році уповноваженим Ради у справах РПЦ було заборонено приймати в монастирі осіб до 18 років (із вищенаведеної статистики видно, що таких не було), а з 1959 р. був зовсім обмежений прийом нових людей у монастирі, незалежно від віку. Улітку 1960 р. він досяг давно задуманого плану, в результаті чого один монастир в області перестав існувати. Як вище згадувалось, чоловічий монастир Хрещатик влада планувала закрити ще в першій хвилі, тобто в 1959 р. Однак цей процес затягнувся через те, що влада бажала після виселення монахів з Хрещатика переселити туди насельниць з Чернівецького монастиря, який також закрити. Своїм розпорядженням від 27 травня 1960 р. патріарх Олексій дав свою санкцію на цей захід. 4 липня

1960 р. на бюро Чернівецького обкому КПУ таємною постановою були затверджені “Заходи з підготовки та проведення закриття Хрещатицького чоловічого монастиря й переміщення на його місце Чернівецького жіночого монастиря” [127, 190 - 196]. 9 липня 1960 р. Чернівецьким архієреєм було прийнято розпорядження № 567, згідно з яким 8 насельників монастиря Хрещатик було переселено в Почаївську Лавру, схиігумен Кукша був переведений до Св.-Успенського монастиря м. Одеси, а настоятель Хрещатика архімандрит Михаїл (Мензак) - залишений у Хрещатику як духівник для переведеного туди жіночого монастиря.

Незабаром після переведення жіночого монастиря до Хрещатика Маргариту (Жабюк) на посаді настоятельниці замінила Таїсія (Безносюк). Як видно з документів, план ліквідації монастиря виношувався владою 2 роки і навіть був санкціонований керівництвом церкви. Це пов'язано з тим, що ще після прийняття постанови “Про монастирі” 1958 р. керівництво церкви зрозуміло, що в угоду владі треба пожертвувати деякими монастирями. Для цього обиралися монастирі, в яких проживало найменше насельників і Хрещатик потрапив до цього списку.

На 1 січня 1961 р. в області залишився жіночий монастир у Хрещатику, в якому проживало 26 насельниць, із яких 17 були послушницями [128, 1]. Проте уповноважений Ради у справах РПЦ не задовольнився закриттям одного монастиря і незабаром розпочав роботу щодо закриття другого. Як наслідок, у серпні 1962 р. був закритий і жіночий монастир, а в рішенні Чернівецького облвиконкому від 27 серпня 1962 р. з цього приводу вказувалося: “У зв'язку з тим, що черниці Хрещатицького жіночого монастиря вибули за межі цього монастиря, частина з них роз'їхались по родичах, а деякі працевлаштувалися, внаслідок чого релігійна громада Іоанно-Богословської церкви, яка при ній існувала, самоліквідувалась, а діяльність як самого монастиря, так і його церкви припинилася, облвиконком вирішив зняти з реєстрації релігійну громаду Іоанно-Богословського Хрещатицького жіночого монастиря” [129, 10]. Зрозуміло, що насельниці, без “сторонньої допомоги” не покинули б свій монастир. Вони були просто виселені. Духівник монастиря архімандрит Михаїл (Мензак) після закриття монастиря пішов за штат. У 1963 р., за декілька днів до смерті, бажаючи бути похованим у монастирі, він

поїхав у Почаївську Лавру. Там за день до смерті він прийняв схиму з іменем Митрофана і на наступний день тихо почив у Бозі. Чин поховання схиархимандрита Митрофана очолював його племінник, тоді єпископ Волинський і Рівненський Мефодій (Мензак), який свого часу був монахом у Хрещатику.

3.2 Закриття храмів і зменшення чисельності духовенства

2 грудня 1957 р. Рада у справах РПЦ розіслала своїм уповноваженим наказ про зняття з обліку в першому півріччі 1958 р. зареєстрованих, але фактично недіючих храмів [29, 359]. Згідно зі статистичними звітами уповноваженого Ради у справах РПЦ в Чернівецькій області, на 1 січня 1958 р. в Чернівецько-Буковинській єпархії було 362 діючих храми, із яких 360 являли собою типові церковні споруди, а 2 - молитовні будинки. Також повідомлялося, що за період з 1949 р. (кінець реєстрації релігійних громад) в області не було зареєстровано нових громад, але було знято з обліку 7 - 8 храмів [103, 167-176; 104, 43]. Фактично в уповноваженого Ради у справах РПЦ було зареєстровано 361 православна громада, хоча храмів було більше. Храм с. Оселівка Кельменецького району подавався владою як діючий, хоча насправді при ньому не була зареєстрована громада, а сам він був аварійним (див. Додаток А). Однак із вищенаведеного видно, що церков у області було навіть більше, ніж зареєстрованих громад. На 1 січня 1958 р. в єпархії служило 193 священники і 5 дияконів (крім монастирського духовенства). Це майже стільки, скільки було на початку 1950-х рр. [103, 2 - 3]. Зі співвідношення кількості храмів і священників виходило, що майже половина храмів були приписними. Хвиля закриття храмів, яка розпочалась в СРСР у 1958 р., за рік не дійшла до Буковини, де на 1 січня 1959 р. уповноваженим Ради у справах РПЦ було обліковано 362 діючих храми (за винятком Оселівки 361 – С.Я.), 2 монастирі, 193 священники, 7 дияконів [130, 1 - 5].

Коли постало питання закриття храмів, влада звернула увагу на зменшення кількості ремонтів церковних будівель. Своім інструктивним листом від 21 жовтня 1958 р. Рада у справах РПЦ вимагала від уповноважених домагатись того, щоб проведення капітальних ремонтів проходило тільки для підтримання їх у технічно справному стані [124, 24 - 29]. Зовсім заборонити ремонти влада не могла, оскільки

церкви вважались державною власністю, яка мала утримуватись в належному технічному стані. Одночасно Чернівецьким уповноваженим Ради у справах РПЦ було заборонено збирати гроші на церковні потреби по хатах віруючих, які в основному йшли на ремонти. У відповідності до “Плану заходів по обмеженню діяльності релігійних громад і православного духовенства в Чернівецькій області на 1959 р.” [131, 1 - 3] уповноваженим Ради у справах РПЦ було обмежено ремонти храмів, особливо капітальні, та заборонено нові будівництва, добудову та переобладнання церков і будинків для церковних потреб.

Також уповноважений Ради у справах РПЦ продовжував діяльність з припинення збору грошових коштів шляхом ходіння представників релігійних громад по дворах віруючих. У цьому питанні уповноважений діяв через місцевого архієрея. Так, згідно з розпорядженням єпископа Чернівецького і Буковинського Григорія № 482 від 5 червня 1959 р., усі ремонти церков і церковних будівель можна було здійснювати тільки з дозволу архієрея. Однак це розпорядження не забороняло ремонти, а лише констатувало факт їх обмеження державною владою. В цей час владою був нанесений удар по прибутках церкви, в результаті чого постало питання нестачі коштів на ремонти. На 1959 р. планувалось виділити на ремонт храмів Чернівецької єпархії 300000 крб., а виділили лише 1000 крб., в результаті чого був проведений усього один капітальний ремонт у с. Строїнці Новоселицького району і у дванадцяти храмах були зроблені поточні ремонти за кошти громад [132, 20 - 30].

22 квітня 1959 р. Рада у справах РПЦ направила своїм уповноваженим інструктивний лист, яким вводилась, скасована в 1955 р., реєстрація членів виконавчих органів (церковних рад) і ревізійних комісій церковних громад. Отже, поповнення і переобрання членів церковних рад і ревкомісій відбувалось лише з дозволу єпархіального архієрея, а реєстрація виконавчих органів церковної громади здійснювалась уповноваженим Ради у справах РПЦ. Це було зроблене для того, щоб знати склад церковного активу по кожній церкві.

В 1959 р. в Чернівецькій області були зняті з реєстрації перші дві православні громади і закриті дві церкви. Це колишні греко-католицькі храми: Св.-Покровський у Садгорі (Чернівці) і Св.-Успенський у Вашківцях Вижницького району. Так, на

1 січня 1960 р. в уповноваженого Ради у справах РПЦ було обліковано 360 храмів (за винятком Оселівки 359 – С.Я.), 2 монастирі, 191 священник і 5 дияконів [132, 1 - 6, 17]. Спостерігаючи цю тенденцію влади стосовно храмів, керівництво церкви робило кроки для того, щоб втрати церкви зробити мінімальними. Так, 23 жовтня 1959 р. патріархією всім архієреям був розісланий лист, згідно з яким треба було доповісти патріарху про невеликі приходи, які не можуть існувати без дотацій, із метою приєднання їх до більш сильних приходів [126, 19 - 20, 23 - 24].

З 1960 р. влада планувала приступити до запровадження проти церкви широкого спектра адміністративних заходів, і в першу чергу - масового закриття храмів. Для упередження протестів із боку духовенства нею було прийнято декілька постанов. 9 січня 1960 р. вийшла постанова ЦК КПРС “Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах”, в якій з незадоволенням відзначалось, що керівники деяких партійних організацій займали пасивну позицію по відношенню до ворожої марксизму-ленінізму релігійної ідеології. А 13 січня 1960 р. вийшла постанова ЦК КПРС “Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу”. В ній указувалось, що “всупереч радянському законодавству про культу, яке надавало право управління релігійним громадам органам, вибраним з самих віруючих, церковнослужителі сконцентрували все керівництво приходами в своїх руках і використовують це в інтересах укріплення й посилення релігії” [29, 371]. Отже, діяльність духовенства проти закриття храмів кваліфікувалась владою як порушення радянського законодавства.

Наперед готуючи вилучення у релігійних громад іншого майна, Рада у справах РПЦ своїм інструктивним листом від 21 жовтня 1958 р. [124, 24 - 29] обмежувала видачу дозволів для будівництва або купівлі будинків для церковних потреб, а також дозволяла придбання духовенством легкових автомобілів у великих містах, відкритих для відвідування іноземними делегаціями, але забороняла видавати дозволи на придбання легкових автомобілів в селах, а також для вантажних автомобілів взагалі. Незабаром, згідно з постановою уряду СРСР від 13 січня 1960 р., місцеві органи влади провели масові вилучення у релігійних громад парафіяльних будинків і автомашин, придбаних без санкції уповноваженого Ради у

справах РПЦ. У 1960 р. у Чернівецькій області вилучено з користування релігійних громад 2 парафіяльних будинки в селах Стара Жадова та Клинівка (нині Панка) Сторожинецького району і передано під школи [122, 20].

Комуністичне керівництво країни вважало, що координацію адміністративних заходів проти церкви повинна здійснювати Рада у справах РПЦ. Тому, чим більше посилювався тиск на церкву, тим менше Г. Карпов справлявся зі своїми функціями. Проти нього постійно висувались звинувачення в “примиренстві й сприянні церковникам”. Отже, постановою союзного уряду від 21 лютого 1960 р. Г. Карпов був відправлений на пенсію, а новим головою Ради у справах РПЦ став колишній партійний функціонер Володимир Куроєдов [752, 23]. При ньому Рада у справах РПЦ була перетворена з контролюючого і координаційного державного органу на штаб антицерковної боротьби. 21 квітня 1960 р. на Всесоюзній нараді уповноважених Ради у справах РПЦ В. Куроєдов зачитав доповідь “Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культури”. В ній він, зокрема, заявив: “Давайте, товариші, будемо відверто говорити, у нас у ряді республік і областей існує дуже щільна мережа церковних установ, яка не викликана ніякою практичною необхідністю” [127, 115 - 162]. Після цього він запропонував перейти до планового скорочення храмів, духовенства, монастирів, духовних навчальних закладів, епархій та епархіальних центрів.

У Чернівецькій області закриття храмів розпочалось у першу чергу там, де релігійні громади були невеликими і слабкими, а також у тих населених пунктах, де було по декілька церков. Крім цього, намічалось закрити всі колишні греко-католицькі церкви [133, 58 - 59]. Уповноваженим Ради у справах РПЦ планувалось закрити в 1960 р. близько сорока церков, проте реально було закрито 28 (див. Додаток А).

У статистиці, яку подавала влада відносно закриття храмів, існують деякі розбіжності. Це пов'язано з тим, що за законом рішення про зняття з реєстрації релігійної громади і як наслідок - закриття храму, спочатку мало прийматись республіканським урядом (з 1961 р. - облвиконкомом), потім затверджуватись Радою у справах РПЦ, а вже потім мала відбуватись процедура закриття храму.

Насправді ж закриття більшості храмів здійснювалось ще до прийняття відповідних рішень, тобто примусовими заходами. Наприклад, Св.-Духівський кафедральний собор у Чернівцях фактично був закритий ще 20 грудня 1960 р., а відповідне рішення Чернівецького облвиконкому було прийняте лише у лютому 1961 р. І з 1961 р. кафедральним собором у Чернівцях стала Св.-Миколаївська церква на вул. Руській біля будинку єпархіального управління [128, 47 - 48].

Храми закривались з порушенням законності. Людей просто ставили перед фактом, без якихось виправдань. У 1960 р. з приводу закриття храмів у Чернівецькій області до органів влади надійшло 17 скарг від віруючих, але всі вони були проігноровані [128, 3], а на організаторів збору підписів розпочався тиск. При тому, що влада розпочала масове закриття церков, люди продовжували підтримувати їх у належному стані. Так, зокрема, в 1960 р. в Чернівецькій єпархії були проведені поточні ремонти храмів на суму 99119 крб., усі з добровільних пожертв. Єпархіальне управління через брак коштів грошей на це не надавало.

Якими методами закривалися храми у Чернівецькій області, можна уявити зі слів тогочасних очевидців. Так, 23 липня 1960 р. до Сокирянського благочинного П. Мінкіна прийшов церковний староста с. Волошково С. Черней. Він у присутності священника П. Кушнірюка розповів, що голова сільради С. Крамар викликає по одинці членів церковної громади та різними погрозами і тиском домагається, щоб кожен із них підписав заяву про вихід зі складу „двадцятки”. Викликаючи по декілька разів кожного члена „двадцятки”, він так домігся вже декількох підписів. Робить він так за прикладом голови сільради сіл Ожево і Василівки І. Кучерявого, котрий так домігся підписів про вихід зі складу двадцятки по с. Василівка – 40 осіб та по с. Ожево – 20 осіб. Коли ж П. Мінкін з настоятелем церков сіл Ожево і Василівки священником М. Оржеховським зайшли до уповноваженого Ради в справах РПЦ при облвиконкомі, то він повідомив, що вже отримав від голови сільради І. Кучерявого заяву членів „двадцятки” про вихід зі складу такої. У зв’язку з цим уповноважений дав указівку, щоб у церквах вищезгаданих сіл ніяких служб не здійснювалося [134].

23 серпня 1960 р. в Сокирянській районній лікарні, в тубдиспансері та в родильному будинку була проведена нарада всіх медичних працівників під керівництвом головного лікаря Співака з питання закриття Петропавлівської церкви в Сокирянах. На ній всім нижчим медичним працівникам було запропоновано підписатися на заяві з проханням, щоб закрити вищевказану церкву. Більшість працівників не бажали підписуватися, за що були піддані шантажу й залякуванню, після чого деякі підписалися. Тих, що не піддалися залякуванню, обманювали й брали в них підписи. Так сестра-господарка Стовбурова обманом взяла підписи у трьох санітарок у тубдиспансері нібито про отримання вугілля, і коли вони розписалися, то вона почала сміятися і пояснила в чому справа. Тоді вони почали плакати і сперечатися з нею і настояли на тому, щоб вона їх виписала. 24 серпня 1960 р. в районній лікарні з самого ранку проводилась кампанія підписів про закриття церкви. Хто приходив у реєстратуру, а особливо з навколишніх сіл, якою б хворобою не страждав, то йому спочатку пропонували розписатися про згоду на закриття церкви і не реєстрували до тих пір, поки не підпишеться. Також лікарі заявили лежачим у палатах хворим: “підпишетесь про закриття церкви, будемо вас лікувати, а не підпишетесь, то не будемо” [135].

Після закриття у 1960 р. декількох десятків церков постало питання про їх подальше використання. Уповноважений Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області вважав, що більшість із них треба розібрати. Проте деякі храми стояли на обліку пам'яток архітектури і для того, щоб їх розібрати, треба було мати дозвіл відповідних установ. Тому в 1961 р. уповноважений Ради у справах РПЦ розпочав значну роботу по зняттю з обліку пам'яток архітектури недіючих храмів. На 1 січня 1961 р. в Чернівецькій області було на обліку пам'яток архітектури 60 церков. 14 червня 1961 р., постановою Ради Міністрів УРСР, було виключено з цього числа 5 церков, 3 дзвіниці і парафіяльний будинок (усього 9 об'єктів) [122, 120 - 122].

Після цього, за завданням Чернівецького обкому партії, комісією в складі трьох працівників обласного відділу архітектури та уповноваженого Ради у справах РПЦ були обстежені всі церкви області, які знаходились на обліку пам'яток архітектури. У відповідному акті, направленому в обком і республіканське

управління будівництва й архітектури, було вказано, що 35 церков з 55-ти треба виключити зі списку пам'яток архітектури, як такі, що не мають історичної та архітектурної цінності. Також відзначалось, що у числі пам'яток архітектури налічувалось 15 недіючих церков, частина з яких потребувала великих капіталовкладень для ремонту, і 20 церков у найближчий час планувалось зняти з реєстрації. Для перевірки акта з Києва прибув архітектор, який не погодився з висновками обласної комісії, і замість 35-ти церков, намічених нею, визначив можливим зняти з обліку пам'яток архітектури близько 10-ти храмів. Незабаром постановою уряду УРСР від 5 січня 1962 р. було знято з обліку пам'яток архітектури 8 церков і 3 дзвіниці (усього 11 об'єктів) [136, 27]. Ця робота в подальшому продовжувалась уповноваженим Ради у справах РПЦ та відділом архітектури.

На 1961 р. Чернівецький уповноважений Ради у справах РПЦ виходив із новими планами стосовно закриття церков. Зокрема, він писав: “Є немало церков, які прийшли у занепад, відвідуваність деяких із них визначається 5 - 10 людей. Наше завдання з початку 1961 р. розпочати всерйоз і по-справжньому вивчати становище церков, знати їх відвідуваність, виявляти церкви, які прийшли у занепад, і в цих населених пунктах посилювати політико-виховну й науково-атеїстичну роботу, направлену на закриття тої чи іншої церкви. В 1961 р. ми повинні закрити не менше, а більше церков, ніж у 1960 р., і можливості для цього у нас є. Ми зможемо в 1961 р. закрити 35 - 40 церков” [122, 1 - 5].

На 1 січня 1961 р. в Чернівецькій єпархії було зареєстровано 332 церкви (за винятком Оселівки 331 – С.Я.), 178 священників і 5 дияконів [128, 1 - 2]. При цьому робота по закриттю храмів у 1961 р. набрала нових обертів. Це було пов'язано з прийняттям Радою Міністрів СРСР 16 березня 1961 р. закритої постанови “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури”. Згідно з нею зняття з реєстрації релігійних об'єднань відбувалось за рішенням облвиконкомів (раніше - республіканських урядів) та за згодою Ради у справах РПЦ. Тепер для зняття з реєстрації релігійних громад треба було подавати до Ради у справах РПЦ такі документи: рішення райвиконкому, рішення облвиконкому та висновок уповноваженого Ради у справах РПЦ. Це полегшило й прискорило процедуру

закриття храмів. Ця постанова розв'язала руки місцевим властям, підштовхуючи їх до свавілля і, знімала відповідальність за це з центральної влади [29, 378].

Уповноважений Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області Є. Проценко на початку 1961 р. писав: “Різниця між кількістю діючих храмів (330) і кількістю священиків (178) становить 152. Отже, 152 церкви не мають своїх священиків, а обслуговуються як додаткові приходи сусідніми священиками. Щоб полегшити завдання по скороченню церковної мережі, в цьому році буде встановлений порядок, при якому священик буде здійснювати служби тільки в одній церкві, а в інших селах будуть виконуватись релігійні обряди дома у віруючих на їх запрошення. Вилучення реєстраційних довідок у священиків на обслуговування додаткових церков я розпочну після Пасхи (15 квітня). Усі 152 церкви в один рік неможливо буде закрити, тому нам необхідно буде відібрати з цієї кількості близько 50 - 60 церков і з них розпочати. Після того, як будуть припинені церковні служби в тій або іншій церкві, райвиконкоми, виходячи з місцевої обстановки, повинні будуть приймати рішення про зняття релігійних громад із реєстрації із зазначенням, під які цілі буде використана церковна будівля. До отримання рішення Ради у справах РПЦ в церкви буде дозволено заносити покійників для похоронного обряду і як тільки буде отримана санкція Ради, релігійна громада буде поставлена до відома про закриття церкви й передачу ключів райвиконкому” [88, 127].

Протягом 1961 р. у Чернівецькій області знято з реєстрації 32 православні громади і закрито 33 церкви (див. Додаток А). Ця різниця пояснюється тим, що громаду закритої Св.-Спиридонівської церкви у Герцах не зняли з реєстрації, а надали їй маленьку церкву у с. Могилівка з колишніх недіючих. Основна частина закритих в 1961 р. храмів припадала на Кіцманський, Заставнівський, Глибоцький райони і м. Чернівці, які у кінці 1960 р. критикувались уповноваженим Ради у справах РПЦ за низькі темпи закриття церков. У результаті того, що процес закриття храмів набув масового характеру, в тогочасних документах подаються різні показники відносно кількості діючих храмів. Єпископ Чернівецький Даміан (Марчук) в єпархіальному звіті за 1961 р. писав про 297 діючих на 1 січня 1962 р.

церков [137, 1 - 62], а уповноважений Ради у справах РПЦ подавав відомості про 299 храмів на 20 березня 1962 р. [104, 39 - 42].

Постанова радянського уряду від 16 березня 1961 р. зобов'язувала Раду у справах РПЦ і Раду у справах релігійних культур разом із виконкомами місцевих Рад провести в 1961 р. згідно з установленою формою одноразовий облік релігійних об'єднань, молитовних будівель і майна, яке знаходилося в користуванні церковних органів. Незабаром була видана відповідна інструкція з проведення обліку [128, 51 - 54]. Облік проводився з метою отримання всебічної й чіткої інформації про церкву. Показники цього обліку по Чернівецькій області на 1 січня 1962 р. були такі: єпископ - 1, священників - 171, дияконів - 3, псаломщиків - 197. Парафіяльних будинків - 29, сторожок - 65. Кількість діючих церков - 306, з них кам'яних - 142, дерев'яних - 161, глинобитних - 3, пам'ятників архітектури - 37. Недіючих церков - 105, із яких кам'яних - 38, дерев'яних - 68, глинобитних - 3, пам'ятників архітектури - 16. Можна використовувати: для культурних цілей - 22, для господарських цілей - 49. Підлягають знесенню - 34, в тому числі: через старість - 20, по реконструкції - 3, через неможливість використання - 11 [128, 55 - 56]. Після цього інвентаризації церковного майна стали проводитись владою регулярно.

У кінці листопада 1961 р. уповноважений Ради у справах РПЦ писав про намічене продовження скорочення церковної мережі в 1962 р. згідно з попередньою схемою - припиняти служби в церквах, де немає своїх постійних священників, а також пропонував ввійти з пропозицією до фінансових органів про призупинення нарахування податків із церков, які готуються до закриття [122, 128]. Отже, в лютому 1962 р., під приводом відсутності постійних священників, у 42-х храмах були припинені служби і їх діяльність фактично була паралізована. В більшості з них процес підготовки до закриття проходив спокійно, однак у таких селах як Коровія Глибоцького району, Череш Сторожинецького району, Давидівці Кіцманського району припинення церковних служб викликало великий потік скарг і часте відправлення делегацій з числа віруючих не тільки до уповноваженого Ради у справах РПЦ до Чернівців, але й до Києва та Москви. Така ж ситуація виникла у м. Сторожинці. Після того, як релігійній громаді повідомили про припинення служб

у Св.-Георгіївській церкві й передачу в обмін неї недіючої старої церкви на цвинтарі, розпочався потік скарг і мала місце поїздка делегації до Москви [104, 45 - 46]. Зрозуміло, що все це не зупинило намічені акції влади.

Уповноважений Ради у справах РПЦ доповідав про закриття в 1962 р. по Чернівецькій області 36 церков. Фактично була припинена діяльність 34 громад (див. Додаток А). По-перше, у звіті подавалися показники про закриття церкви в с. Оселівка Кельменецького району, про яку вище згадувалось. По-друге, громаді закритої Св.-Георгіївської церкви у м. Сторожинці передали стару церкву на цвинтарі, яка до цього була недіючою.

В липні 1962 р. органами радянської влади була запроваджена реєстрація псаломщиків. 14 листопада 1962 р. Чернівецьке єпархіальне управління видало розпорядження № 486, в якому говорилося, що згідно з указівкою уповноваженого Ради у справах РПЦ, всі псаломщики, які підписали угоду з громадою, мусять з'явитися до нього для реєстрації й отримання відповідної довідки [138, 15]. 20 листопада 1962 р. видане розпорядження єпархіального управління № 789, в якому говорилося, що всі псаломщики, які не уклали угоду з церковною громадою і не отримали реєстрацію в уповноваженого, не мають права участі в платному виконанні релігійних обрядів і треб [138, 17].

У 1963 р. владою планувалось продовжити означену діяльність по зменшенню діючих православних храмів. У плані роботи на рік уповноважений Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області намічав об'єднання релігійних громад, які обслуговувались одним священиком і, зокрема, писав: "З метою продовження роботи по подальшому скороченню церковної мережі в нашій області в січні - лютому припинити церковні служби в 35 - 40 церквах, із тим щоб до кінця року цю кількість збільшити до 45 - 50. Припинення церковних служб робити за рахунок додаткових (приписних) церков, особливо в тих сільрадах, на території яких є 2 і більше церков" [139, 1 - 4]. На 1 січня 1963 р. в уповноваженого Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області обліковано 265 храмів, 165 священиків, 2 диякони, 148 псаломщиків [140, 15].

На початку 1963 р. у 19-ти церквах, які обслуговувались сусідніми священиками, було зовсім припинено здійснення богослужінь і ще у 39-ти були припинені регулярні богослужіння - служби здійснювались час від часу [141, 1 - 70]. Однак у зв'язку із ослабленням адміністративного тиску протягом 1963 р. у Чернівецькій області була знята з реєстрації лише одна Св.-Параскевська церква в м. Чернівцях - остання на Буковині за хрущовський період. У переважній більшості церков, які готувались до закриття, була відновлена молитовна діяльність.

Протягом 1959 - 1963 рр. у Чернівецькій області було знято з реєстрації 97 православних громад і закрито 99 храмів. Дві громади - у Герцах і Сторожинці, в обмін на свої закриті храми отримали маленькі старі церкви з раніше недіючих. Кількість діючих храмів знизилась з 361 у 1958 р. до 264 у 1964 р. (див. Додаток А). Крім цього, разом з монастирями припинили свою діяльність дві монастирські церкви. Кількість священиків Буковини за ці роки також значно знизилася: з 193 у 1958 р. до 165 на 1 січня 1965 р. [142, 9].

Ще 1959 р. Чернівецьким уповноваженим Ради у справах РПЦ були заборонені висвячення у священики з мирян. Тому протягом 1959 - 1960 рр. у Чернівецькій єпархії не було висвячень таким способом жодного священика. Поповнення рядів духовенства відбувалось лише за рахунок випускників духовних семінарій, а їх були одиниці. Причина цього полягала у тому, що владою був завданий сильний удар по духовних навчальних закладах.

З кінця 1950-х рр. влада розпочала закриття духовних навчальних закладів і скорочення кількості їх вихованців. Спочатку, 17 липня 1959 р., під тиском влади, навчальний комітет синоду постановив закрити заочний сектор при Ленінградських духовних школах. Студенти II та III курсів продовжили заочне навчання, а студентів IV курсу перевели на стаціонар. Також тоді було запроваджено приймати в духовні школи тільки осіб, які відбули дійсну військову службу і був заборонений прийом протягом навчального року [126, 14]. Над кожною духовною семінарією почали "згущатись хмари". Так, зокрема, в 1959 - 1960 н. р. до Київської семінарії було набрано 11 слухачів, Одеської - 9, Луцької - 33. Тогочасна українська влада бажала в першу чергу закрити Київську семінарію, оскільки вона знаходилася у столиці.

Крім цього, донесення київського уповноваженого Ради у справах РПЦ свідчили, що у влади склались “найкращі стосунки” саме з керівництвом цієї семінарії (ректор – архімандрит Філарет Денисенко – С.Я.) [143, 63]. Однак у тому ж році секретар Волинського обкому КПУ І. Грушецький (в 1940 – 1941 рр. був секретарем Чернівецького обкому, а після війни, будучи секретарем Львівського обкому, брав участь у підготовці Львівського собору 1946 р. – С.Я.) звернувся до секретаря ЦК КПУ Підгорного з клопотанням про закриття Луцької духовної семінарії, аргументуючи це її націоналістичним ухилом (ректор - архімандрит Мефодій Мензак – С.Я.). У результаті консультацій, Радою у справах РПЦ було вирішено спочатку закрити Київську семінарію [127, 60 - 69]. 4 травня 1960 р. патріарх Олексій під тиском на нього В. Куроєдова погодився на закриття духовних семінарій у Києві, Саратові та Ставрополі. Однак на закриття Мінської та Луцької семінарій він своєї згоди не дав, і вони були закриті суто адміністративними заходами [29, 376 - 377]. Влада ліквідувала їх шляхом поступового виживання. Зокрема, Луцька семінарія припинила своє існування лише у 1964 р.

Одеську семінарію врятувала від закриття особиста протекція патріарха Олексія. У Св.-Успенському монастирі була його літня резиденція. Отже, протягом однієї ночі 1961 р. семінарія була перенесена у цей монастир, після чого проводились значні ремонтно-будівельні роботи. Були спроби закрити Ленінградські духовні школи, однак значний внесок у їх збереження вніс митрополит Никодим (Ротов), призначений на Ленінградську кафедру в жовтні 1963 р. Він, ставши головою Відділу Зовнішніх Церковних Зносин, включив духовні школи в план зовнішньої роботи. Проти Московських духовних шкіл не було такого натиску у зв'язку з їх використанням для пропагандистських цілей. Вони розташовувались на території Троїце-Сергієвої Лаври, в якій на той час була резиденція патріарха. Тому її часто відвідували іноземні туристи. Більше того, в 1964 р. був відкритий заочний сектор та аспірантура при Московських духовних школах.

Кількість духовних шкіл у Радянському Союзі за час “хрущовської кампанії” впала з 2 духовних академій та 8 семінарій, у яких у 1958 р. навчалось понад

1200 осіб на стаціонарі і понад 500 осіб на заочному відділенні; до 2 академій і 3 семінарій, у яких у 1964 р. навчалось 411 осіб стаціонарно і 334 заочники. Кількість вихованців духовних шкіл знизилась більш ніж удвічі. Отож в Україні залишився лише один духовний навчальний заклад – Одеська духовна семінарія. Проте у її керівництві існувало упереджене ставлення до вихідців із Західної України за їх “націоналістичні тенденції та уніатські настрої” [36, 166]. Тому останні здобували духовну освіту переважно у Загорську та Ленінграді.

Зазначимо, що з кінця 1950-х рр. влада почала здійснювати цілеспрямовану кадрову політику стосовно духовенства, побоюючись всебічно розвинутих священнослужителів. Отже, посилювався тиск на абітурієнтів, вихованців духовних шкіл і викладачів. У першу чергу робилося все для того, щоб скоротити прийом у духовні семінарії. Відбувалось це так. Молода людина робила запит до семінарії з метою отримання інформації про правила прийому або зразу подавала документи до приймальної комісії. В обох випадках семінарія була зобов'язана сповістити місцевого уповноваженого Ради у справах РПЦ про таких осіб. Уповноважений терміново пересилав списки до Ради у справах РПЦ. Інспекторський відділ Ради відправляв так звану “розписку” про цю молоду людину уповноваженому Ради у справах РПЦ того регіону, звідки вступав абітурієнт. Такі розписки до 1962 р. прийняли вигляд надрукованих бланків, куди потрібно було лише внести ім'я та адресу абітурієнта. Все інше в них було вже сказано: “Інформуючи через вищенаведене, прошу Вас прийняти через місцеві партійні й радянські органи відповідні заходи по запобіганню вступу...до семінарії. Крім цього, повідомте про наявність компрометуючих матеріалів, які б могли послужити перепорою до зарахування...до цього навчального закладу” [31, 306]. В кожному обласному архіві у фонді уповноваженого Ради у справах РПЦ налічуються десятки, а то і сотні подібних розписок.

У результаті місцеві комсомольські й партійні організації розпочинали цькування такого юнака. Йому могли не видати паспорт, не зняти з військового обліку і т. д. Працівники КДБ зустрічались з абітурієнтами, відмовляли від вступу, погрожували, залякували. Крім цього, чинився тиск на парафіяльних священників, які

давали рекомендації абітурієнтам. Такими методами владі вдавалось не допустити до екзаменів близько 40 % бажаючих учитися на священників. Тиск продовжував чинитись і на учнів семінарій. Іноді траплялось, що під тиском влади окремих учнів виключали із семінарій. На викладачів в основному чинився тиск через фінансові важелі. В кінці 1950-х рр. вони були обкладені податком нарівні з парафіяльними священниками тощо.

3.3 Утиски владою духовенства та віруючих краю

Уповноважені Ради у справах РПЦ на місцях постійно слідкували за кадрами духовенства і в силу своїх можливостей старались впливати на кадрову політику місцевих архієреїв. Активні та моральні священники були в уповноваженого на поганому рахунку і нерідко він їх викликав до себе для проведення “індивідуальних бесід”. Проти них вживалися заходи зі звинуваченнями в порушенні радянського законодавства. Це, в основному, заборона на деякий час служити. Коли ж уповноважений Ради у справах РПЦ бачив, що священник мав авторитет серед населення, то вживав заходи до переведення такого на інший прихід. Так, 10 березня 1959 р. уповноважений Ради у справах РПЦ подав завідуючому відділом пропаганди й агітації Чернівецького обкому КПУ довідку про релігійну діяльність церкви. В ній він указував на високий рівень релігійності в с. Погорилівка Заставнівського району, який пов’язував зі служінням там священника Д. Паньківа, вихідця з цього села. Останній користувався великим впливом на населення через ведення морального способу життя. церкву відвідувало багато молоді, в тому числі й комсомольці. Навіть жінка місцевого голови сільради, комуніста С. Крищука, майже кожну неділю, разом із двома дітьми, відвідувала церкву. При цьому уповноважений Ради у справах РПЦ наголошував, що священник мав освіту 7 класів, і на його думку, цього недостатньо, щоб мати авторитет. Для зміни ситуації уповноважений Є. Проценко пропонував “у найближчий час через єпископа прибрати Паньківа з цього села, а на його місце направити кого-небудь із морально розкладених попів” [144, 1 - 5]. Отже, 4 квітня 1959 р. о. Д. Паньків був переведений на прихід сіл Лопушна і Шепіт Вижницького району (гірська місцевість).

У кінці 1950-х рр. радянська влада повернулась до такого випробуваного в 30-х рр. антицерковного заходу, як схилення духовенства до відречення. Цю роботу проводили уповноважені Ради у справах РПЦ та органи влади на місцях, які знали місцеве духовенство. З 1957 р. у радянській пресі почали з'являтися публічні зречення священників від Бога. Спочатку керівництво церкви утримувалось від публічних дій проти означених осіб. Проте 6 грудня 1959 р. в газеті "Правда" з'явилась стаття "Відмова від релігії - єдино правильний шлях". Її автор - О. Осипов, колишній протоієрей і професор Ленінградських духовних шкіл, який одночасно був інформатором КДБ, писав про свою відмову від Бога й віри. У відповідь на цю статтю 30 грудня 1959 р. постановою синоду РПЦ колишні священники О. Осипов, П. Дарманський, М. Спаський та інші, які відкрито хулили Ім'я Боже, оголошувалися позбавленими сану і всякого церковного спілкування. Є. Дулуман та інші миряни, які публічно хулили Ім'я Боже, були відлучені від церкви.

Всього різними засобами шантажу, підкупу й погроз у кінці 50-х - на початку 60-х рр. ХХ ст. у Радянському Союзі вдалося схилити до відречення від сану близько 200 священників [29, 370]. Хоча багатьох з них потім використовували з агітаційною метою, суттєвого впливу на віруючих ця акція не справила. Ренегати викликали лише огиду і в подальшому від подібної практики властям довелося відмовитись. Були випадки відречення від сану і у Чернівецькій області. Протягом 1959 – 1963 рр. Чернівецькому уповноваженому Ради у справах РПЦ вдалося схилити до відречення від сану священників О. Ломбарського (1959 р.) [145, 35], Є. Якубовича (1960 р.), Ф. Петрова (1960 р.) [146, 205], І Кізіми (1961 р., але у 1966 р. він приніс покаяння і 1969 р. поновлений у сані) [147, 36 - 38] і диякона С. Деметрюка (1962 р.). Один із церковних діячів ХХ ст. ігумен Никон (Воробйов), називаючи таких ренегатів моральними нікчемами, точно визначив суть їх дій – вони ніколи і не вірили в Бога, і відрікалися вони не від Нього, не від християнства, а від того уявлення про релігію й Бога, яке в них було [28, 385].

Одночасно влада розпочала планомірну роботу із запровадження у церковні структури слухняних до себе людей як у середовище духовенства, так і в члени церковного активу. Зокрема, 28 жовтня 1960 р. уповноважений Ради у справах РПЦ

по УРСР Г. Пінчук інформував голову Ради у справах РПЦ В. Курєдова про те, що по узгодженні з органами КДБ, була проведена бесіда з екзархом України митрополитом Іоанном (Соколовим), в якій останній погодився на заміну керуючого справами екзархії протоієрея Скоропостіжного колишнім ректором закритої Київської духовної семінарії Філаретом (Денисенко). Аргументувалось це тим, що Скоропостіжний не дотримувався радянського законодавства про культу та іншим потакав, а Філарет більш прислухався до вказівок влади, особливо в часи ліквідації семінарії. 14 травня 1966 р. архієпископ Філарет (Денисенко) очолив Український екзархат РПЦ, а через два роки був зведений у сан митрополита.

Зауважимо, що церква не залишалась лише мовчазним свідком антицерковного наступу. Сам патріарх Олексій постійно писав листи до Ради у справах РПЦ та інших державних установ, у яких висловлював незадоволення брутальними акціями державної влади щодо церкви. Декілька разів він намагався зустрітись з М. Хрущовим, однак безрезультатно. При цьому окремі представники церкви відкрито висловлювались проти антирелігійного наступу державної влади, за що зазнали репресій. В першу чергу - це друга людина в тогочасній церковній ієрархії - Николай (Ярушевич), який був митрополитом Крутицьким і Коломенським, керуючим Московською єпархією, а також керівником Відділу Зовнішніх Церковних Зносин МП. В червні 1960 р. митрополит Николай був звільнений з посади голови ВЗЦЗ [148, 6], а у вересні 1960 р. вийшов за штат. Незабаром, 13 грудня 1961 р. він помер у лікарні [149, 4]. Архієпископ Львівський і Тернопільський Палладій був переміщений на Оренбурзьку кафедру за виступ проти наступу влади на монастирі (у Почаєві та Кременці – С.Я.). Визначний церковний діяч – архієпископ Кримський Лука (Войно-Ясенецький) був відправлений за штат. У 1961 р. був звільнений за штат “реакційно настроєний архієрей” - єпископ Вінницький Симон. Влада йому інкримінувала таке: “Не прислухався до рекомендацій (наказів – С.Я.) уповноваженого, посилено намагався активізувати церковне життя, багато роз’їжджав по районах, захищав священників, знятих з реєстрації за порушення радянського законодавства, звертався до віруючих з проханням перешкоджати об’єднанню та закриттю малосильних церков” [35, 291].

Був заарештований і засуджений на 3 роки ув'язнення архієпископ Казанський Іов (Кресович), якого звинуватили в несплаті податків із витрат на представництво, які раніше не обкладались податком. Це було попередженням для інших архієреїв, що їх також можуть засудити по цій статті. В 1961 р. заарештований архієпископ Іркутський Веніамін (Новицький), який через 2 роки помер в ув'язненні [29, 375]. В тому році був заарештований, а згодом засуджений на 8 років позбавлення волі архієпископ Чернігівський Андрій (Сухенко), який через 4 роки вийшов з в'язниці інвалідом. Усього протягом 1961 - 1964 рр. по СРСР засуджено за релігійними мотивами 1234 особи [29, 382].

Радянська влада мирилась з молитовною діяльністю церкви в спеціально призначених місцях – храмах і молитовних будинках (це називалось у радянській термінології “відправленням культу” – С.Я.), а всі інші форми церковного життя вона всіляко забороняла та обмежувала. У звіті уповноваженого Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області за 1958 р. можна прочитати таке: “Всі дії духовенства, спрямовані на активізацію віруючих і які виходять за межі церковних служб, я намагаюсь різними доступними шляхами присікти в зародку” [103, 187 - 189]. Найменший вихід за вказані обмеження жорстко припинявся владою та кваліфікувався як порушення законодавства про культу. В кінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. влада ввела нові обмеження, спрямовані на обмеження церковної діяльності.

Більшість з них були введені владою через санкції церковного керівництва, тобто через патріарха і єпископів. Тому в завдання уповноважених Ради у справах РПЦ входив нагляд за діяльністю єпархіальних управлінь із тим, щоб мати “правильні” взаємовідношення з єпископами і через них проводити свої плани. Складалась ситуація, що церковнослужителі, які виходили за межі дозволеного, одночасно підпадали під санкції уповноваженого Ради у справах РПЦ (зняття з реєстрації) і під заходи свого архієрея.

На кінець 1958 р. уповноваженим Ради у справах РПЦ було заборонено здійснювати треби і молебні в місцях загального користування, за винятком цвинтарів [126, 19 - 20, 23 - 24]. Це стосувалось церковних процесій (крім

похоронних), організації молебнів на полях, біля джерел, на братських могилах, біля одиноких хрестів і каплиць, здійснення богослужіння в населених пунктах під відкритим небом; установлення в Хрещенські свята на річках йорданів і виходів з хресним ходом до річок, криниць і джерел для освячення води. За радянськими законами священики тільки на запрошення віруючих могли здійснювати подвірні обходи на Різдвяні та Пасхальні свята, в інші дні можна було ходити по дворах із молитвою тільки з дозволу місцевої влади.

Під час проходження храмових свят існувала традиція служити служби за участю декількох священиків. Влада вважала, що це піднімає активність віруючих і посилює позиції церкви. Тому 28 серпня 1958 р. Рада у справах РПЦ своїм інформаційно-інструктивним листом засуджувала спроби церкви організувати пишні урочистості, пов'язані з ювілейними датами та святкування престольних свят і пропонувала використовувати проти цього вказівку Московської патріархії від 17 березня 1949 р., яка забороняла пишні урочистості і церковні служби в робочу пору. Священиків, які порушували цю вимогу після попередження, наказувалося знімати з реєстрації [124, 18 - 20]. У 1959 р. уповноваженим Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області було через єпископа вказано скоротити здійснення соборних служб за участю декількох священиків і заборонено організувати в дні храмових свят біля церков обіди. Згідно з розпорядженням Чернівецького єпископа Григорія № 482 від 5 червня 1959 р. соборні служби було дозволено здійснювати тільки з його дозволу, за винятком престольних свят, при чому проповідувати на них могли лише благочинні або настоятелі храмів. Також у цьому розпорядженні вказувалося, що настоятелі мусять так розподілити час свого служіння, щоб обходитися без сторонньої допомоги. Одночасно єпископ нагадував, що під час польових робіт і жнив богослужіння повинні здійснюватись у відповідності з Положенням про управління РПЦ і вказівками патріархії (у багатьох випадках до 7 годин ранку – С.Я.). Та заборонити соборні служби відразу було неможливо. Ще у 1961 р. уповноважений доповідав, що ним через єпископа проводяться заходи для повного скасування соборних служб [122, 45].

У Чернівецькій області з давнини було багато каплиць і хрестів, які розташовувались за межами церковної огорожі. У 1958 р. уповноваженим Ради у справах РПЦ було заборонено будувати каплиці і встановлювати хрести поза цвинтарями, а в 1959 р. розпочалося масове перенесення хрестів і каплиць із полів на цвинтарі та церковні двори. За 1960 р. по Чернівецькій області було знято 1499 хрестів і 210 каплиць [122, 20], у 1960 – 1962 рр. цей процес продовжився, а в 1963 р., зокрема, було знято 268 хрестів і 84 каплиці [150, 21]. У багатьох випадках не обходилося без адміністрування. Ось лише декілька прикладів: “Мене, як священика, по два рази на день кличуть у сільраду відносно хрестів, які стоять на полях, понад дорогою, на перехрестях, а також кличуть людей і примушують силою брати їх куди-небудь. Прошу Вашого Преосвященства дати мені якусь пораду, як ми маємо від них відчепитись. Сходяться голова сільради, голова колгоспу і директор школи і прямо залякують людей і мене разом із ними” [151]. “Починаючи з 17 травня, у нас у селі вночі окремі особи перевертали хрести й каплички. На ранок народ відновлював. У ніч на 20 травня хрести були занесені в капличку, облиті гасом і запалені. Деякі загасили, а інші згоріли. Народ турбується про долю церков” [152].

Також владі дуже не подобався церковний дзвін, який вона вважала елементом забороненої церковної пропаганди. В кінці 1920-х рр. церковний дзвін був заборонений у Радянському Союзі. Аргументувалось це тим, що дзвін заважає радіохвилям. У хрущовський період винайшли іншу аргументацію. В кінці липня 1958 р. уповноважений Ради у справах РПЦ у Чернівецькій області у бесіді з єпископом Євменієм завів розмову про заходи, які вживалися владою по зменшенню вуличного шуму, і вказав на довгу тривалість церковного дзвону. Як наслідок, в місті дзвін продовжувався не більше 5 - 10 хвилин [103, 167 - 176]. Деякі представники на місцях домагалися цього у подібний спосіб: “28 травня 1960 р. секретар сільради с. Рідківці Адамович покликав мене в сільраду і від райвиконкому заборонив дзвонити у церкві взагалі, бо, казав, дзвони порушують тишу. Я домагався розпорядження в письмі. Він відказався, сказав, що на письмі не дасть, а лише донесе райвиконкому, що я не підкоряюся радянській владі” [153].

Постанова ж уряду СРСР від 16 березня 1961 р. передбачала обмеження церковного дзвону, “якщо це викликається необхідністю і підтримується населенням”. 5 травня 1961 р. уповноважений Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області доповідав, що через архієрея він домагається обмеження церковного дзвону в сільській місцевості до 2 – 3 хвилин [122, 45].

Серед православних віруючих були люди, духовні потреби яких не задовольнялися лише щотижневою церковною службою й проповіддю священика. В питаннях віри вони були максималістами і складали церковні братства. На Буковині ще з румунського періоду діяло братство “Остей Домнулуй” (українською – “Воїнство Господнє”). Воно було засноване в 1920–х рр. священиком Йосифом Тріфою з м. Сібіу (Румунія). Його члени називали себе осташами (воїнами), оскільки ставили за мету боротьбу проти людських вад, передусім проти пияцтва. Тому серед них було заборонено вживання спиртних напоїв і куріння, вони суворо дотримувались церковних постів. У неділі і свята вони збиралися по домах для молитов і бесід на релігійні теми – читали акафісти, співали пісні та читали Біблію. Однак у Руській православній церкві братства були заборонені ще у 1954 р. Тому Чернівецькі архієреї часто видавали накази проти осташів. Прикладом цього служить розпорядження Чернівецького архієрея № 367 від 20 травня 1960 р. Єпископ наказував підлеглому духовенству провести ряд заходів по недопущенню впливу осташів на хід церковного життя, зокрема: не надавати осташам церковних будівель для їх позабогослужебних зборів; не приймати їх до складу “двадцятки”, церковних рад і ревізійних комісій, а де таке вже сталося, то вивести їх з них і просити уповноваженого Ради у справах РПЦ про зняття їх із реєстрації [154, 30 - 35]. Це було пов’язане з тим, що владою на осташів був накладений ярлик “релігійних фанатиків”.

На початку 1963 р. внаслідок нового адміністративного поділу Чернівецької області були укрупнені райони. Якщо раніше область налічувала 14 районів і м. Чернівці (тобто 15 церковних благочинь), то за новим поділом - 6 районів і м. Чернівці (7 благочинь). Цей адміністративний поділ проіснував недовго - до 1965 р. У 1965 р. відбулось розукрупнення - з 6 районів було утворено 10. Однак

укрупнення благочинь, яке відбулось протягом 1962 - 1963 рр., проіснувало до 1990-х рр. Отже, якщо до 1963 р. в області було 15 благочинь і благочинних, то в подальшому - лише 7 [141, 50]. Об'єднання благочинь почали проводити ще до укрупнення районів. Ще в 1962 р. 10 благочинь були об'єднані в 5: Вижицьке й Путильське, Чернівецьке міське і Чернівецьке сільське, Глибоцьке і Герцаївське, Кельменецьке і Сокирянське, Кіцманське й Заставнівське. Так, на 1 січня 1963 р. в області налічувалося 10 благочинь. У 1963 р. були об'єднані Хотинське і Новоселицьке, Сторожинецьке залишилося без змін, Вашківське й Садгірське благочиння (як і райони) були скасовані, а їх парафії - розподілені між 7 благочиннями, які залишилися. Зокрема, м. Чернівці до укрупнення складалось з трьох районів – Ленінського, Сталінського і Шевченківського. В процесі укрупнення два останніх райони були укрупнені в Першотравневий район, а колишній Садгірський район став міським районом. Отже, Чернівці, продовжуючи мати три райони, розширилось за рахунок Садгірського району.

В кінці 1950-х рр. відбулася чергова чистка церковних бібліотек, багато книг було вилучено, вся іноземна література поставлена під контроль. У Чернівецькій області цей контроль завдяки інформаторам був поставлений на достатній рівень. Наприклад, у січні 1958 р. до монастиря Хрещатик був прийнятий послушником О. Петров, виходець з Пермської області, а вже у березні уповноваженому Ради у справах РПЦ надійшли відомості про те, що О. Петров привіз із собою декілька церковних книг, в тому числі “Щоденні повчання Євангельських і Апостольських читань”, видання 1897 р., в якій на 483-й сторінці мала проповідь № 5 проти соціалізму, яку він давав читати насельникам монастиря. В результаті уповноважений Ради у справах РПЦ вилучив названу книгу і направив її в обласне управління КДБ, одночасно поставивши перед єпископом вимогу виселити О. Петрова з монастиря [103, 122 - 156]. В 1958 р. уповноваженим Ради у справах РПЦ у Чернівецькій області було заборонено продавати предмети релігійного культу поза межами церков, а з 1959 р. через сільради і міліцію розгорнулася справжня війна з продажем предметів релігійного культу біля церков у дні релігійних свят.

Влада встановила по відношенню до церкви багато обмежень, і, виходячи з цього, хтось повинен був контролювати означені процеси. Однак єдиним державним органом, який юридично відповідав за контроль над діяльністю церкви, залишалась Рада у справах РПЦ. Зрозуміло, що один уповноважений в області не міг охопити всі процеси, які там відбувались. Тому виникла ідея створити з атеїстичних активістів громадські угруповання, які б наглядали за діяльністю церкви на місцях і доповідали уповноваженому Ради у справах РПЦ, а він би вживав відповідні заходи. Уперше у СРСР ця ідея була запроваджена в Московській області, а означені угруповання отримали назву комісій і груп сприяння уповноваженим Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів з посилення контролю над діяльністю духовенства і релігійних громад. У травні - червні 1960 р. означені комісії й групи були утворені і в Чернівецькій області. Комісії (по 10 - 15 осіб) діяли при рай- і міськвиконкомках, а групи (по 5 - 10 осіб) - при сільрадах. По Чернівецькій області в них були задіяні близько 900 осіб.

За кожною церквою закріплювалась окрема людина з цього активу, яка наглядала за діяльністю священика й громади. В результаті найменше порушення з боку духовенства і церковної громади документувалося і по ньому уповноваженим Ради у справах РПЦ вживалися відповідні заходи, в основному - зняття священиків на різні терміни із реєстрації. Протягом 1960 р. в Чернівецькій області не було жодного випадку значного порушення законодавства про культу, але для залякування інших один зі священиків - А. Поторак із с. Тарасівці Новоселицького району, яким було допущено ряд незначних порушень, був знятий з реєстрації. Через що він близько року не служив [125, 196].

Постанова уряду СРСР від 16 березня 1961 р. "Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу" наказувала в обов'язковому порядку створювати комісії та групи сприяння уповноваженим з нагляду за виконанням законодавства про культу. В 1963 р. був складений спеціальний документ про керівництво діяльністю комісій і груп сприяння, в якому визначались 14 основних питань їх роботи. Зокрема, в ньому говорилося: "Одним з найважливіших завдань комісій сприяння є винайдення шляхів і внесення конкретних пропозицій,

спрямованих на законне обмеження й ослаблення діяльності релігійних громад і служителів культу” [155, 25 - 29]. Уповноважений Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області в 1963 р. писав: “Комісії сприяння, як форма громадського контролю, себе повністю виправдовують, вміле сполучення науково-атеїстичної пропаганди, впровадження нових громадянських обрядів із заходами законного обмеження діяльності церковників дає все більш позитивні результати” [156, 85 - 88].

Основна увага комісій і груп сприяння приділялась посиленню нагляду за діяльністю духовенства і віруючих. От лише декілька прикладів їх роботи. Священик Фонарюк із с. Подвірне Новоселицького району сказав, що при зниженні відвідуваності церкви її можуть закрити, в результаті чого відвідуваність збільшилась удвоє. За це він був знятий з реєстрації на 3 місяці. Священик Винту із с. Тарасівці Новоселицького району на храмове свято запросив хор із сусіднього села, за що був на місяць знятий з реєстрації. Священик Табан із с. Ленківці Кельменецького району здійснив службу у Кельменцях, за що був знятий з реєстрації на 3 місяці. У с. Грушівцях Кельменецького району релігійна громада вирішила оновити свій склад, замінивши похилих людей молодими. Але завдяки втручання комісії оновлення “двадцятки” не відбулось. У 1963 р., у зв’язку з посушливим літом, у деяких селах - Оршівцях і Глинниці Кіцманського району, Волока Сторожинецького району та деяких інших - були спроби з боку віруючих організувати молебні “про дарування дощу”, але жодного випадку виходу в поле завдяки зусиллям комісій і груп сприяння не було допущено.

Неодноразово були випадки, коли члени комісій сприяння займались свавіллям. Так, наприклад, голова сільради с. Магала Новоселицького району разом з директором місцевої школи у квітні 1964 р. відвідали квартири віруючих, у яких без усіяких на то підстав вилучили особисту релігійну літературу. Аналогічний випадок мав місце у квітні 1964 р. в с. Іванківці Кіцманського району. А в с. Лівинцях Кельменецького району голова сільради вимагав від місцевого священика перед кожним богослужінням приходити до сільради і доповідати про порядок наступної служби. В с. Оршівцях Кіцманського району під час весняної

сівби голова сільради намагалась заборонити здійснення Богослужіння в дні релігійних свят, які збігалися з робочими днями [157, 6].

Проводячи проти церкви різноманітні адміністративні заходи, державна влада всіма засобами обмежувала вихід інформації про це за кордон. Після XX з'їзду СРСР на міжнародній арені сприймали краще, і керівництво держави не бажало погіршувати свій „лібералізований імідж”. Згідно з Інструктивним листом Ради у справах РПЦ від 6 листопада 1958 р. “Про роботу з іноземцями”, уповноважені мали запровадити заходи для того, щоб прийом іноземців здійснювався підготовленими людьми. Для цього через єпархіальні управління треба було виділити при кожній церкві, де очікувалось відвідування іноземців, підготовлених осіб для супроводження і бесід із ними. Також вимагалось, щоб храми, які відвідувались іноземцями, утримувались у доброму стані [124, 33 - 36].

Одними з найважливіших показників життєдіяльності православної церкви є відвідуваність віруючими храмів, як у неділі, так і у свята, а також виконання ними церковних обрядів і треб. Тому в боротьбі з церквою влада робила наголос на ці показники і всілякими засобами жадала їх скорочення. Наглядали за цим переважно члени комісій і груп сприяння уповноваженому Ради у справах РПЦ. Так, згідно зі звітами комісій сприяння уповноваженим по Чернівецькій області за 1960 р., порівняно з 1959 р., відвідуваність храмів трохи знизилась, а порівняно з 1940-ми рр., до 40 - 50 % [133, 24 - 27]. Це було в першу чергу пов'язано із забороною релігійного виховання молоді. До приходу радянської влади предмет релігії викладався у кожному навчальному закладі краю й діти могли отримувати відповідні знання. Проте в повоєнний час виросло покоління, яке пізнавало Бога в основному через батьків. Отже, молоде покоління, маючи уявлення про Бога, не жило церковним життям. Серед віруючих стали переважати жінки похилого віку. Так, навіть єпископ Чернівецько-Буковинський Григорій (Закаляк) у єпархіальному річному звіті за 1960 р. відзначав: “Відвідуваність храмів у неділі і свята в цілому задовільна, однак спостерігається деяке охолодження і релігійна індіферентність. Молодь церкву майже не відвідує” [158, 9 - 62].

Одночасно влада проводила значні адміністративні заходи, спрямовані на відрив молоді від церкви. Уповноважені Ради у справах РПЦ повинні були інформувати про випадки участі молодих людей у церковних заходах партійно-комсомольські, профспілкові та інші організації, які зобов'язувались вжити відповідні “виховні” заходи. Згідно з радянським законодавством, особам до 18 років було заборонено прислужувати в храмі. З 1958 р. уповноваженим Ради у справах РПЦ через місцеву владу був посилений нагляд за цим [126, 19 - 20, 23 - 24]. А з часом влада почала робити все, щоб ця категорія людей зовсім не могла потрапити до храму. Для цього в дні релігійних свят навколо храмів робились “оточення” із учителів, комсомольських активістів, дружинників та ін. Також вживалися заходи для того, щоб діти не підходили до здійснення таких церковних таїнств, як сповідь і причастя.

Особливий нагляд за діяльністю церкви вівся під час різдвяних, пасхальних і храмових свят. Звіти уповноваженого Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області вказували на зменшення на початку 1960-х рр. кількості людей, які брали участь у святкових богослужіннях. Близько 75 % від тих, хто освячував паску, підходили до церкви вже перед освяченням і на службі не були присутніми. 60 – 80 % із них складали жінки. Деякі чоловіки навіть не заходили у церковну огорожу, а чекали на відстані, поки їх жінки були у церкві [122, 39; 136, 31 – 34; 156, 39 - 42].

У питанні релігійної обрядовості уповноважений Ради у справах РПЦ концентрував увагу на здійсненні хрещень, вінчань і панахид. Для зменшення кількості релігійних обрядів ще з кінця 1950-х рр. розроблялись і впроваджувались такі заходи, як ритуали громадянських одружень, зокрема колгоспні й комсомольські весілля, реєстрація народжень дітей, громадянські панахиди, вручення паспортів підліткам і т. д. Так, в 1961 р., з метою зменшення кількості вінчань, в м. Чернівці, по прикладу Москви, Ленінграда і Києва, був обладнаний Палац одружень (спочатку називався Палац Щастя – С.Я.), для чого був переданий будинок з 12-ти кімнат у центрі міста (до приходу радянської влади це був парафіяльний будинок Св. Духівського кафедрального собору – С.Я.). Також

планувалось виділити відповідні приміщення в районних центрах, куди б могли приїздити молоді люди із сіл [122, 30].

У лютому 1962 р. на Всесоюзній конференції з науково-атеїстичної пропаганди була проголошена теза, що “релігійні звичаї і традиції треба витіснити новими святами й ритуалами для задоволення естетичних і емоційних потреб віруючих”. 9 жовтня 1962 р. була прийнята постанова ЦК КПУ “Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР”, де паралельно з посиленням атеїстичної пропаганди велика увага приділялась впровадженню нових громадянських обрядів. А у відповідності з рішенням ЦК КПУ від 25 липня 1963 р. “Про досвід деяких партійних організацій по впровадженню в побут нових громадянських обрядів і нових звичаїв”, Чернівецьким обкомом КПУ була створена обласна комісія по впровадженню нових громадянських обрядів і народних звичаїв. Одночасно було надано наказ усім виробничим партійним комітетам створити такі ж комісії в усіх районах області. Крім цього, в багатьох сільрадах виникли ради в складі 5 - 7 людей по організації й впровадженню нових обрядів і звичаїв [156, 116 - 117]. Новими обрядами бажали замінити релігійні обряди, а новими звичаями - релігійні свята.

Проте зменшення релігійної обрядності досягалось у першу чергу адміністративними заходами, а не нововведеннями влади. У відповідності до “Плану заходів по обмеженню діяльності релігійних громад і православного духовенства в Чернівецькій області на 1959 р.” [131, 1 - 3] уповноваженим Ради у справах РПЦ було через єпископа надано вказівку всім священикам із категоричною вимогою заборонити хрещення дітей без участі батьків. Розпорядження єпископа Чернівецького і Буковинського Григорія № 482 від 5 червня 1959 р. наказувало всім настоятелям приходів вимагати згоди й прохання батьків дитини, або у крайньому випадку одного з батьків. 21 травня 1962 р. вийшов наказ № 11 по Чернівецькій єпархії, в якому всьому духовенству наказувалося здійснювати таїнство хрещення лише в храмі. Зимом у кожній церкві треба було мати теплий куток із пічкою [159, 14 - 16].

Влітку 1962 р. був установлений жорсткий контроль над здійсненням релігійних обрядів. Відомості про них вносились у спеціальні книги з інформацією про паспортні дані. Гроші за треби надходили церковним виконавчим органам, видавались квитанції. Ще 2 вересня 1963 р. Чернівецьке єпархіальне управління видало розпорядження № 440, яким нагадувало духовенству єпархії, що при здійсненні хрещень дітей треба було мати згоду обох батьків. На зворотному боці корінця квитанційної книжки вимагалось зробити напис: “Гроші сплатив(ли)” і цю приписку мали підписати батько й матір дитини. При наявності такої дописки і підписів батьків була виключена можливість якихось ускладнень для служителів церкви [159, 23].

У липні - серпні 1963 р. комісії і групи сприяння уповноваженим Ради у справах РПЦ провели роботу по перевірці правильності заповнення квитанційних книжок церковними виконавчими органами з одночасним ознайомленням з контингентом осіб, виконуючих релігійні обряди. До цієї перевірки залучались робітники фінансових органів. У результаті перевірки у Чернівецькій області було встановлено, що за невеликим винятком, у квитанціях точно вказувались прізвище, ім'я, по батькові й домашня адреса осіб, які вносили гроші за виконання треб і обрядів, а також були правильно записані отримані суми. При перевірці головна увага приділялась хрещенню дітей, чи дотримуються члени виконавчих органів розпорядження про згоду батьків на хрещення дитини. Інформація про участь у церковних обрядах нерідко передавалась посадовим особам і могла служити причиною дискримінації за місцем роботи або навчання.

29 серпня 1959 р. вийшов наказ Московської патріархії про обмеження здійснення треб у домах віруючих і т.п. [29, 368]. Так, згідно з радянським законодавством, при здійсненні треб і молебнів дома потрібна була згода всіх членів сім'ї, окрім здійснення таїнств сповіді, причастя й соборування над тяжкохворими. При цьому законодавством було заборонено знімати квартири й будинки для здійснення треб. 5 травня 1961 р. уповноважений Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області доповідав, що ним через місцевого архієрея проводиться заборона освячення житла віруючих і т. ін.” [122, 45]. Влада врахувала навіть таку

ситуацію, як виконання треб заштатним духовенством, дії якого було складніше прослідкувати. Інструктивним листом від 21 жовтня 1958 р. Рада у справах РПЦ забороняла заштатному духовенству, під загрозою позбавлення пенсії, займатись релігійною діяльністю (виконанням треб) [124, 24 - 29].

У результаті рівень обрядовості падав, особливо виконання вінчань. На скорочення кількості вінчань було навіть указано єпископом Чернівецьким і Буковинським Григорієм у річному звіті за 1959 р. У своїх звітах уповноважений Ради у справах РПЦ писав, що самі молоді люди індиферентно відносились до вінчання і погоджувались на нього лише через батьків. Обряд церковного поховання здійснювався в основному над людьми похилого віку, на яких влада не мала значного впливу. Однак навіть тут була видумана процедура, згідно з якою церковне поховання не можна було здійснювати, якщо цього не бажав хтось з близьких родичів.

Після того, як влада провела проти церкви багато адміністративних заходів та наклала ще більше обмежень, вона не бажала зупинитись на досягнутому. У плані роботи на 1963 р. уповноважений Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області головну увагу звертав на посилення контролю за виконанням духовенством законодавства про культури і на вивчення проповідницької діяльності священиків. Одночасно він звертав увагу на посилення роботи із запровадження нових громадських обрядів, як одного з факторів відриву віруючих від церкви; вивчення осіб, виконуючих релігійні обряди, використовуючи при цьому квитанційну систему отримання грошей; об'єднання релігійних громад, які обслуговувались одним священиком і подальше скорочення церковної мережі в області” [139, 1 - 4].

Проте з кожним днем серед населення зростало невдоволення такою політикою. Посилилась кількість скарг на порушення закону стосовно церкви. Крім цього, багато скаржників відвідували Раду у справах РПЦ та її уповноважених на місцях особисто. Антирелігійна політика у СРСР була засуджена і закордонною громадськістю, в тому числі представниками Компартій - Морісом Торезом (Франція) і Роже Гароді (Італія) [29, 389]. Це впливало на міжнародний авторитет радянської держави, який і без того похитнувся внаслідок “берлінської” та

“карибської” криз. Це невдоволення було підсилене тими економічними негараздами, які почали виходити назовні в результаті хрущовських економічних реформ. Радянський Союз уперше за свою історію був змушений закуповувати зерно за кордоном (1963 р.). Буковинські старожили пам’ятають хліб з кукурудзяного борошна, який почали випікати на початку 1960-х рр. Авторитет і популярність М. Хрущова стрімко падали, і не лише серед віруючих.

Тому із середини 1963 р. адміністративний тиск влади у СРСР, в першу чергу - закриття храмів, почав іти на спад. Як вище було вказано, з декількох десятків храмів, намічених у Чернівецькій області для закриття в 1963 р., була закрита лише одна Св.-Параскевська церква у Чернівцях. Від грубого адміністративного тиску влада поступово переходила до тиску на свідомість людей. У червні 1963 р. відбувся Пленум ЦК КПРС, повністю присвячений завданням ідеологічної роботи партії, в тому числі й боротьбі з релігією. Він зобов’язав усі партійні організації добиватись “більш швидкого звільнення людей від релігійних пережитків”. За вказівкою М. Хрущова ідеологічною комісією при ЦК КПРС під керівництвом Л. Іллічова були затверджені “Заходи по посиленню атеїстичного виховання населення”. 2 січня 1964 р. вони були оформлені як постанова ЦК КПРС і стали державним планом “подолання релігійної свідомості мас” [29, 49 - 52]. У своїй програмній статті в січневому номері журналу “Комуніст” Л. Іллічов давав роз’яснення стосовно намічених планів. Перед партійними організаціями фактично ставилось завдання через 12 - 17 років у відповідність з Програмою КПРС повністю звільнити свідомість мас від “релігійних пережитків”. У вузах в якості обов’язкового або факультативного курсу був запроваджений предмет “Основи наукового атеїзму”, значно посилювалось антирелігійне спрямування шкільних програм, в Академії суспільних наук при ЦК КПРС з’явився Інститут наукового атеїзму.

При цьому адміністративний тиск влади на церкву, який супроводжувався порушенням закону, неможливо було швидко подолати, хоча вже навіть деякі державні чиновники висловлювались проти нього. Так, негативний аналіз антирелігійній кампанії дав у своїй лютневій (1964 р.) звітній записці начальник п’ятого управління КДБ полковник Ф. Бобков. Розпочався аналіз адміністративного

тиску влади на церкву. 14 травня 1964 р. ЦК КПУ прийняв спеціальну постанову “Про факти грубого адміністрування деяких місцевих органів влади по відношенню до віруючих” [29, 388], в якій критикувались випадки розгону молитовних зібрань, побиття віруючих і т.п. Отже, протягом 1963 - 1964 рр., до зміщення М. Хрущова восени 1964 р., наголос антирелігійної кампанії переходив на посилення атеїстичної пропаганди через заклади освіти й тиску на свідомість людей через засоби масової інформації. Проте одночасно в деяких місцях ще мали місце факти грубого адміністрування по відношенню до церкви.

Висновок до розділу

У середині 1957 р. М. Хрущов усунув від керівництва країною діячів “старої сталінської гвардії”, після чого розпочалась підготовка до наступу на релігію з залученням державного апарату. Протягом 1958 р. уповноважені Ради у справах РПЦ подавали Раді статистичні показники стосовно церковних організацій у своїх областях та окреслювали пропозиції щодо обмеження церкви. Комплексний антицерковний наступ розпочався восени 1958 р. Перші удари влади були спрямовані проти церковних прибутків і монастирських господарств. 16 жовтня 1958 р. союзний уряд прийняв дві постанови, які зробили збитковим виробництво та продаж свічок. Так як свічки складали одну з головних статей церковних прибутків, церква незабаром відчула гостру фінансову скруту – не вистачало коштів не те що на ремонти і оздоблення храмів, а навіть на виплату пенсій та утримання духовних навчальних закладів. Одночасно держава забрала у монастирів понад 70 % земель і обклала їх завищеними податками, чим повністю зруйнувала монастирську господарську діяльність. Наразі у двох буковинських монастирів залишилося по одному гектару землі.

Протягом декількох наступних років влада розширила спектр заходів щодо обмеження церковних прибутків і скорочення кількості монастирів. Священики були усунуті від фінансово-господарської діяльності приходів і переведені на сталі ставки зарплати, хоча продовжували обкладатися податком по старій завищеній схемі. Для контролю за рухом церковних коштів були запроваджені квитанційні книжки. Найменші порушення з боку священиків і членів церковного активу щодо

фінансово-господарської діяльності жорстоко каралися владою: священників на різні терміни знімали з реєстрації і забороняли служити, а миряни несли адміністративну відповідальність. Після вилучення більшої частини монастирських земель влада проводила цілеспрямовану політику щодо закриття монастирів. Специфіка Чернівецько-Буковинської єпархії полягала у тому, що з квітня 1957 р. у монастирі Хрещатик перебував нині канонізований схиігумен Кукша (Величко). Протягом 1957 р. прибутки монастиря подвоїлись, що дало змогу провести значні ремонтно-будівельні роботи. Одночасно до монастиря розпочалось масове паломництво. В січні 1958 р. Чернівецький уповноважений Ради в справах РПЦ примусив Кукшу написати письмову відмову від отримання посилок і грошових переказів, а також запровадив порядок запису всіх його відвідувачів. У січні 1959 р. влада заборонила паломникам зупинятись у монастирі, а Кукші приймати їх у своїй келії. Розуміючи неможливість обмеження паломників влада спромоглася влітку 1960 р. переселити схиігумена Кукшу в Одесу, інших монахів у Почаїв, а на їх місце перенести жіночий монастир з Чернівців. Проте незабаром, влітку 1962 р., влада розігнала черниць і закрила останній буковинський монастир.

У 1958 – 1964 рр. відбувалося скорочення всієї церковної організації, передусім закриття храмів. У 1959 р. у Чернівецькій області були закриті перші два храми, але планове скорочення кількості храмів, духовенства, монастирів, духовних навчальних закладів, архієреїв, єпархій і т. ін. розпочалось після лютого 1960 р., коли був замінений Голова Ради в справах РПЦ. Замість Г. Карпова посаду обійняв В. Курєдов і з того часу Рада у справах РПЦ перетворилась у головний державний орган антицерковної боротьби.

Загалом протягом 1959 - 1963 рр. у Чернівецькій області було знято з реєстрації 97 православних громад і закрито 99 храмів. Дві громади - у Герцах і Сторожинці, в обмін на свої закриті храми отримали маленькі старі церкви з раніше недіючих. Кількість діючих храмів знизилась з 361 у 1958 р. до 264 у 1964 р. Крім цього, разом з монастирями припинили свою діяльність дві монастирські церкви. Кількість священників Буковини за ці роки також значно знизилася: з 193 у 1958 р. до 165 на 1 січня 1965 р. З 1959 р. уповноважений Ради у справах РПЦ заборонив

архієрею висвячувати у духовний сан людей без духовної освіти і одночасно влада нанесла удар по системі духовної освіти. Владі вдалося закрити 5 з 8-ми духовних семінарій, які були у СРСР і знизити кількість їх учнів майже утричі. В Україні були закриті Київська та Луцька семінарії і залишилася лише Одеська. При цьому більшість мешканців Західної України здобували духовну освіту у Московській і Ленінградській семінаріях. Хоча на них чинився шалений тиск з боку влади, вони склали майже половину абітурієнтів.

Одночасно з процесом розгрому церковної організації влада проводила заходи, спрямовані на встановлення тотального контролю за діючими священиками та членами православних громад і якнайбільшого обмеження їх діяльності. Для цього були запроваджені нові заборони та обмеження, зокрема, на соборні служби, церковні процесії, позахрамові молебні, тривалість церковного дзвону тощо. Жорсткий контроль був установлений за проповідницькою діяльністю духовенства. Кожне слово у церковній проповіді могло бути перекручене і слугувати основою для звинувачення священика у релігійній пропаганді.

З метою запровадження таких всеосяжних заходів по всій країні були створені комісії та групи сприяння уповноваженим Ради у справах РПЦ, які займались наглядом за діяльністю духовенства і віруючих. Також члени комісій сприяння наглядали за складом осіб, які відвідували церкви, приймали участь у службах і виконували церковні обряди. Робилось це з метою відвернення людей від церкви, передусім молоді й авторитетних працівників, комсомольців і комуністів. Для цього в дні релігійних свят навколо церков робились “кордони” з представників влади та вчителів, які не допускали туди молодь. Щоб запобігти обряду хрещення, влада винайшла спосіб з квитанціями, де батьки мали поставити свої підписи. Деякі люди боялись втратити роботу або мати проблеми з керівництвом. Насамперед відповідальність брали на себе священики і старости. Одночасно влада робила спроби запровадити нові громадянські свята й обряди, щоб витіснити церковні, проте великих успіхів на Буковині не досягла.

В кінці 1950-х рр. влада, в першу чергу Рада в справах РПЦ та КДБ, посилили свою роботу щодо впливу на кадровий склад церкви. Спочатку основні

зусилля були спрямовані на відрив від церкви священників. Однак коли стало зрозуміло, що це не приносить очікуваного ефекту, влада перейшла до політики підбору серед духовенства лояльних до себе людей. Завдяки сприянню влади ці люди могли розраховувати на успішну кар'єру, а в обмін інформувати владу про внутрішньоцерковне життя та підтримувати відповідні акції державної влади стосовно церкви. В тогочасних умовах більшість представників церкви стримано ставились до вищеописаних акцій влади, усвідомлюючи наслідки. Проте знаходились і такі, що відкрито висловлювалися проти грубого втручання держави у церковні справи. На таких людей влада спрямовувала усілякі утиски і репресії.

Внаслідок погіршення становища СРСР на початку 1960-х рр., яке було викликане безліччю помилок керівництва країною, популярність М. Хрущова стрімко падала. У суспільстві наростали протестуючі настрої. Тому з середини 1963 р. почали згортатися силові акції влади щодо церкви. Зокрема, у Чернівецькій області протягом 1963 р. була закрита лише одна церква з намічених півсотні. Зазначимо, що на той час кількісні показники церкви скоротилися майже наполовину. Наразі наголос атеїстичної роботи влади переносився на заклади освіти і засоби масової інформації: посилювалось атеїстичне спрямування шкільних і вузівських програм, а також преси, радіо і телебачення.

РОЗДІЛ 4

ТЕНДЕНЦІЇ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ СТОСУНКІВ НА БУКОВИНІ У 1964 – 1991 РР.

4.1 Процес „освоєння” владою закритих храмів

Усунення М. Хрущова від влади, яке відбулося 14 жовтня 1964 р. на Пленумі ЦК КПРС, викликало в церковних колах нові сподівання. Серед віруючих поширилася думка, що з приходом нового керівництва відкриють усі раніше закриті церкви. Тому в листопаді - грудні 1964 р. сильно активізувались віруючі тих населених пунктів, де у свій час були закриті храми. Збільшилася кількість скарг і заяв, посилювався потік ходоків про відкриття храмів. При цьому скарги і заяви йшли в усі центральні органи держави - ЦК КПРС, союзний уряд, Раду у справах РПЦ, Верховну Раду, центральні органи союзних республік і т. д. [160, 26]. Ця тенденція продовжилася і в 1965 р. Так, з інформації уповноваженого Ради у справах РПЦ у Чернівецькій області, за 1965 р. йому надійшло скарг про відкриття церков вдвічі більше, ніж за попередній рік [161, 17].

Коли влада закривала церкви, були складені плани, під що кожна церкву буде переобладнано. Усього ж на 1 січня 1964 р. закриті по області церкви (включаючи монастирські) використовувались так: були вилучені ключі від 77 храмів, вивезене майно з 55 церков, зайнято під народногосподарські потреби – 44 церкви, переобладнано – 5 і розібрано - 5 колишніх храмів [161, 11]. З цих показників уповноваженого Ради у справах релігій видно, що ключі від більшості закритих храмів знаходились у представників влади, найчастіше у голів сільрад. Церковне майно було вивезене з понад половини храмів. Церков, переобладнаних під клуби, архіви, кінотеатри та подібні потреби були одиниці. Основна маса знятих з обліку церков стояли просто закритими, а в звітах уповноваженого Ради у справах релігій третина з них подавалась зайнятими під народногосподарські потреби (використовувались як склади або стояли пустими – С.Я.).

Після усунення М. Хрущова припинилося масове адміністрування по відношенню до віруючих, і цей процес був “спущений на гальмах”. Там, де віруючі

не виступали проти переобладнань, там вони проводилися, а, де зустрічався опір, там влада відступала, не йдучи на відкриті конфлікти з людьми. Наприклад, 2 серпня 1966 р. у с. Рухотин Хотинського району голова сільради разом з завідуючим клубом і бригадиром колгоспу вирішили вивезти майно із закритої у 1962 р. церкви і зробити з неї зерносклад. Вони зняли ікони, склали все майно і приготували до вивозу в сусіднє село, де була діюча церква. Однак зібралися люди і перешкодили цьому, повісивши на церкві свій замок. Після цього від населення пішли скарги уповноваженому Ради у справах релігій. Він виїздив на місце подій, відновивши паритет у стосунках обох сторін, однак потім доповідав своєму керівництву таке: "Необхідно врахувати, що релігійне питання в області стоїть гостро і поступка в с. Рухотин може спричинити ланцюгову реакцію клопотань про відкриття церков в інших селах" [161, 361- 363]. Церква с. Давидівці Кіцманського району була закрита в кінці 1962 р. і планувалося її переобладнання під склад колгоспу, однак місцева влада цього не зробила. Ключі залишилися у людей, а церковне майно у храмі. В 1964 р. владою були вилучені дзвони із закритої церкви. На знак протесту віруючі влаштували мітинг біля райвиконкому, вимагаючи повернення дзвонів, і два тижні не виходили на роботу в поле. Дзвони не були повернуті, однак із того часу влада припинила переобладнання церкви.

До середини 1970-х рр. зберігався відносний паритет у стосунках влади з віруючими тих населених пунктів, де були закриті церкви. Проте з указаного часу віруючі почали все частіше звертатися до органів влади всіх рівнів із клопотаннями про відновлення релігійної діяльності. Вони писали заяви з підписами, де містилися прохання зареєструвати згідно із законом православні громади і повернути закриті храми. У своїх зверненнях люди апелювали до Гельсінських угод з прав людини 1975 р., нової Конституції СРСР 1977 р. та інших законодавчих актів. При цьому люди наголошували, що вони не порушують установлені закони і є законослухняними громадянами. За період з 1976 по 1979 р. з Чернівецької області до різних державних інстанцій Москви, Києва і Чернівців було направлено 126 заяв із проханнями відновити діяльність закритих церков: 1976 р. - 13 заяв, 1977 р. - 41 заява, 1978 р. - 44 заяви, 1979 р. - 28 заяв. Такі заяви направлялись з 17 населених

пунктів області: с. Ожево Сокирянського району - 36, с. Горошівці Заставнівського району - 24, с. Мошанець Кельменецького району - 19, с. Бурдюг Кельменецького району - 10, с. Кулівці Заставнівського району - 8, с. Юженець Кіцманського району, с. Череш Сторожинецького району, с. Волока Вижицького району - по 5, с. Нові Драчинці Кіцманського району - 4, с. Новосілка (тепер Мамаївці) Кіцманського району, с. Давидівка Сторожинецького району - по 2, смт Берегомет Вижицького району, с. Петричанка і с. Просіка Глибоцького району, с. Самушин Заставнівського району, с. Кальнівці Кіцманського району, с. Вітрянка Сокирянського району - по 1 [162, 97]. Усі вони повертались на стіл Чернівецькому уповноваженому Ради у справах релігій для перевірки і вжиття заходів, а він направляв їх місцевим райвиконкомом для “проведення відповідної роботи з людьми” [163, 83]. Крім цього, багато людей зверталися особисто до уповноваженого Ради у справах релігій, порушуючи ці клопотання, однак результат був однаковим - відмова.

Протягом 1964 - 1987 рр. жодна православна громада в Чернівецькій області не була зареєстрована і жоден храм не був повернутий. Влада остерігалася “ланцюгової реакції”. Навпаки, за цей час було знято з реєстрації в уповноваженого Ради у справах релігій ще 8 громад. Отже, кількість зареєстрованих православних громад знизилась з 264 (на 01.01.1964 р.) до 256 (на 01.01.1988 р.). У 1972 р. згоріла церква в с. Сергії Путильського району і в тому ж році церковна громада була знята з реєстрації. Майже одночасно були припинені служби в церквах сіл Тернавка (нині - Герцаївського району) і Волока Вижицького району. Церкву с. Тернавка за технічним актом було визнано аварійною, однак ремонт робити заборонили, хоча люди зібрали на нього гроші. Деякі віруючі розпочали ремонт без дозволу, за що невдовзі їх притягнули до адміністративної відповідальності. В 1976 р. згоріла церква с. Долішній Шепіт Вижицького району, а у 1977 р. її громада була знята з реєстрації. В 1979 р. були зняті з реєстрації церкви у селах Непоротово й Молодово Сокирянського району, оскільки ці території підлягали затопленню у зв'язку з будівництвом Новодністровської ГРЕС. У 1980-х рр. майно з цих храмів було перевезене в діючі церкви, а вони були розібрані. В 1986 р. були зняті з реєстрації православні громади сіл Мала Буда і Круп'янське (нині - Герцаївського району), в

яких служб не було з 60-х рр. Крім цього, в 1965 р. згоріла церква в с. Динівці Новоселицького району і незабаром після неї - в с. Підзахаричі Путильського району. Громади цих храмів не були зняті з реєстрації, однак дозволи на будівництво нових храмів не давалися. Декілька служб на рік відбувалося в сторожках біля колишніх храмів. До 1987 р. влада не дала жодного дозволу на будівництво нових храмів, а сам факт згорання церковної будівлі часто використовувався для зняття церковної громади з реєстрації.

При цьому представникам влади було важко апелювати й пояснювати людям, чому у СРСР заборонено те, що дозволено законом. У чиновницьких колах домінувала думка, що причиною діяльності віруючих людей по відродженню своїх храмів було зволікання керівниками на місцях з вирішенням питання використання храмів під народногосподарські й соціально-культурні потреби та “слабкий контроль” за діяльністю колишніх членів “двадцятки” закритих церков. На думку Чернівецького уповноваженого Ради у справах релігій, надії на поновлення діяльності церков ґрунтувалися на тому, що в ряді випадків церковне майно не було вивезене із закритих храмів, а ключі від них знаходилися у віруючих [164, 7 - 9]. Наразі вирішення цього питання радянська влада, як завжди, вбачала в адміністративних заходах, передусім - у переобладнанні церков, і там, де треба – примусовому вивезенні церковного майна. Вивозити майно і переобладнувати було вирішено не лише ті церкви, звідки йшли заяви, а й решти, щоб не мати рецидиву на майбутнє.

Одночасно уповноваженим Ради у справах релігій були надані рекомендації місцевим чиновникам щодо порядку використання закритих церков: “Передусім їх доцільно використовувати під різного роду музеї (атеїстичні, краєзнавчі, етнографічні та ін.), спортивні зали, переобладнувати під бібліотеки, бригадні клуби, червоні куточки і т.д. Частина будівель може використовуватися під складські приміщення. Є немало церков на цвинтарях, внаслідок чого їх використання в суспільно-корисних цілях неможливе. Їх треба переобладнувати під зали громадянських панасид. У такому випадку приміщення звільняється від релігійної атрибутики, проводиться необхідний ремонт стін і обладнання залу.

Переміна зовнішнього вигляду культової будівлі проводиться з урахуванням конкретної релігійної ситуації. Можливе й збереження колишнього зовнішнього вигляду. Невеликі за розмірами цвинтарні церкви рекомендується використовувати як складські приміщення для збереження поховального інвентарю, майстерні з виготовлення предметів похоронного вжитку. Частина культових будівель, які за своїм технічним станом непридатні для використання в суспільно-корисних цілях і не підлягають ремонту та відновленню, можуть відводитися під знесення. Робити це потрібно в крайніх випадках, не перетворювати це в кампанію, враховуючи стан релігійності й настрої людей. У випадках, коли вимагається вирішення питання про знесення старих або аварійних культових будівель, необхідно клопотати про це перед облвиконкомом і Радою у справах релігій, оскільки згідно із законом знесення й розбирання культових будівель проводиться лише з дозволу Ради. Культове майно з раніше закритих церков повинно бути передане по акту в діючі церкви, згідно з порядком, передбаченим законом. Дзвони, якщо вони мають, розбиваються на частини, після чого передаються в металобрухт по акту” [165, 30 - 32].

У середині 1979 р. Чернівецький облвиконком зобов’язав райвиконкоми до кінця жовтня вивчити ситуацію по кожному населеному пункту, де були закриті церкви, розглянути питання на спеціальному засіданні виконкому і визначитися по використанню кожної церковної будівлі з тим, щоб “освоєння” завершити у 1980 р. [166, 5 - 6]. 14 серпня 1979 р. був виданий лист Ради Міністрів УРСР “Про культові будівлі знятих з реєстрації релігійних громад”, згідно з яким місцеві органи влади мусили провести облік усіх недіючих культових споруд і з’ясувати, скільки їх використовується в народногосподарських цілях. Також необхідно було вивчити технічний стан усіх порожніх будівель на предмет їх використання або знесення як аварійних. Ця робота була проведена владою у вказаний строк і, зокрема, було виявлено, що в 46-ти закритих церквах Чернівецької області повністю або частково знаходилося церковне майно [167, 2 - 7].

Восени 1979 р. розпочався процес “освоєння” раніше закритих церков і в першу чергу - вивезення церковного майна. За листопад - грудень 1979 р. майно було вивезене з 8 храмів, а за перше півріччя 1980 р. - ще з 30-ти. В результаті на

1 липня 1980 р. майно залишилося ще у 8-ми церквах. З них 2 церкви вважались фактично діючими - в селах Юженець і Давидівці Кіцманського району. Там віруючі, маючи ключі, влаштовували моління в церквах без священика, і якщо у 1970-х рр. вони це робили лише у великі свята, то з 1979 р. – кожної неділі [165, 18]. З деяких церков вивезення майна і передача його в діючі храми були здійснені без якихось ускладнень і навіть у деяких випадках з допомогою самих віруючих. Однак у деяких населених пунктах представники влади вивозили майно вночі, наслідком чого було невдоволення місцевих жителів. Ось лише декілька конкретних прикладів проведення подібних “операцій” по Чернівецькій області.

За 1977 - 1979 рр. жителі с. Горошівці Заставнівського району направили 22 листи в різні органи влади з проханнями про відновлення церковної діяльності, однак у підсумку Рада у справах релігій своїм рішенням від 29 березня 1979 р. відмовила їм у реєстрації. Після цього Заставнівський райвиконком прийняв рішення про використання колишньої церкви під музей. Правління місцевого колгоспу виготовило проектно-кошторисну документацію на ремонт будівлі, були закуплені та завезені будівельні матеріали, укладений договір із робітниками. Однак 18 жовтня 1979 р. мешканці села зламали замок на дверях церкви і стали проводити там моління. Коли 22 жовтня приїхала бригада будівельників (5 осіб), на території колишньої церкви зібралося близько 150-ти мешканців села, які не допустили будівельників до роботи. З 18 по 26 жовтня віруючі в кількості 15 - 60 осіб цілодобово знаходилися в приміщенні церкви, по чергово змінюючись, незважаючи на погрози з боку представників влади. 27 жовтня віруючі залишили церкву, повісивши на дверях 2 замки. В ніч на 11 листопада 1979 р. за вказівкою влади замки були зірвані і майно було вивезене в діючу церкву с. Горішні Ширівці Заставнівського району [163, 83 - 84]. А у 1986 р. церква в с. Горошівці, із санкції Ради у справах релігій, була розібрана.

Схоже відбулося у с. Кулівці Заставнівського району. Віруючі писали листи, навіть Л. Брежневу, їздили до голови Ради у справах релігій В. Куроедова та інших чиновників із приводу відкриття своєї церкви, однак нічого не домоглися. В ніч на 13 грудня 1979 р. (з 2 до 4 год.) усе церковне майно було вивезене в церкву

с. Прилипче, а на двері забили скоби і повісили замок. Мешканцям села нічого щодо цього не повідомили, а голова сільради сказав, що він нічого не знає [168, 1 - 8].

У ніч на 17 травня 1980 р. якийсь невідомий через вікно на даху проник у недіючу церкву с. Ожево Сокирянського району і залишив її відкритою. Ключі від неї знаходилися у голови сільради М. Шевчука, який займав таку позицію: “Поки я буду, церкви не буде”. Зранку люди зійшлися до церкви і побачивши що вона відкрита, організували цілодобове чергування в ній. 19 травня віруючі у розмові з представниками влади висловились про те, що не покинуть церкву. 21 травня була проведена нарада представників районної влади, на якій секретар райвиконкому В. Ленчинський дав указівку до 29 травня привести всі церковні будівлі району “у відповідність до закону”, а заступник голови Чернівецького облвиконкому А. Цуркан дала завдання до 28 травня вивезти все церковне майно з недіючих храмів району. Люди, які чергували в церкві, розповідали (стиль збережено – С.Я.): “23 травня 1980 р. о другій годині ночі у церкву увійшли 3 чоловіка у формі. З двох сторін дорога була перекрита, а М. Шевчук не пускав, сказав, що там аварія. Нам сказали вийти з державного дому. Ми, біля 20 чоловік стариків просили, упали на коліна, щоб нас не чіпали до ранку, бо на вулиці був дощ і прохолодно. Освітлення перерізали і кругом темнота. Телефони перекриті. На нас кричали й штовхали. Тоді вони закликали ще чоловіків у цивільній формі, які були п’яні. Усі почали нас мучити, тягнути по підлозі, кого як крутити руки, голови, по-звірячому закидати в автобус, як собак і довго возили, а потім викинули нас з автобуса в багно під дощ і сказали - ідіть. Ми довго не могли розібратись куди йти. Були, хто босий, побиті, ми кричали, почув крик наш односелець П. Шевчук і направив нас додому. До того ж, вони обривали, ламали все в церкві, навіть по-звірячому зірвали список загиблих у боях у Великій Вітчизняній війні наших односельців. А. Мельник, коли її закинули в автобус, втратила свідомість. Її завезли в лікарню в Новодністровськ, звідки родичі забрали її додому босу” [169, 1 - 25]. Коли ж люди поскаржилися на це в органи влади, відповіді були наступні. Заступник голови Сокирянського райвиконкому І. Паламарчук 7 липня писав: “Із нашого боку була проведена бесіда з віруючими, після чого вони добровільно покинули приміщення церкви. У зв’язку з тим, що це

відбувалося у нічний час, віруючим був наданий автобус для розвезення їх по помешканнях. Після цього культове майно було завантажено на автомобіль, в церкву було завезене радгоспне майно, церква була закрита і робочі розвезені. Насилля над віруючими не спостерігалось” [170, 368]. 27 липня 1980 р. заступник Чернівецького обласного прокурора дав таку відповідь із цього питання (№ 3/1053-80): “Порушень законності органами місцевої влади не вбачаю” [170, 368].

28 травня 1980 р. у с. Тернавка (нині Герцаївського району) сільські активісти зірвали замок із дверей церкви, завантажили майно на два вантажних автомобілі і відвезли на склад радгоспу. Місцевий дільничний міліціонер не дав пояснення цьому, а став лякати людей арештами в разі подання скарг. Однак люди на знак протесту два тижні не виходили на роботу [171, 1 - 6]. Як наслідок, „освоєння” церкви було перенесене.

На початку 1980-х рр. люди продовжували писати листи в органи влади про відновлення релігійної діяльності в своїх населених пунктах, а влада одночасно продовжувала “освоєння”, вважаючи, що це вирішить проблему. У 1981 р. до Чернівецького уповноваженого Ради у справах релігій надійшло 33 заяви про відновлення діяльності раніше знятих із реєстрації релігійних громад. Усі вони надходили через вищі інстанції: 9 заяв – з Мошанця Кельменецького району, 6 заяв – з Тернавки (нині Герцаївського району), 3 заяви – з Череша Сторожинецького району, по декілька із сіл Ожево Сокирянського району, Волока і Н. Серафинець Вижницького району, Южинець і Кальнівці Кіцманського району, Оселівка й Росошани Кельменецького району, Гордівці Хотинського району, Бисків Путильського району, Горошівці Заставнівського району [130, 14]. З Кальнівців у 1981 р. було вивезене церковне майно і передане у с. Брусницю, а наступного року вона подавалася у звітах як “освоєна” [172, 1 - 4]. У Росошанах у 1981 р. був проведений ремонт на 16 тис. крб. з метою обладнання музею села [173, 1 - 6]. У 1982 р. до уповноваженого Ради у справах релігій надійшло 19 заяв подібного змісту із 6 сіл: 10 – з Мошанця, по 2 – з Ожева і Давидівців, 3 – з Кальнівців, по 1 – з Тернавки й Череша [162, 21].

У церкві с. Мошанець Кельменецького району, яка була закрита у 1962 р., з церковного майна залишився лише іконостас. Восени 1981 р. була зроблена спроба "освоїти" її під музей. У приміщення церкви були завезені фарби та інші будівельні матеріали. Але віруючі захопили церкву, винесли з неї будматеріали і занесли до неї церковні предмети, чим перетворили її у фактично діючу. Крім цього, вони встановили нагляд і нічну охорону. 18 квітня 1982 р. на свято Воскресіння люди організували в ній освячення паски без священика (освячена вода була принесена із сусіднього села). Місцевою владою був складений акт про адміністративну відповідальність, а організатор цього – колишній бригадир і завідувачий фермою колгоспу Т. Пинзар (ветеран війни), був оштрафований. День Перемоги (9 травня) сходився з храмовим святом і тому влада вирішила нанести удар на випередження. Близько опівночі 5 травня 1982 р. у село приїхали міліціонери з усього району. Вони казали, що шукають озброєного злочинця, який утік із в'язниці. Міліціонери бігали з собаками по ярах і стріляли з пістолетів та автоматів. На всіх перехрестях стояли міліцейські машини. Жителям було наказано сидіти вдома і нікому не відкривати дверей. У деяких хатах були проведені обшуки. О 3-й годині ночі міліціонери оточили церкву, поставивши біля кожного дому біля церкви по 2 – 4 працівників, щоб ніхто не вийшов із помешкання. Потім вони вибили церковні двері, розбили іконостас, завантажили все майно на вантажний автомобіль і повезли на склад музею архітектури у Чернівці. Коли ж машина від'їхала, міліціонери підняли таку стрілянину, як у воєнний час. Після цієї акції віруючі продовжували чергувати в церкві (6 – 8 осіб), а 11 травня багато людей на знак протесту не вийшли на роботу. У сільраді зібралось близько 150 мешканців села, які більше трьох годин розмовляли з представниками влади. Наразі 12 травня люди вийшли на роботу, однак продовжували ходити по неділях і святах до церкви молитися (60 – 70 осіб). За це на Т. Пинзаря почали готувати кримінальну справу. В лютому 1983 р. владою була здійснена спроба захопити церкву під колгоспний склад, але за той час, поки перевозили зерно зі складу с. Берново, людей попередили і вони чекали біля церкви. Ця спроба не вдалася, однак влада не відступила. В 1984 – 1985 рр. люди відкривали на великі свята церкву і молилися у ній. У 1985 р. церква була "освоєна" владою, але

на Пасху 1986 р. біля неї зібралося близько 30 жінок, які висловлювали своє негативне ставлення до закриття церкви [170, 370].

Використовувалася віруючими закрита церква с. Давидівці Кіцманського району [174, 43 - 46]. 6 грудня 1982 р. владою була зроблена спроба “освоїти” її. До церкви прийшло 8 комуністів села – голова сільради зі своїм заступником, завідувач клубом, головний ветеринарний лікар, голова ревізійної комісії колгоспу, секретар партійної організації, командир ДНД. Очолював групу голова сільради М. Татарин, який у підсумку залишився наодинці, оскільки віруючі перешкодили групі, і всі інші розбіглися. На Пасху 1984 і 1985 рр. віруючі (близько 100 осіб), як і раніше, із кошиками і палаючими свічками проводили моління біля закритої церкви, а також усередині. Ця церква, за документами уповноваженого Ради у справах релігій, була єдиною, яку так і не вдалось “освоїти” у радянський час [175, 1 - 5]. Цікаво те, що с. Давидівці - батьківщина митрополита Харківського й Богодухівського Никодима (Руснака).

До 1983 р. владою були “освоєні” всі закриті церкви у Новоселицькому й Путильському, а в 1983 р. – в Сторожинецькому і Хотинському районах області. У 1983 р. до уповноваженого Ради у справах релігій надійшло 37 заяв про відновлення діяльності раніше закритих храмів: з Юженця – 14, Мошанця – 7, Нового Серафінця – 5, Тернавки – 4, Череша – 2, Тарашан, Вахнівців, Бурдюга, Кальнівців, Вітрянки – по 1. Всі ці церкви, за винятком Мошанця й Тернавки, на той час були вже “освоєні” або знесені [176, 183]. 15 квітня 1983 р. було вивезено церковне майно з храму с. Бурдюг Кельменецького району, частина у діючу церкву с. Вовчинець, а частину - у музей архітектури й побуту в Чернівці. Побутові речі з церкви передали мешканцям села, про що були складені відповідні акти. Незабаром церква була зайнята під склад [177, 1 - 10].

Віруючі с. Юженець Кіцманського району також відкривали церкву і влаштовували там моління. Операція з „освоєння” була проведена наступним чином. Уночі 21 січня 1983 р. у селі відключили електрику. До церкви під’їхали 3 автомобілі і автобус, у якому були міліціонери з собаками. Вони зірвали замок, забрали з церкви майно і повісили свій замок. Біля входу до церкви повісили вивіску

„картинна галерея”, а у вищій інстанції доповіли про “освоєння” ще однієї церкви. Незважаючи на це, люди продовжували писати скарги про відновлення діяльності свого храму. У 1983 – 1986 рр. віруючі села освячували паску у церковному дворі, за що на багатьох із них були накладені адміністративні штрафи [177, 2 - 7].

На початок 1984 р. залишилися “неосвоєними” 10 закритих православних храмів у таких населених пунктах: м. Вижниця, с. Маморниця, с. Верхні Синівці, с. Тернавка, с. Вікно, с. Мошанець, с. Давидівці, с. Волошково, м. Чернівці (вул. Бориспільська, 13). Протягом 1984 р. в апарат уповноваженого Ради у справах релігій надійшло 17 листів про відновлення діяльності раніше закритих храмів: з Южинця – 11, Тернавки – 3, Мошанця, Горошівців, Н. Серафінця – по 1 [178, 208 - 212]. На кінець 1984 р. уповноважений Ради у справах релігій доповідав про “освоєння” церков у с. В. Синівці і в Чернівцях. Отже, залишилося “неосвоєними” 8 храмів. Протягом 1985 р. було “освоєно” ще 5 колишніх храмів, а церква у м. Вижниця була знята з реєстрації культових будівель як така, що зруйнувалася.

Загалом владою протягом 1981–85 рр. у Чернівецькій області була “освоєна” 71 церква та 28 зруйновано. Воднораз із майже всіх закритих церков області було вивезене майно. Протягом 1985 р. до уповноваженого Ради у справах релігій надійшло 11 листів про відновлення релігійної діяльності: із Южинця – 5 та з Мошанця – 6 [179, 1 - 4]. Церкви в цих селах на той час подавалися уповноваженим як “освоєні”. У той час, коли більшість церков стали “освоєними” в кількісному відношенні, влада почала “освоєння” у якісному. Це зумовлювалося тим, що при перевірках “освоєних” церков уповноваженим Ради у справах релігій виявилось, що багато з тих церков, які місцева влада подавала в апарат уповноваженого як “освоєні”, такими насправді не були. Особливо це стосувалося церков, які на папері були “освоєні” під склади. Насправді ж багато з них просто були порожніми. Наприклад, церква у м. Хотині на папері була “освоєна” під склад пивзаводу, а насправді там складу ніколи не було. Тому з 1985 р. 15 колишніх церков, які до цього вважалися складами, планувалося переобладнати під інші потреби [180, 19 - 23].

1986 рік став останнім роком проведення владою “освоєння” раніше закритих церков, оскільки у наступному році це питання стало неактуальним через зміни в державно-церковних стосунках. При цьому на 1986 р. залишилося “освоїти” церкви у Давидівцях і Тернавці. Також протягом року уповноваженим Ради у справах релігій були зняті з реєстрації православні громади в селах Круп’янське і Мала Буда, церкви яких також підлягали “освоєнню”. Щоб “освоїти” церкву у с. Тернавка, влада вдалася до репресій. У 1985 р. організатор ремонту каплиці на цвинтарі села М. Падурару, який виступав за відновлення православної громади в рідному селі, був засуджений на 1 рік позбавлення волі за ст. 196 КК Української РСР (самоуправне будівництво молитовної споруди). Кримінальну справу проти нього було порушено ще 1982 р., однак слідчий С. Лисюк, якому доручили її вести, у 1983 р. закрити її. Він аргументував це тим, що “школа державі не вчинена і складу злочину немає”. Тоді місцеві керівники звернулися до начальника обласного управління внутрішніх справ Мельника і обласного прокурора Рябчинського, домовившись із ними про повернення до цієї справи. Результат не примусив себе довго чекати [181, 14]. Наразі протягом 1986 р. до уповноваженого Ради у справах релігій надійшло 27 листів про відновлення релігійної діяльності: із Южинця – 11, Мошанця – 7, Пашківців – 7, Петричанки, Бурдюга та Арборен – по 1 [182, 1 - 2], що свідчило про активність віруючих.

4.2 Політика подвійних стандартів щодо віруючих

Протягом 1964 – 1987 рр. в Чернівецькій області діяло близько 260-ти православних громад. Після усунення М. Хрущова влада звернула увагу на численні скарги віруючих з питання адміністрування. У грудні 1964 р. у Верховному Суді СРСР з участю КДБ пройшло спеціальне засідання щодо порушення “соціалістичної законності” стосовно віруючих. Головам Верховних Судів союзних республік було доручено вивчити всі відповідні кримінальні справи 1962 - 1964 рр. У січні 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову “Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих”. 13 серпня 1965 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла відповідну постанову, яка звертала увагу на порушення, виявлені в Україні.

26 листопада 1965 р. Чернівецький облвиконком прийняв рішення № 535/24 "Про стан дотримання соціалістичної законності щодо віруючих і заходи по поліпшенню науково-атеїстичної роботи". В ньому вказувалося, що в області мали місце порушення, аналогічні тим, що були зазначені у столичній постанові: "Деякі виконками місцевих Рад та окремі службові особи замість посилення боротьби з релігійними пережитками методами виховання й переконування, іноді ставали на шлях голого адміністрування щодо віруючих. Так, у с. Шипинці Кіцманського району колишній секретар сільради Рихло у п'яному вигляді й шапці зажадав перевірити церковну касу, викликавши цим обурення віруючих. У с. Мошанець Кельменецького району голова сільради Андрійчук заборонив священику здійснювати поховання покійних віруючих і т. д. Також мали місце факти, коли деякі керівні працівники колгоспів і сільрад забороняли проводити церковні служби й адміністративно переносили храмові свята" [183, 19 - 23]. Це були не поодинокі випадки, і їх перелік можна продовжувати. Так, зокрема, у с. Ставчани Кіцманського району за вказівкою голови колгоспу на квартирі священика Столярчука відрізали електрику лише тому, що він був священиком [160, 24]. У с. Ванчиківці Новоселицького району з метою зниження кількості людей, похованих за релігійним обрядом, влада заборонила надавати транспортні засоби тим громадянам, які здійснювали поховання за релігійним обрядом. Віруючі були змушені виготовити катафалк і під час похорону тягнути його самотужки [184, 64].

Владі необхідно було адекватно реагувати на подібні скарги, оскільки вона в той час почала "грати в лібералізм" перед Заходом. За здійсненням курсу атеїстичної роботи партії слідкував "ветеран" боротьби з релігією М. Суслов, який віддавав перевагу порадам, наданим йому ще Й. Сталіним - "не випинати це питання", здійснювати підрив церкви конспіративно, широко не обнародуючи відповідні рішення партії, щоб не провокувати кампанії протесту як усередині країни, так і за кордоном. Тому влада поступово перейшла до тактики лицемірних посилок на закон. Заявлялося про те, що релігія та церква відділенні від держави і остання не втручається у внутрішні справи церкви, а державно-церковні стосунки регулюються відповідним релігійним законодавством, за порушення якого

передбачене покарання. На ділі ж держава могла втручатися у справи церкви, але останній було заборонено навіть коментувати дії державної влади. В означений період у радянському релігійному законодавстві відбулися деякі зміни, які конкретизували відповідальність за його порушення. Як наслідок, влада кожну свою антицерковну акцію прикривала статтею закону. При цьому представники церкви виступали як правопорушники і злочинці, а влада брала на себе роль справедливого судді. Якщо ж траплялись випадки незаконного адміністрування влади по відношенню до церкви, то тут влада перекладала відповідальність на конкретних посадовців, а не на закон. У кінцевому рахунку влада використовувала подвійні стандарти. Вона завжди заявляла, що не проводить дискримінаційної антицерковної політики, а у порушеннях винні конкретні чиновники, які неправильно зрозуміли закон або погано його знають.

У радянському розумінні у фразу “контроль за дотриманням радянського законодавства про культури” вкладався дуже широкий зміст, який передбачав систему заходів по обмеженню впливу релігії й церкви. Передусім він був спрямований на те, щоб постійно тримати церкву у лещатах і стискати їх. Такими лещатами служили не лише закони, але й директиви партії та її керівників, які у СРСР були вище законів. Тому в багатьох випадках було не зрозуміло, чи входить конкретний утиск у систему законів, чи він є видумкою чиновницького апарату. Це навіть констатував Чернівецький уповноважений Ради у справах релігій: “Виявляється недостатнє знання членами комісій і груп сприяння законодавства про культури і політики КПРС та радянської держави по відношенню до релігії та церкви, що спричиняє в одному випадку “острах” у припиненні порушень, а в іншому - непотрібні надмірності й адміністрування в роботі з віруючими й церковним активом” [185, 109].

Нововведення у радянському релігійному законодавстві розпочалися зі змін у структурі державних органів, які займалися релігією. 8 грудня 1965 р. вийшла постанова уряду СРСР № 1043 про реорганізацію Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів у єдиний державний орган - Раду у справах релігій [75, 64]. Відповідно до неї, у березні 1966 р. уповноваженим Ради у справах релігій по Чернівецькій області був призначений Павло Подольський. Колишній

уповноважений Ради у справах РПЦ Є. Проценко пішов на пенсію, а колишній уповноважений Ради у справах релігійних культур Уричев зайняв посаду референта в апараті уповноваженого Ради у справах релігій [161, 268]. 10 травня 1966 р. було прийняте “Положення про Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР” [75, 65 - 66], яка окреслювала функціональні обов’язки уповноважених. До цього Рада діяла винятково на основі службових інструкцій.

У 1974 р. відбулись зміни в системі Ради у справах релігій на Україні. Зусиллями секретаря ЦК КПУ В. Щербицького в Україні була створена Рада у справах релігій при РМ УРСР [186, 24 - 26]. До цього діяв уповноважений Ради у справах релігій при РМ СРСР по УРСР, який фактично координував роботу по Україні. Жодна інша республіка СРСР не мала своєї Ради у справах релігій, діяли лише уповноважені союзної Ради у справах релігій. У 1977 р., також зусиллями В. Щербицького, в Україні з’явилася своя вища атеїстична школа, яка розробляла наукове підґрунтя атеїзму. 18 жовтня 1977 р. ЦК КПРС виніс рішення про створення в Києві філіалу Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС [187, 1 – 3]. Це свідчило про роль України у релігійному житті Радянського Союзу.

26 березня 1966 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла два укази й постанову, які стосувалися релігії [188, 2 - 5]. Перший указ – “Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу” передбачав відповідальність за порушення законодавства у вигляді штрафу в сумі 50 крб. Другий указ – “Про внесення доповнень до ст. 138 Кримінального кодексу УРСР” передбачав кримінальну відповідальність за порушення законодавства про релігію у вигляді позбавлення волі на строк до 3 років. Постанова “Про застосування ст. 138 Кримінального кодексу УРСР” тлумачила, які дії підлягали кримінальній відповідальності. Дії, які підлягали адміністративній та кримінальній відповідальності, могли на практиці отримати дуже широке трактування та застосування. Це означало, що всякий активний священик або мирянин міг бути покараним. Одночасно єдиний пункт, який стосувався відповідальності представників влади стосовно віруючих, на практиці носив лише декларативний характер. У Чернівецькій області указ про адміністративну відповідальність

застосовувався проти духовенства з часу прийняття, найперше за хрещення дітей без письмової згоди батьків. Проти мирян він набув широкого застосування у 1969 р., коли взимку були оштрафовані учасники “маланки”, а на Пасху були оштрафовані люди, які під час пасхальної ночі розпалювали вогнища і стріляли з рушниць у повітря [189, 175]. Зазначимо, що “маланка”, стрілянина з рушниць, розпалювання багать були народними звичаями й не пов’язані з церковним ученням.

Суттєві відмінності відбулися в описуваний час у статусі церковних благочинних. До архієрейського собору 1961 р. вони наглядали за станом храмів свого благочиння, турбувалися про господарський добробут, впливали на органи церковного управління в парафіях, контролювали фінансовий стан громад. У 1961 р. вони втратили більшу частину цих повноважень і мали наглядати лише за духовно-моральним станом духовенства, розглядаючи скарги стосовно кліру. Однак деякі фінансово-господарські повноваження за благочинними залишилися. Вони продовжували опікуватися забезпеченням приходів свічками та іншими церковними матеріалами (при цьому приходи мали право напряму купувати матеріали з єпархіального складу), а також збирали добровільні внески від релігійних громад на загальноцерковні потреби (утримання органів церковного управління, виплата пенсій і допомог тощо). Різниця полягала в тому, що до 1961 р. благочинні з цих питань мали зносини з настоятелями храмів, а потім – зі старостами. За цю діяльність єпархіальне управління надавало благочинним 10 % від сум, зібраних на загальноцерковні потреби. Але у 1965 р. Чернівецький уповноважений Ради у справах релігій вирішив, що ці контакти благочинних із церковними радами та віруючими були небажаними для влади і звернувся до єпископа з вимогою звільнити благочинних від цих обов’язків. Забезпечення громад церковним начинням було наказано здійснювати лише через склад єпархіального управління. Отже, з 1966 р. фінансово-господарські стосунки громад із єпархіальним управлінням відбувалися лише через безпосередні контакти. Відразу це призвело до збільшення скарг від парафій до уповноваженого Ради у справах релігій на те, що єпархіальне управління збільшувало норми добровільних внесків, перетворивши їх фактично в обов’язкові. Постала ситуація, коли без сплати добровільних внесків не

продавалися свічки і т.д. Вона зумовила постійні конфлікти уповноваженого Ради у справах релігій з правлячим архієреєм. Внаслідок цих змін благочинні майже припинили відвідувати приходи. Цим втрачалася контролююча ланка між архієреєм і парафіями, що призвело до того, що церковна діяльність в окремих із них набувала більшої свободи і виходила з-під контролю уповноваженого Ради у справах релігій. Тому незабаром він запропонував єпископу закласти в кошторис видатків єпархіального управління невеликі асигнування на поштово-канцелярські та транспортні видатки благочинних, що і було прийнято в сумі 200 крб. на благочиння щорічно.

Після розукрупнення в 1965 р. районів у Чернівецькій області, відбулися нові вибори у Ради всіх рівнів. Після них були переглянуті склади комісій і груп сприяння уповноваженому Ради у справах релігій. Як і раніше, члени комісій мали наглядати за духовенством і віруючими та обмежувати дії, спрямовані на посилення впливу церкви. Насамперед, члени комісій наглядали за проповідницькою діяльністю священників, забороняючи їм торкатися багатьох тем. Наступною справою була робота щодо зменшення людей, які приймали участь у церковних службах взагалі та обрядах зокрема. В першу чергу це стосувалося комуністів, комсомольців, державних працівників, дітей і підлітків. З метою отримання інформації про склад осіб, які брали участь у церковних обрядах, члени комісій двічі на рік мали перевіряти квитанції. Ці перевірки іноді спричиняли „виховні бесіди” з учасниками церковних обрядів. У середині 1980–х рр. апаратом уповноваженого Ради у справах релігій була перевірена робота комісій сприяння з питання релігійної обрядовості. У висновках було зазначено, що скрізь занижувалися цифри. В обрядах брали участь сотні комсомольців і навіть члени партії. Насамперед це були хрещення дітей. Наприклад, лише за 9 місяців 1985 р. релігійні обряди в Новоселицькому районі здійснювали 83 члени ВЛКСМ, за що 27 осіб були виключені з комсомолу [190, 5]. Така сама ситуація була характерною для всієї області.

Нерідко, щоб не ставити під удар батьків дитини при хрещенні, священники брали відповідальність на себе. У 1965 р. в с. Вовчинець Кельменецького району

священик Войцеховський здійснив хрещення дітей без обопільної згоди батьків, а в с. Банилів Сторожинецького району священик Кушнірюк здійснив хрещення дитини на прохання бабусі. Наслідком першого випадку було позбавлення священика права служити терміном 3 місяці, а в другому випадку священику 2 місяці було заборонено служити, а касир тієї церкви був знятий з реєстрації [191, 2]. У 1982 р. священику с. Ломачинці Сокирянського району В. Хащовому за аналогічний вчинок тимчасово було заборонено служити [192, 46]. На початку 1970-х рр. уповноваженим Ради у справах релігій через місцеву владу була заборонена місцева традиція, за якою до хрещення залучалося багато кумів (іноді 15 – 20). Їх кількість була обмежена 2 – 3 [193, 175 – 181].

Також члени комісій мали наглядати за проходженням релігійних свят і не допускати в храми дітей і підлітків [160, 68]. Ось як про це писав у своєму звіті про Пасху в 1970 р. Чернівецький уповноважений Ради у справах релігій: “У Хотинському, Кельменецькому, Сокирянському, Заставнівському, Кіцманському, Сторожинецькому районах спостерігалися лише одиничні випадки відвідання церков школярами. Це було досягнуто в результаті атеїстичного виховання школярів. Позначився також і такий захід. Під виглядом посилення охорони громадського порядку (що робиться і в інші свята), на Пасху до наряду дружинників залучалися окремі вчителі, юні дзержинці з числа старшокласників. Комсомольський патруль установлював склад віруючих, у т.ч. учнів, що ставало предметом обговорення в піонерських, комсомольських, студентських організаціях, батьківських колективах” [189, 142 – 150]. Схожі акції повторювалися з року в рік. У звіті уповноваженого Ради у справах релігій за 1972 р. писалося: “Головна увага комісій і школи була спрямована на те, щоб до церкви “не дійшли” діти й молодь. У результаті діти були майже відсутні” [193, 1 – 10]. Крім цього, з метою недопущення до храму молоді на Пасху по всіх населених пунктах області зусиллями працівників освіти і культури влаштовувалися різноманітні заходи. Іноді, як наприклад, у 1975 р., пасхальна неділя оголошувалася робочим днем.

З часу хрущовської антицерковної кампанії до 1980-х рр. влада не проводила масштабних адміністративних акцій. Тому комісії сприяння виконували переважно

наглядові функції. У багатьох сільрадах робота комісій зводилася до чергувань на богослужіннях у дні релігійних свят і подання в райвиконкоми показників по релігійній обрядовості й надходженням грошових коштів. Вони не аналізувалися і в багатьох випадках занижувалися, все робилося поверхово. Але на початку 1980-х рр., коли влада “освоювала” раніше закриті храми, їй стала потрібна допомога місцевих атеїстів-активістів. 30 червня 1981 р. була прийнята постанова ЦК КПУ “Про освоєння культових будівель, вивільнених у результаті зняття з реєстрації релігійних об’єднань, які розпались”, згідно з якою до процесу “освоєння” влада залучала комісії сприяння. В результаті уповноваженому Ради у справах релігій доводилося заново створювати комісії сприяння, які на той час практично не діяли. Рішенням Чернівецького облвиконкому № 220 від 17 червня 1981 р. було затверджено “Положення про комісії сприяння”. Суттєвою відмінністю “Положення” від попередньої практики було те, що головами комісій мали бути голови місцевих Рад народних депутатів. У такий спосіб до антирелігійної роботи в обов’язковому порядку залучалися представники Рад. Це зумовлювалося тим, що переважна більшість людей уникала участі у різних угрупованнях ідеологічного спрямування. Однак і після цього комісії сприяння, як засвідчили їх перевірки працівниками апарату уповноваженого Ради у справах релігій, діяли лише на папері. Виявлялося, що багато хто з членів комісій при перевірці не знали, що вони входять у такі комісії. У багатьох випадках комісії очолювали будь-хто, лише не секретарі Рад. Багато членів комісій не мали уяви, чим вони мають займатися. Аналіз планів роботи комісій свідчив, що в більшості випадків вони носили характер атеїстичного спрямування, а не організації контролю за дотриманням законодавства про культу. Незнання законодавства й атеїстичне спрямування роботи комісій зумовлювали порушення законодавства самими членами комісій щодо віруючих.

Таким чином, найбільш активними членами комісій сприяння виступали люди, які займали посади у радянському державному апараті. У багатьох випадках свою місію вони вбачали у тому, щоб завдати утисків і образ віруючим. Наприклад, 1 грудня 1980 р. сільрада с. Юрківці Заставнівського району повідомила Заставнівському МПК, що її робітник Т. Курущак – мешканець згаданого села,

охрестив свою дитину. Як наслідок, Курущаку на загальних зборах оголосили догану і осміяли в сатиричному листку “Колючка” [194, 14]. Це був не єдиний випадок, коли на людей тиснули за місцем роботи. Так, 26 жовтня 1980 р. у с. Атаки Хотинського району померла літня жінка Є. Бойко. Вона мала 4-х синів, які працювали на різних посадах, троє з яких були членами партії. Через два дні небіжчиця була похована за християнським обрядом і всі її рідні були присутні на похоронах. Це викликало невдоволення у сільраді й апараті уповноваженого Ради у справах релігій у Чернівцях. По відношенню до старшого сина Анатолія, члена КПРС, який був головним інженером тресту “Чернівцісільбуд” уповноваженим було вказано: “Вважаю, що йому, разом із його братами, можна було це питання вирішити в іншому плані” [195, 46 – 47]. У 1986 р. правління колгоспу “Зоря комунізму” с. Ставчани Кіцманського району відмовилося продати зерно вдові Г. Кострибі лише тому, що вона була касиром церковної ради [180, 66].

24 серпня 1980 р. у с. Подвірне Новоселицького району відбувалися похорони літньої жінки. Об 11 годині небіжчицю підносили до церкви. Голова сільради С. Вакарюк не дозволив заносити її до церкви, наказавши закрити церковні двері на замок. У результаті люди півтори години були закриті у церкві, поки небіжчицю поховали без священика [196, 16 – 17]. А 7 березня 1984 р. в с. Подвірне помер І. Одажій, який заповідав поховати його за церковним обрядом. Жінка і діти звернулися у сільраду, але голова сільради В. Гончарюк два дні вів розмови з родичами, не видаючи документ про смерть, наполягаючи на тому, щоб небіжчика поховали по-громадянськи. Тоді родичі звернулися за допомогою до єпископа Чернівецького і Буковинського Варлаама [197, 45]. Останній благословив священику поховати покійного і направив лист-протест уповноваженому Ради у справах релігій, нагадавши йому про схожі випадки у цьому населеному пункті [197, 47 – 48]. 25 березня 1974 р. члени “двадцятки” церкви с. Підлісне Глибоцького району були на прийомі з приводу реєстрації в уповноваженого Ради у справах релігій у Чернівцях. Після реєстрації останній наказав людям, щоб священику В. Столярчуку не видавали за березень довідку, тому що в книзі видатків виявилось, що священик у 1973 р. отримав на медичну допомогу 120 крб. Ці гроші він мав

повернути, здавши їх у Фонд миру. Крім цього, уповноважений Ради у справах релігій наказав, щоб священику виплачувалося не 120, а 80 крб., оскільки він працює 4 години на тиждень” [198, 10].

Свої утиски влада поширювала не лише на живих віруючих, але й на пам’ять небіжчиків. З давнини в церкві існує звичай відзначати поминання небіжчиків відповідними церковними службами, які здійснювалися священиками згідно з церковним календарем. Найбільше поминальних днів припадало на весну, коли йшов Великий піст. У 1966 р. Чернівецький уповноважений Ради у справах релігій “порекомендував” єпископу припинити релігійні поминання і замінити їх громадськими панахидами з покладанням вінків і приурочити їх до Дня Перемоги – 9 травня. З того часу і до середини 1980-х рр. релігійний звичай адміністративно витіснявся громадським [189, 142 – 150]. Крім цього, на початку 1970-х рр. православним священикам було заборонено супроводжувати похоронні процесії, а при самих процесіях було заборонено нести хоругви (з 1972 р.) [193, 175 – 181].

У 1970-х рр. віруючі Чернівецької області прагнули відродити місцеві святі місця й організувати до них паломництво, зокрема, до Анниної гори біля м. Вашківців Вижницького району. За роки радянської влади православне духовенство жодних дій на Анниній горі не проводило, але туди за традицією на свята збиралися віруючі, в основному жінки, і молилися. В кінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. зусиллями декількох жителів м. Вашківці була облаштована ця святиня і дорога до неї. На полі по дорозі на гору були відремонтовані криниця й каплиця, у каплиці були зібрані ікони, прикрашені вишитими рушниками, біля каплиці були зроблені лави для відпочинку людей. Біля джерела під горою були облаштовані декілька дерев’яних хрестів. На самій горі було обгороджене місце, яке символізувало вівтар згорілої від грозового розряду на початку ХХ століття каплиці, а також поставлено 3 хрести, один із яких – високий, залізобетонний. Після цього на Аннину гору розпочалось масове паломництво віруючих, які молились, читали псалтир і акафісти, робили пожертви. В серпні 1972 р. уповноважений Ради у справах релігій подав Чернівецькому обкому КПУ доповідну записку, в якій висував заходи з ліквідації місця паломництва [193, 132 – 138]. У результаті 13 листопада

1972 р. працівниками місцевого колгоспу з Анниної гори були знесені та вивезені всі речі релігійного характеру. Через певний час люди закопали на тому ж місці невеликі дерев'яні хрести, які також одразу ж були зняті колгоспниками за вказівками влади. Наразі люди не відступили й продовжували боротися за відродження святині [199, 3], а у 1990-х рр. на Анниній горі був заснований жіночий монастир.

Під час Великої Вітчизняної війни церква почала робити відрахування у Фонд миру. В повоєнний час ця традиція була продовжена. До 1968 р. внески Чернівецької єпархії у Фонд миру були незначними та епізодичними. Однак із приходом у 1968 р. на Чернівецьку кафедру єпископа Феодосія (Процюка) цьому питанню стало приділятися більше уваги, зокрема, з 1968 р. стало робити туди свої відрахування єпархіальне управління. Через деякий час такі зобов'язання отримали і парафіяльні громади. 20 жовтня 1970 р. єпископ Феодосій дав роз'яснення благочинним стосовно розпорядження грошовими коштами парафіяльних громад, і зокрема, тими вільними коштами, які залишалися на кінець поточного року: “Благословляємо роз'яснити всім прихожанам православної віри, які звертаються до Вас із питанням про вільні церковні суми, які залишаються на кінець звітного року, що такі суми, по велінню совісті, голосу щирого віруючого серця і патріотичного обов'язку, по нашому архіпастирському благословенню належить вносити в місцеві банківські відділення Держбанку СРСР на банківський рахунок у Фонд миру” [192, 13 – 15]. Ця акція була проведена завдяки “рекомендації” уповноваженого Ради у справах релігій і була спрямована на “вимивання” церковних коштів.

Влада бажала, щоб церква мала якнайменше прибутків і намагалася якнайбільше коштів вилучити через різні фонди. При цьому безпосередніми розпорядниками церковних коштів були члени виконавчих органів парафіяльних громад, зокрема старости й касири. Тому влада докладала зусиль і в цьому напрямку. Так, 18 жовтня 1974 р. Чернівецький уповноважений Ради у справах релігій писав: “За 9 місяців 1974 р. релігійні громади перерахували духовним центрам грошей більше, ніж за 1973 р., а у Фонд миру й Фонд охорони пам'яток перераховано мало. У зв'язку з цим у роботі з виконавчими органами релігійних

громад просимо роз'яснити, що грошові відрахування духовним центрам можуть бути суто добровільними. На рахунках релігійних громад є значні суми грошей, які при правильній роботі з виконавчими органами релігійних громад можуть бути частково передані у Фонд миру, що і треба зробити в найближчий час” [200, 253 – 254]. У середньому від кожної єпархії РПЦ держава щорічно “викачувала” по декілька сотень тисяч карбованців.

Про тотальний характер цього процесу свідчило те, що 2 липня 1974 р. Рада у справах релігій розіслала своїм уповноваженим лист, яким наказувалося вивчити персональний склад виконавчих органів. Визнавалося переважаюче представництво чоловіків, однак вказувалося на тенденцію до збільшення кількості жінок, про що уповноважений Ради у справах релігій писав: “Жінки є більш активною частиною віруючих, тому з боку нас і місцевих органів влади ця тенденція, по можливості, стримується” [200, 255 – 260]. Також відзначалися такі тенденції, як “старіння” віруючих, низькі соціальний статус і рівень освіти. В усіх категоріях активу переважали пенсіонери. Насамперед це було пов'язане з тим, що матеріальні прибутки членів церковних рад були невеликими, а тиск на людей з боку влади чинився шалений. Так, протягом 1969 – 74 рр. владою було замінено 4 “двадцятки”, 15 виконавчих органів, 10 ревізійних комісій, 10 старост, 4 касири та декілька членів церковних рад. Причини цього вказувалися такі: допуск до служіння незареєстрованих псаломщиків, збирання грошей під час коляди, самовільне будівництво, матеріальна підтримка священиків понад їх зарплату, продаж саморобних свічок, належність до “остахів”, “за екстремізм”, за спробу побудувати нову церковну сторожку під виглядом ремонту, за здійснення поховального обряду при наявності відмови сина покійної, невістки небіжчиці, підробку підписів батьків під час хрещення дітей [200, 225 – 226].

Усе церковне майно, включаючи богослужбні речі, вважалося власністю держави і знаходилося у безоплатному орендному користуванні релігійних громад. Влада постійно вела його облік і наглядала за його збереженням. Періодично проводились інвентаризації. В ході інвентаризації вилучалися ікони й хрести з уніатською символікою. В кінці 1982 р. була проведена остання всесоюзна

інвентаризація церковного майна [174, 32]. Внаслідок збільшення у 1970-х рр. кількості іноземних туристів до Радянського Союзу, стало збільшення крадіжок церковного майна, яке грабіжники продавали іноземцям. Тому 11 серпня 1976 р. була прийнята постанова колегії Міністерства культури УРСР, Держбуду УРСР та Президії правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури “Про виявлення, облік і збереження історичних і мистецьких пам'ятників у діючих та недіючих культових спорудах, збірках приватних осіб”. На виконання цієї постанови розпорядженням Чернівецького облвиконкому від 21 вересня 1976 р. була створена спеціальна комісія, члени якої були закріплені за районами і протягом жовтня 1976 р. – квітня 1977 р. провели разом із райвиконкомаами обстеження всіх культових споруд області (261 діючої і 126 недіючих). У 211 діючих культових спорудах було виявлено 266 речей, які мали музейну цінність. На них було складено відповідні акти. Серед виявлених художніх і матеріальних цінностей значилися: 14 позолочених чаш, 15 позолочених ікон, 15 позолочених хрестів, 9 інших позолочених речей, 21 срібна або посріблена чаша, 5 срібних ложечок, 4 срібні хрести, 5 срібних підсвічників, 60 срібних або посріблених інших речей, 97 стародруків, 31 ікона, які мали мистецьку цінність [201, 152 – 153]. У подальшому ця робота продовжувалася. Виявлялися нові цінності, однак загальна кількість знижувалася. Наприклад, у 1983 р. було додатково виявлено 12 пам'яток, але загальна кількість упала до 139 [175, 3]. Це було пов'язано зі зношеністю подібних речей.

4.3 Посилення кризових явищ у православній церкві Буковини

У 1970-х рр. вийшли назовні всі ті негативні тенденції церковного життя, які були закладені владою в попередній час. Наочно ці процеси вийшли назовні в ході підготовки та проведення Помісного собору РПЦ 1971 р. Це був по-справжньому “кулуарний” собор, у деяких моментах нагадуючи тогочасні партійні з'їзди, коли делегати приїздили лише для затвердження раніше підготовлених рішень і було відсутнє будь-яке обговорення. Причиною скликання собору став той факт, що 17 квітня 1970 р. на 93-му році життя помер патріарх Московський і всієї Русі Олексій (Сіманський). Про підготовку до нього в Чернівецькій єпархії

уповноважений Ради у справах релігій писав: “Будь-яка організаційна та ідеологічна підготовка до собору в області не ведеться. Плани, надії й наміри не висловлюються. Духовенство в основному індиферентно ставиться до виборів нового патріарха, вважаючи це справою єпископів” [202, 4 – 6]. 2 квітня 1971 р. у Чернівцях відбулися єпархіальні збори в складі 22 осіб, під керівництвом єпископа Феодосія. Уповноважений Ради у справах релігій П. Подольський охарактеризував ці єпархіальні збори так: “Обласна нарада по виборах делегатів на собор проведена в повній відповідності з рекомендаціями уповноваженого на цей рахунок – попередньо був узгоджений склад і кількість представників на обласній нараді: 15 священників і 5 мирян” [185, 114 – 146]. 30 травня – 2 червня 1971 р. відбувся сам собор (до цього собор скликався в 1945 р. для обрання патріарха Олексія). Єдиним кандидатом на обрання патріархом був митрополит Крутицький і Коломенський Пімен. Згідно з процедурою, через відкрите опитування кожного члена собору, митрополит Пімен був одностайно обраний патріархом. Також собор прийняв ряд документів, головним з яких було затвердження змін у положенні “Про устрій РПЦ” 1945 р., які були внесені Архієрейським собором 1961 р. і стосувались фінансово-господарського устрою парафіяльного життя [75, 89 – 99].

Основною проблемою церкви того часу стала нестача духовенства, так як владою в особі уповноваженого Ради в справах релігій стримувався процес висвячення нових священників. Лише з його дозволу архієрей міг висвятити священника. Також уповноважений, без особистого дозволу, забороняв архієрею приймати священників з інших єпархій. Тому лави священників поповнювалися головним чином випускниками духовних семінарій. Протягом 1960 – 1970 рр. у Чернівецькій області були висвячені 10 священників, 8 священників були направлені синодом, як випускники семінарій, з інших єпархій було прийнято 6 священників. Одночасно вибуло за штат 14 і померло 33 священники [203, 3 – 6]. В результаті кількість священників Чернівецько-Буковинської єпархії скорочувалася, зокрема 1965 р. в єпархії було 162 священники, у 1977 р. їх кількість знизилася до 142, а на 1983 р. піднялася до 152 [204].

З пропорційного співвідношення кількості храмів (близько 260) і священників (від 140 до 160) у Чернівецько-Буковинській єпархії вимальовувалася така картина. Близько 150 приходів були основними, тобто мали свого постійного священника, а всі інші - додатковими (приписними). Близько 50 священників обслуговували лише свою парафію, а всі інші - по декілька приходів. Тому служби в таких парафіях відбувалися іноді раз на місяць і в майже 50-ти храмах служби відбувалися лише двічі на рік (на Різдво і Пасху). Віруючі кожної релігійної громади щорічно вносили державі орендні платежі за свої храми, незважаючи на кількість служб у них. Мало служб у багатьох храмах викликало багато прохань і скарг до правлячого архієрея і постійні суперечки між приходами з приводу служб у конкретні свята. Багато незручностей носив указ, згідно з яким богослужіння у весняно-літній період мали закінчуватися до 8 - 9 години ранку. Також зазначимо, що падали не лише кількісні, але і якісні показники духовенства. Більшість священників були людьми літнього віку. В єпархії служило навіть декілька священників старших 80-ти років, які бажали вийти на спокій, однак їх не було ким замінити. Тільки половина священників єпархії мала богословську освіту й одночасно було багато священників, які не мали навіть повної шкільної освіти.

Наступна негативна тенденція полягала у зменшенні кількості самих віруючих, серед яких переважали жінки літнього віку. Люди старшого покоління, які в довоєнний час отримали релігійне виховання й освіту, йшли з життя, а молоде покоління, яке „опрацьовувалося” антицерковними заходами, переважно було відірване від церкви. В результаті зменшувалося відвідування храмів, знижувалася кількість людей, які виконували релігійні обряди, зокрема хрещення, вінчання, сповідь і причастя. Чернівецький уповноважений Ради у справах релігій у 1972 р. писав з цього приводу: “РПЦ переживає кризу в кадрах священників, підупадання віри. Тільки за 1967 - 1972 рр. загальна кількість священників з урахуванням поповнення зменшилася на 20 осіб і на 1 січня 1972 р. складає 153 священники на 263 церкви, із яких віком до 40 років - 16 осіб, від 41 до 60 років - 88, старше 60 років - 49. Отже, кризові явища в кадрах РПЦ у перспективі посиляться. Багато священників за своїми якостями не відповідають своєму призначенню, втрачають

авторитет серед віруючих і утримуються останніми лише за принципом: “Краще гірший, ніж ніякий”. Сучасне середовище віруючих не відрізняється минулою богобоязливістю і стійкими релігійними переконаннями. Навіть серед церковного активу є немало авантюристів, працюючих у церкві заради особистої користі, а не в силу своїх релігійних переконань. Процвітають суперечки й боротьба між ворожими угрупованнями. Все більше зростає пасивність віруючих, яка особливо помічається в РПЦ, де кількість віруючих у церквах в прості недільні дні складає приблизно 2 – 5 % від загальної кількості жителів у сільській місцевості і 1 - 2 % у м. Чернівці, хоча одночасно збереглась велика масовість (10 %) у великі релігійні свята. Скорочується обрядовість - хрещення й вінчання. Варто зазначити, що релігійна обрядовість не відбиває справжнього стану релігійності населення. Переважає кількість осіб, виконуючих обряди лише в силу традицій і під впливом релігійних сімей, а насправді церкву не відвідують і зв'язок із нею не підтримують. Найбільш низькі показники релігійної обрядовості в Кельменецькому, Сокирянському, Хотинському, Кіцманському і Заставнівському районах. Наразі практично не здійснюються такі обряди над дітьми шкільного віку, як сповідь і причастя. Діти в основному не відвідують богослужіння в РПЦ” [193, 175 - 181].

Але на загальному союзному фоні рівень релігійності населення Західної України був кращим. Так, у 1982 р. завідуючий відділом агітації й пропаганди ЦК КПУ Л. Кравчук, який у той час очолював атеїстичну роботу по партійній лінії в Україні, у секретній записці “Про зростання абітурієнтів у духовні семінарії РПЦ і засобах по подоланню цієї тенденції” писав про те, що найбільше абітурієнтів є вихідцями із західних областей України. За 1979 – 1982 рр. в три духовні семінарії СРСР було подано 679 заяв від вихідців з Галичини і Закарпаття, що складало 68 % від загальної кількості [205, 1 - 7]. Як наслідок, владою проводилися відповідні заходи щодо протидії. З усних спогадів літніх священиків можна зробити висновок, що на абітурієнтів із західних областей України було влаштоване справжнє полювання, тоді як вихідцям із російських областей не чинилося суттєвих перешкод.

Ще одна проблема, яка загострилася в 1970-х рр. - це нестача релігійної літератури. До приходу радянської влади в церквах Буковини було безліч релігійної

літератури, однак із часом вона зношувалась. Багато книг були вилучені владою. На початку 1960-х рр. ця проблема у Чернівецькій єпархії дещо вирівнялася за рахунок закриття багатьох храмів і передачі церковного майна з них у діючі церкви. Та у 1970-і рр. проблема знову набула своєї гостроти. Насамперед мова йшла про нестачу Біблій, молитовників, церковних календарів, ікон тощо. Навіть деякі священники, які навчалися заочно в духовних семінаріях, не мали особистих Біблій і змушені були позичати їх. При цьому приватне виготовлення й поширення релігійної друкованої продукції вважалося порушенням радянського законодавства і каралося. Під час великих свят працівники міліції наглядали за тим, щоб біля церков не здійснювався продаж саморобної продукції релігійного змісту. Розповсюдження релігійної літератури дозволялося лише у храмах. Придбати, скажімо, Біблію у роздрібній торгівлі, виглядало фантастикою радянської дійсності. У західноукраїнських областях ця проблема загострювалась тим, що існувала потреба в літературі українською мовою. Протягом радянського часу церква була позбавлена права видати Біблію або іншу богослужбову літературу жодною національною мовою. Виняток складали молитовники. У 1968 р., уперше за радянський час, у Львові був надрукований молитовник українською мовою, однак він вийшов обмеженим накладом і мав значні недоліки. Та в подальшому влада не дозволила перевидати навіть цей молитовник. Для порівняння зауважимо, що наклад атеїстичного журналу “Наука и релігія” у 1978 р. становив 400 тисяч примірників.

Одним із наслідків вищевказаних явищ було зростання кількості протестантів. Вони займали те місце, із якого владою були витіснені православні. Уповноважений Ради у справах релігій у Чернівецькій області писав: “Близько 50 % із складу осіб, які прийняли водне хрещення, завербовані з православної церкви, що свідчить про місіонерську діяльність сектантів” [206, 13]. Передусім це були люди пенсійного віку. Іншим джерелом поповнення протестантських громад були внутрішні резерви, тобто діти, а сім’ї у протестантів були переважно багатодітними. Уповноважений з цього приводу вказував: “Кількість молоді до 30-річного віку, в т.ч. із середньою освітою, складає 42 % від прийнятих у секти” [206, 13].

Наслідком антицерковних заходів влади на рубежі 50 - 60-х рр. ХХ ст. став релігійний дисидентський рух. Перший найбільший розголос, особливо на Заході, набула у 1965 – 1966 рр. справа священників Московської єпархії М. Ешлімана та Г. Якуніна. 21 листопада 1965 р. вони направили до патріарха Олексія т.зв. “відкритий лист”, а 13 грудня, не дочекавшись відповіді, розіслали його копії всім єпархіальним архієреям. У ньому вони засуджували рішення Архієрейського собору 1961 р., закриття храмів, інші адміністративні заходи влади проти церкви. Вони вимагали від керівництва патріархії відкритого виступу проти вищезгаданих дій, тобто провокували керівництво церкви на конфлікт із державною владою. 15 грудня 1965 р. ці священники відправили заяву аналогічного змісту Голові Верховної Ради СРСР, Голові Ради Міністрів СРСР і Генеральному прокурору СРСР. Одночасно патріарх звернувся до архієреїв із питанням висловлення своєї думки з цього приводу. 21 січня 1966 р. єпископ Чернівецько-Буковинський Мефодій (Мензак) написав свій рапорт у Москву. Суть його позиції зводилась до наступного: він підтримував рішення Архієрейського собору 1961 р., виправдовуючи його авторитетом церкви і вважаючи це питання даниною часу і тогочасним умовам. Проте він критично ставився до закриття храмів і монастирів і задавав риторичне запитання - “Чи сприяв Архієрейський Собор закриттю храмів, монастирів, шкіл?” [161, 85 – 86]. Єпископ Мефодій виступав за вирішення питань у дусі злагоди, а лист вважав як такий, що лише сіяв розбрат, чвари й безладдя в церковне життя. Схожу позицію зайняли більшість архієреїв. Отже, в травні 1966 р. митрополитом Піменом, який тоді очолював Московську єпархію, священники Ешліман і Якунін були заборонені у священнослужінні (постановою синоду РПЦ від 12 травня 1987 р. з Г. Якуніна була знята ця заборона, однак у 1994 р. він був позбавлений сану - С.Я.) [161, 321 – 323]. У відповідь вони написали патріарху апеляцію. Єпископ Мефодій (Мензак) на питання уповноваженого Ради у справах релігій у Чернівецькій області, як він оцінює апеляцію, відповів: “Звичайно, Ешліман і Якунін у деяких питаннях мають рацію, але вони далеко зайшли й виступили зі звинуваченнями проти патріарха. Ви самі розумієте, що це означає. Я дотримуюсь думки патріарха” [161, 338 – 341]. У цілому ж по Чернівецько-Буковинській єпархії відкритих виступів і дій

духовенства на підтримку заяв означених священників не було, хоча про зміст цих листів люди знали.

Також у кінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. єпископ Чернівецько-Буковинський Феодосій (Процюк) неодноразово отримував анонімні листи з поштовими штемпелями Москви, Києва, Тули, Калініна від т.зв. “церковної опозиції” [207, 47 – 60, 104 – 105, 307 – 312; 189, 64 – 67, 139 – 140]. У них містилася інформація про негативні явища в церковному середовищі, пов’язані в першу чергу з антицерковним тиском влади і заклики до дій з виправлення цього. Тогочасна “церковна опозиція” і ці листи були пов’язані з фігурою заштатного архієпископа Калузького Єрмогена (Голубєва). Ще у кінці 1950-х рр. він негативно сприйняв антицерковну політику влади і відкрито виступив проти неї, у 1961 р. його не пустили на Архієрейський собор. У 1965 р. він почав збирати підписи архієреїв під петицією до влади і за це був звільнений за штат, а місцем його перебування був визначений Жировицький монастир у Білорусії. Після цього архієпископ Єрмоген “усно й письмово виражав незадоволення постановою Св. Синоду і при цьому тенденційно викладав деякі боки церковного життя; по відношенню до Св. Патріарха, Св. Синоду та ін. Преосвященних архієреїв, виражав неприпустиму нестриманість. Преосвященним розсилав листи, вносячи спокусу в течію церковного життя, із метою вплинути на вищу церковну владу в потрібному йому напрямку” [208]. Першим заступником архієпископа Єрмогена єпископ Чернівецько-Буковинський Феодосій (Процюк) вважав заштатного єпископа Феодосія (Ковернінського), який проживав у Києві. Цей висновок він зробив на тій підставі, що друкований текст одного з анонімних листів, який до того ж мав штампель Києва, збігався зі шрифтом листа єпископа Феодосія (Ковернінського) із Різдвяним поздоровленням до нього [209, 60 – 63].

Якщо ж розглядати позицію духовенства по відношенню до політики радянської влади, то наглядним прикладом може стати реакція священників Буковини на події у Чехословаччині 1968 р. [209, 228 – 233]. Священники О. Кезко і Д. Мандреску заявили, що не читають газет, не слухають радіо і не втручаються у політику. Священик І. Масіян сказав: “Що може зробити маленька країна

Чехословаччина проти такої сили, як Радянський Союз і союзні країни. Чия сила, того і влада”. Священик А. Гревуль (до речі був з колишніх репресованих – С.Я.): “Цілком правильно і своєчасно зробив уряд СРСР, здійснивши рішучі заходи. В іншому випадку в Чехословаччині міг бути відроджений капіталізм”. Священик В. Панцирний: “Я патріот своєї Батьківщини. Як і всі громадяни СРСР, я засуджую дії чехословацької контрреволюції й політику імперіалістичних держав”. Священик Т. Война (прибув на Буковину з Волині, де проти нього було висунуте звинувачення у контрреволюції та націоналізмі – С.Я., [59, 511]): “Я вдвічі, втричі переживаю події цих днів і як громадянин, і як священик, і як батько. Адже в складі радянських військ у Чехословаччині знаходиться і мій син. Я розумію, що якби не були здійснені рішучі й енергійні заходи, то це було б на руку тільки ворогам. Як священик і як батько я дуже радий, що вдалося уникнути великого кровопролиття”. Священики В. Багнаряну (з репресованих – С.Я.) і В. Тарнавський захоплено висловлювалися про “сміливу, незалежну політику і виступи Н. Чаушеску”, про воєнні приготування у Румунії. Отже, навіть із цих невеликих відгуків можна зробити висновок, що духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії, як і суспільство взагалі, не було однорідним, оскільки кожна людина мала свою думку, хоча не завжди могла її висловити відкрито.

4.4 Нормалізація релігійного життя внаслідок „перебудовчих” процесів

Демократизацію Радянського Союзу пов’язують з його останнім лідером М. Горбачовим. Цей наймолодший із радянських керівників (54 роки) очолив Комуністичну партію Радянського Союзу у березні 1985 р. Під його керівництвом у всіх сферах суспільного життя країни розпочались зміни, які отримали загальну назву „перебудова”. Однак реальні зміни у державно-церковних стосунках настали лише у 1988 р. При цьому на 1987 р. припав пік активності віруючих у найголовнішому на той час для церкви питанні відкриття закритих владою храмів. До Чернівецького уповноваженого Ради у справах релігій за 1987 р. надійшло 185 листів із цього питання. Крім цього, багато людей приходили на прийом до уповноваженого і висловлювали ці прохання усно [210, 9]. Але протягом року у Чернівецькій області не відбулося позитивних зрушень.

На літо 1988 р. було заплановане (ще на початку 1980-х рр.) святкування 1000-ліття Хрещення Русі. У руслі тогочасних суспільних процесів церква виступила з ініціативою проведення під час святкування Ювілейного Помісного Собору. Влада пішла назустріч і 5 - 12 червня 1988 р. у Москві відбулись його засідання. Це був перший Ювілейний собор церкви за радянський час, метою якого було не обрання нового патріарха, а вирішення нагальних церковних питань. Протягом літа 1988 р. ювілейні урочистості, присвячені запровадженню християнства на Русі, пройшли на місцях по всій країні, зокрема у Чернівцях 22 – 23 липня. І скрізь, за підтримки та участі радянських і партійних керівників. Після Собору розпочались радикальні зміни у взаємовідносинах церкви, держави й суспільства. Ці зміни не носили ще юридичного характеру, оскільки діяло старе законодавство. Проте святкування здійснило переворот у сприйнятті церкви більшістю народу. Їй фактично дозволили вийти з тих жорстких рамок, в які вона заганялася владою протягом десятиліть.

Віруючі отримали змогу реєструвати в органах влади свої громади й відроджувати церковне життя. В 1988 р. Чернівецькому уповноваженому Ради у справах релігій надійшло 107 листів з питання реєстрації православних громад та повернення храмів [206, 11]. Одночасно полегшилася процедура реєстрації релігійних громад. Із середини 1988 р. в Чернівецькій області почали реєструвати нові православні громади і до кінця року їх було зареєстровано 27 (див. Додаток А). У більшості випадків громадам були передані в користування церковні будівлі. Процес реєстрації релігійних громад став незворотнім і за 1989 р. в Чернівецькій області було зареєстровано ще 57 громад (див. Додаток А). При цьому в 1989 р. в апарат уповноваженого Ради у справах релігій надійшло лише 19 листів про відновлення діяльності раніше закритих церков. Усі листи надходили до уповноваженого з вищих інстанцій [211, 14]. У 1990 р. подібні листи до уповноваженого Ради у справах релігій вже не надходили, а протягом року було зареєстровано ще 20 громад (див. Додаток А). Загалом протягом 1988 – 1990 рр. у Чернівецькій області було зареєстровано понад сотні православних громад і їх загальна кількість на кінець 1990 р. становила 360, із яких 350 мали свої культові

приміщення, а 10 – будували. Протягом 1990 р. у Чернівецькій області було споруджено 14 православних храмів, для священників побудовано 30 і куплено 7 будинків. Близько 10 колишніх парафіяльних будинків, які раніше належали церкві, були їй повернуті місцевими органами влади. 90 церков були капітально відремонтовані і побудовано 12 каплиць (в Кіцманському, Заставнівському й Новоселицькому районах) [222, 2 - 11]. По всій Чернівецькій області велись значні будівельні та реставраційні роботи. Люди з великим завзяттям відроджували свої храми.

Паралельно з відродженням закритих храмів постало питання кадрів духовенства, його кількісного та якісного складу. Основним фактором, який вплинув на збільшення духовенства, було зняття обмежень з боку уповноваженого Ради у справах релігій на висвячення нових священників. Архієреї отримали змогу висвячувати стільки священників, скільки було потрібно для забезпечення парафій. Кількість священників у Чернівецькій єпархії поступово почала зростати: 1985 р. – 155, 1986 р. – 157, 1987 р. – 156, 1988 р. – 162, 1989 р. – 198, 1990 р. – 220 [204]. Згідно нового Статуту РПЦ, прийнятого на Соборі 1988 р., священники отримали право очолювати парафіяльні ради і керувати фінансово-господарськими справами своїх парафій. Протягом 1989 р. у всіх парафіях Чернівецько-Буковинської єпархії пройшли парафіяльні збори, на яких священники перебирали на себе керівництво парафіяльними радами. Одночасно з парафіяльних рад виводились люди, які скомпрометували себе у минулому.

Був збільшений прийом абітурієнтів у семінарії і остаточно зняті перепони для них з боку держави. Почали відкриватись нові духовні навчальні заклади. Церква отримала змогу у достатній кількості забезпечити себе друкованою продукцією і церковним начинням. При цьому церква могла напямучу вирішувати питання друку з друкарнями, без отримання дозволів у державних установах. Стрімкими темпами зростала кількість монастирів. У Чернівецькій області у 1989 р. розпочалось відродження монастиря Хрещатик.

Влада поступово відходила від практики адміністрування по відношенню до церкви. Духовенство отримало свободу у задоволенні духовних потреб віруючих.

Архієреї могли вільно відвідувати парафії. Якщо Чернівецький архієрей у 1985 р. відслужив 14 архієрейських служб на приходах єпархії, то у 1988 р. – 61 [88, 229]. 1 грудня 1988 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон “Про вибори народних депутатів СРСР”. Стаття 39 дозволяла представникам духовенства бути обраними в народні депутати від громадських організацій, що свідчило про надання їм рівних громадянських прав. Представники церкви отримали доступ до засобів масової інформації, їх почали запрошувати у навчальні заклади і трудові колективи. У 1989 р. Чернівецький єпископ Антоній (Москаленко) брав участь у роботі різних громадських організацій, зокрема, конференції Народного Руху України за перебудову. Також він був висунутий кандидатом у депутати обласної ради. 13 квітня 1989 р. єпископ мав зустріч зі студентами і викладачами Чернівецького університету, а 14 листопада – три години спілкувався з аудиторією в Чернівецькому медичному інституті [88, 230]. Була знята заборона служити священиками треби в помешканнях віруючих, зокрема заупокійні служби. Влада не чинила перешкод встановленню хрестів, будівництву каплиць, церковному дзвону, хресним ходам, тощо.

Змінилося відношення влади до виконання людьми церковних обрядів. Була скасована практика запису паспортних даних у осіб, які брали участь у церковних обрядах. Як наслідок, люди могли не хвилюватися щодо наслідків, які могли виникнути за місцем роботи або навчання. Раніше комісії сприяння уповноваженому Ради у справах релігій мусили занижувати показники по обрядовості та слідкувати за зниженням кількості віруючих, особливо дітей. У звіті Чернівецького уповноваженого Ради у справах релігій за 1988 р. писалося: “збільшилась наповненість храмів віруючими, серед яких молодь складає 20 – 30 %” [213, 11]. Секретар Хотинського райвиконкому писав ще конкретніше: “Щодо роботи комісій, то у зв’язку зі змінами, комісіям стало легше працювати, оскільки не доводиться вже викручуватись, щоб пояснити, чому не можна робити те, що законом дозволено. Однак важко, оскільки тепер за рік доводиться робити те, що не робилося протягом 40 років” [214, 37]. У минуле відійшли кордони навколо храмів у свята, брутальні образи віруючих людей за місцем роботи або навчання, тощо. 1989 рік став останнім

роком, коли влада пропагувала таке явище, як “науковий атеїзм” і закликала до перевиховання віруючих.

У кінці 1990 р. були суттєво обмежені функції Ради у справах релігій. 18 вересня 1990 р. патріархією був розісланий лист, яким повідомлялося, що реєстрація духовенства в уповноважених Ради у справах релігій скасована [88, 232]. Таким чином, Рада у справах релігій втратила найбільший важіль впливу на церкву і перетворювалась в координаційний орган між церквою й державними установами. В жовтні 1990 р. ця державна структура припинила своє існування у Росії. Її замінила Комісія у справах віросповідань у Верховній Раді РРФСР. В Україні ж ця державна структура під різними назвами продовжує існувати донині, хоча її функції зазнали значних змін.

1 жовтня 1990 р. був прийнятий закон СРСР “Про свободу совісті та релігійні організації”, а 23 квітня 1991 р. аналогічний закон був прийнятий Верховною Радою УРСР. Цей закон скасовував дискримінаційні по відношенні до церкви законодавчі акти та юридично закріплював нові зміни. Протягом 1991 р. був прийнятий ряд урядових постанов і розпоряджень, які вводили положення нового закону в дію. Оподаткування працюючих у релігійних організаціях здійснювалося за ставками і в порядку, встановленому для робітників і службовців державних підприємств. Релігійним організаціям був скасований податок із будівель і земельний податок. Представники духовенства були переведені на державне пенсійне забезпечення. Закон надавав дозвіл на релігійну пропаганду. Церква отримала змогу займатися місіонерством і катехізацією. Це дало поштовх у справі відкриття недільних шкіл для дітей та молоді. Наразі у Чернівецькій єпархії перша недільна школа була відкрита у 1989 р. священником М. Івасюком у селах Коровія і Валя-Кузьміна Глибоцького району. Також при храмах почали створюватись бібліотеки релігійної літератури. Зокрема, в Чернівцях зусиллями настоятеля Св.-Миколаївської церкви Д. Латковського при храмі була створена бібліотека, яка вносить значний внесок у духовну просвіту краю.

У той час, коли православна церква почала відроджуватись після важких радянських часів, її чекали нові випробування. До розповсюдження іноконфесій,

додався виклик греко-католиків. У Галичині почала відновлюватись греко-католицька церква, внаслідок чого виникали конфліктні ситуації щодо храмів. У більшості випадків греко-католики, апелюючи до історичної справедливості, відмовлялись від переговорів з православними і переходили до силових акцій. А згодом, у 1989 р. у самій православній церкві виник розкол під назвою Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ). Передумови цього явища мали як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Офіційна історія УАПЦ розпочалась 15 лютого 1989 р., коли у Києві був створений Комітет за відновлення УАПЦ в Україні. До нього входило 5 осіб на чолі із Б. Михайлечком. Вони вимагали від влади реєстрації УАПЦ. 19 серпня 1989 р. парафія РПЦ у Львові із двома священиками (один з них - Володимир Ярема, майбутній патріарх УАПЦ Димитрій), заявила про свій вихід з РПЦ і приєднання до УАПЦ. Через деякий час до розколу пристав заштатний єпископ РПЦ Іоанн (Боднарчук). 22 жовтня 1989 р. він відслужив літургію у вищевказаному храмі Львова, де висвятив диякона. 1 листопада 1989 р. телеграмою він повідомив Москву про свій вихід зі складу ієрархії РПЦ. Від діалогу він відмовився, заявивши про своє входження до юрисдикції невизнаної на той час у православному світі УАПЦ під керівництвом митрополита Мстислава (Скрипника), яка діяла у США. Останній призначив Іоанна (Боднарчука) архієпископом. Декілька приходів у Галичині приєдналося до УАПЦ. 14 листопада 1989 р. була прийнята постанова синоду РПЦ у справі Іоанна (Боднарчука), якою він був позбавлений священного сану, а здійснені ним висвячення визнавалися незаконними.

30 – 31 січня 1990 р. відбувся Архієрейський собор РПЦ, присвячений церковному питанню в Україні. На ньому було прийнято “Положення про екзархати”, внесені в якості розділу в церковний статут. Екзарх України отримав право скликати синод екзархату і був його головою. Екзарх України митрополит Філарет (Денисенко) повинен був спрямовувати зусилля церкви в Україні до діалогу з представниками “автокефалії”, до чого його закликали деякі українські архієреї. Однак він відкинув ці пропозиції, вважаючи УАПЦ тимчасовим явищем. У той час увага митрополита Філарета була зосереджена на подіях у Москві. 3 травня 1990 р.

на 80-му році життя помер патріарх Пімен, а митрополит Філарет став місцеблюстителем патріаршого престолу і найвірогіднішим наступником. 7 – 8 червня 1990 р. відбувся Помісний собор РПЦ. Через те, що влада не втручалась у вибори патріарха, був змінений порядок обрання. Вперше за радянську історію вони відбулись демократично – таємним голосуванням із декількох кандидатів. У результаті новим патріархом був обраний митрополит Ленінградський Олексій (Рідігер). Друге місце на виборах зайняв митрополит Ростовський Володимир (Сабодан), українець, родом з Хмельницької області.

Поки керівництво РПЦ було зайняте виборами нового патріарха, лідери УАПЦ 5 – 6 червня 1990 р. провели в Києві свій собор, на якому митрополита Мстислава (Скрипника) заочно було обрано патріархом всієї України, а Іоанна (Боднарчука) – патріаршим місцеблюстителем. На Буковину „автокефальні” віяння надійшли ще навесні 1990 р., коли в кінці березня невелика група жителів м. Чернівці заявила про своє бажання зареєструвати громаду УАПЦ, вимагаючи при цьому надати їм приміщення Св.-Духівського кафедрального собору, який тоді був уже переданий православної громаді РПЦ. Місцеві органи влади не могли вирішити цього питання, оскільки УАПЦ не була офіційно зареєстрована в Україні. В червні 1990 р., після собору УАПЦ, в Чернівецьку область був призначений з титулом єпископа Чернівецько–Хотинського і всієї Буковини Данило (Михайло Степанович Ковальчук). Він був уродженцем Івано–Франківщини, випускником Московської духовної семінарії (1973 р.), служив священником на приходах Галичини. 28 червня 1990 р. єпископ Данило (Ковальчук) уперше виступив у Чернівцях на несанкціонованому владою мітингу у сквері на Радянській площі, який був організований РУХом із приводу пам’яті репресованих радянською владою [215, 1].

Надалі він розгорнув активну роботу по створенню громад УАПЦ, користуючись послугами РУХу, УРП, УГС та інших опозиційних Компартії політичних організацій. У Чернівцях була створена філія братства по відродженню УАПЦ ім. св. ап. Андрія Первозванного. Внаслідок цього, утвердженням „автокефалії” на Буковині займалися переважно опозиційні політики. Та їх опозиційність не означала церковності, оскільки більшість із них регулярно не

відвідували жодної церкви і не розуміли, що собою являє церковне життя. Для досягнення своєї мети вони використовували усілякі засоби, вважаючи утвердження „автокефалії” частиною своєї політичної боротьби. Вони втручалися у життя діючих православних громад, чинили в них розкол, призводили до чвар і ворожнечі серед віруючих, закликали до насильницьких дій, національної неприязні. Найактивнішою ця робота була в м. Чернівці і районах, які межували з Галичиною – Кіцманському, Заставнівському, Вижницькому й Путильському. Упродовж 1990 р. виникали конфліктні ситуації у Чернівцях (було декілька силових спроб захопити Св.-Духівський кафедральний собор), у Вижниці, Вашківцях, Кіцмані, Сторожинці, Мамаївцях і Миткові. В 1990 р. до єпископа Данила приєдналося декілька священників РПЦ разом з громадами і храмами. Першою влітку 1990 р. до УАПЦ перейшла громада Св.-Покровської церкви у с. Мамаївці разом із священником С. Антоновичем (14.12.1998 р. приніс публічне покаєння і повернувся у лоно УПЦ - С.Я.). Другою перейшла громада с. Брідок Заставнівського району зі священником М. Блощицею. Проте до осені 1990 р. єпископ Данило не мав свого храму у Чернівцях і проводив служби під відкритим небом, які часто закінчувалися мітингами й демонстраціями під політичними гаслами.

2 жовтня 1990 р. державною владою України був офіційно зареєстрований статут УАПЦ, який надавав можливість реєстрації її громад по всій країні. У листопаді 1990 р. у м. Чернівці було зареєстровано перші 3 громади УАПЦ (рішення Чернівецького облвиконкому № 261 від 21 листопада 1990 р.). Двом громадам передано церковні приміщення, а одній надано дозвіл на будівництво. Вищеназвані 2 храми – це Св.-Миколаївська церква (вул. Волгоградська, нині Сагайдачного) і Св.-Успенська (вул. Новоушицька). У радянський час вони не функціонували і при них не було зареєстровано релігійних громад. Тому і не було конфліктів із приводу передачі їх УАПЦ [215, 19 – 21]. У грудні 1990 р. офіційну реєстрацію в уповноваженого Ради у справах релігій як єпископ отримав Данило (Ковальчук).

У липні 1990 р. відбувся синод Українського екзархату РПЦ, який обрав керівником УПЦ митрополита Філарета (Денисенка) і звернувся до патріарха з

питанням надання УПЦ незалежності в управлінні. В кінці жовтня 1990 р. Архієрейський собор РПЦ прийняв рішення про надання УПЦ незалежності й самостійності в управлінні, а 28 жовтня 1990 р. Грамота про це рішення була оголошена патріархом Олексієм II у Софійському соборі Києва. Через місяць у Києві відбувся перший Помісний собор УПЦ, який проголосив курс на розвиток і утвердження УПЦ, як самостійної церкви. У квітні 1991 р. було прийнято рішення про формування загальноцерковного бюджету УПЦ. Усі українські архієреї зобов'язувались перераховувати єпархіальні внески лише на рахунок митрополита Київського і всієї України. У структурі УПЦ, за рахунок поділів, з'являлись нові єпархії. Збільшувалася кількість приходів, будувалися нові храми і ремонтувалися старі. Зростала кількість монастирів. Чернівецьке єпархіальне управління порушило перед владою клопотання про повернення приміщення колишнього жіночого Св.-Введенського монастиря у Чернівцях. На більш високий рівень піднімалась духовна освіта в Україні. До вже діючих на 1991 р. в Одесі й Києві духовних семінарій додалась ще одна – Волинська, яка постала з Луцького духовного училища. Духовні училища відкрилися у Почаївській Лаврі та Хмельницькій області. У Києві готувалося відкриття духовної академії. У Чернівцях у цей час діяли короткотермінові курси для підготовки священників і псаломщиків. Отже, на час проголошення незалежності, УПЦ налічувала 22 єпархії, 23 архієреї, близько 5500 парафій, 32 монастирі, 3 духовних семінарії і 3 духовних училища. З цієї кількості 366 парафій і 1 монастир припадали на Чернівецько-Буковинську єпархію. В той же час УАПЦ мала на Україні 351 зареєстровану громаду, із яких на Буковині – 13 [88, 245].

Висновок до розділу

Після усунення М. Хрущова від керівництва країною багато людей сподівалося, що нове керівництво виправить помилки у державно-церковних стосунках – поверне закриті храми і припинить адміністративний тиск на віруючих. Тому одразу у декілька разів збільшилась кількість клопотань віруючих до різних державних інстанцій щодо цього. Проте сподівання людей виявилися марними. Влада не йшла на поступки, розуміючи, що найменший компроміс заподіє

ланцюгову реакцію. Протягом наступних двох десятиліть вона не допустила відкриття жодного із закритих раніше храмів. Навпаки, церковна організація в описуваний період зазнала нових втрат і обмежень. При цьому влада використовувала як привід для закриття храмів навіть такі явища, як пожежі і не зважала, що люди своїм коштом були готові відбудувати церкви. Протягом 1964 – 1986 рр. у Чернівецькій області були зняті з реєстрації ще 8 громад, а загальна кількість парафій знизилася з 264 до 256. З середини 1970-х рр., внаслідок приєднання СРСР до Гельсінських угод і прийняття нової Конституції, зростає активність віруючих щодо повернення закритих храмів. Люди писали листи у вищі державні інстанції, їздили на прийоми до посадовців. Влада мала якось реагувати на законні вимоги своїх громадян. Такий варіант, як повернення храмів, владою навіть не розглядався. Вихід з цієї ситуації влада вбачала в “освоєнні” колишніх храмів – зробити все можливе, щоб закриті церкви не нагадували людям про своє минуле. З близько 100 закритих буковинських храмів влада вважала „неосвоєними” близько половини. Тому з осені 1979 р. розпочалось вивезення з колишніх храмів церковного майна та їх переобладнання або зруйнування. Оскільки за кожним храмом стояла громада віруючих, не обійшлося без силових акцій влади по відношенню до людей, зокрема у таких селах, як Горошівці і Кулівці Заставнівського району, Ожево Сокирянського району, Мошанець Кельменецького району, Тернавка Глибоцького (нині – Герцаївського) району, Давидівці та Юженець Кіцманського району. Отже, влада за декілька років фактично домоглася виконання поставлених цілей у питанні “освоєння” колишніх храмів, не усвідомлюючи того, що цими акціями вона тільки посилила віру людей у Бога і негативне відношення до себе.

Антицерковна політика влади продовжувалася, змінилися лише її форми й методи. Її особливість в описуваний період полягала в тому, що влада постійно виправдовувала свої дії посиленнями на „найдемократичніше” радянське законодавство. Кожний активний священик або мирянин потенційно міг потрапити у лави порушників радянського релігійного законодавства, хоча представники влади, які брутально знущалися над віруючими, були безкарними, оскільки знали,

що директиви партії по боротьбі з “релігійними пережитками” вище законів. Влада жорстко контролювала кожну діючу громаду. Був установлений контроль за проповідницькою діяльністю духовенства. Також представники влади проводили різноманітні заходи по обмеженню участі людей у церковних службах. Головні заборони стосувалися комуністів, комсомольців, шанованих працівників, дітей і молоді. Отже, „атеїстична пропаганда” реально виявлялася у таких речах, як заборона ховати своїх рідних за церковним обрядом, установлення „живих кордонів” у дні церковних свят, які не допускали у храми молодь, руйнування святих місць тощо. Крім цього, влада в особі уповноваженого Ради у справах релігій „проводила значну роботу” з архієреєм і церковним активом з метою “вимивання” церковних коштів у різні державні фонди, зокрема Фонд миру, Фонд охорони пам’яток історії та культури тощо. З 1968 р. Чернівецько-Буковинська єпархія почала робити постійні відрахування у Фонд миру. Спочатку гроші перераховувало єпархіальне управління, а згодом, з благословення архієрея, і всі громади. Щорічно таким способом держава отримувала лише з однієї Чернівецької області декілька сотень тисяч карбованців.

У 1970-х рр. всередині православної церкви посилювались кризові явища, які стали наслідком попередньої антицерковної політики влади кінця 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. Катастрофічно знижувалася чисельність духовенства та його якісний стан. Близько 260 буковинських парафій протягом 1970-х рр. знаходилися під опікою лише 140 - 160 священиків. Більшість священиків обслуговували по декілька храмів, внаслідок чого служби в них відбувалися у кращому випадку 2 – 3 рази на місяць. При цьому були храми, в яких священики служили лише на великі свята, іноді двічі на рік. Зрозуміло, що вони не могли приділити достатньої уваги своїм парафіянам. Зазначимо, що понад половини священиків були людьми пенсійного віку, стільки ж мали духовну освіту, а деякі священики не мали навіть шкільної освіти. Величезні проблеми були з релігійною літературою та іншим церковним начинням. Не вистачало Біблій, молитовників, календарів тощо. Проблема загострювалась тим, що майже зовсім була відсутня література українською мовою. Як наслідок, зменшувалась кількість парафіян і одночасно стрімкими темпами

збільшувався відсоток літніх людей, переважно жінок, в церковному середовищі. Наразі, порівняно з іншими регіонами, релігійність населення західноукраїнських областей, була на високому рівні, про що свідчить той факт, що близько 70 % абітурієнтів трьох духовних семінарій РПЦ були із Західної України. Влада вважала їх „націоналістами” і „релігійними фанатиками” і, відповідно, чинила на молодь у цьому регіоні найбільший тиск. Також кризові явища у православній церкві зумовлювали посилення протестантських громад. Влада реєструвала їх нові громади, надавала дозволи на будівництво або оренду молитовних будинків, дозволяла проводити обряди дома, що давало їм змогу нелегально займатись місіонерством.

Вказані антицерковні акції влади більшістю представників церкви сприймалися як негативні, але тимчасові явища. Більшість віруючих займали пасивну і вичікувальну позицію, покладаючись у розв’язанні цього питання на Боже Провидіння. Проте були в церкві клірики і миряни, які закликали до більш рішучих дій. Не знаходячи активної підтримки серед кліру і мирян, вони спрямовували весь свій запал на провокування єпископату і, передусім патріарха, проти державної влади. Внаслідок того, що єпископат не лише не підтримав, але й засудив діяльність дисидентів, вони почали виступати зі звинуваченнями проти церковної ієрархії і перекладати на неї усю провину за кризові явища у церкві. Захопившись політикою, вони з часом відходили від церкви, перетворившись у людей, які просто імітували церковність і на демагогії заробляли собі політичний капітал серед необізнаних у релігії людей.

Внаслідок „перебудови”, яка була започаткована М. Горбачовим, розпочалась реальна лібералізація радянського суспільства. Поступово вона призвела до поліпшення державно-церковних стосунків, яке настало у 1988 р. Першим кроком у примиренні був дозвіл влади на проведення церквою влітку 1988 р. Ювілейного Помісного собору та узгодження щодо вирішення найбільш наболілих церковних проблем. Згідно нового Статуту РПЦ, прийнятого на соборі, священники знову отримали право очолити парафіяльні ради. А люди змогли реєструвати в органах влади свої громади і відроджувати церковне життя. Протягом

1988 – 1990 рр. в Чернівецькій області було зареєстровано понад сотні православних громад. Одночасно влада повертала громадам храми, там де вони вціліли. Парафіяни одразу розпочинали їх ремонт. А там, де церкви були зруйновані, розпочиналось нове будівництво. Виникали нові православні громади, яких не було у радянський час, і вони також будували собі храми. Крім цього, будівельні роботи були пов'язані зі спорудженням житла для священників і каплиць на цвинтарях і біля доріг. Незабаром владою були зняті всі обмеження стосовно висвячення священників. Зокрема, якщо у Чернівецько-Буковинській єпархії протягом 1985 – 1987 рр. кількість священників коливалась в межах 155 – 162, то за 1988 р. їх кількість зросла до 198 (на 01.01.1989 р.), а ще за один рік – до 220 (на 01.01.1990 р.). Для підготовки священників відкривались нові навчальні заклади, а їх абітурієнтам влада вже не чинила перешкод. Церква змогла у достатній кількості друкувати релігійну літературу і виготовляти церковне начиння. Стрімкими темпами зростала кількість монастирів. У Чернівецькій області у 1989 р. почав відроджуватись монастир Хрещатик, а у 1991 р. церква підняла перед владою клопотання про повернення будівель Св.-Введенського монастиря. Поступово духовенство отримало свободу у задоволенні релігійних потреб віруючих: архієреї могли вільно відвідувати парафії, а священники служити поза межами храмів. Представники церкви отримали право обиратися у представницькі органи влади та доступ до засобів масової інформації, їх почали запрошувати у навчальні заклади і трудові колективи. Восени 1990 р. була скасована реєстрація священників в уповноваженого Ради у справах релігій, а повноваження цього органу були обмежені. Тоді ж був прийнятий базовий Закон “Про свободу совісті та релігійні організації”, який законодавчо закріпив вищеописані зміни та надав нові, зокрема, була дозволена релігійна пропаганда та скасована дискримінаційна податкова політика щодо церкви та її служителів. Внаслідок цих змін церква відроджувалась стрімкими темпами, а люди отримали можливість безперешкодно брати участь у церковному житті.

Паралельно з вищеописаними позитивними процесами церква зіткнулася з новими проблемами, які фактично являли собою рецидиви антицерковної політики колишньої тоталітарної системи. Спочатку на слабке у духовному житті радянське

суспільство обвалилася ціла навала різних „цілителів”, проповідників, гуру, які почали заповнювати той вакуум, звідки була витіснена православна церква. Незабаром у Галичині почала відроджуватись греко-католицька церква, а на православну церкву була покладена відповідальність за злочини радянської репресивної системи. Отже, православ'я витіснялося з Галичини силовими методами. А у 1989 р. відбулись події, які утворили розкол у православній церкві України. Під гаслом „автокефалії” деякі священики та парафії України вийшли з підпорядкування РПЦ і створили окрему церковну одиницю, яка спочатку підпорядковувалась УАПЦ у США. На час проголошення незалежності України УАПЦ на теренах Буковини мала лише 13 громад і у порівнянні з 366-ти громадами УПЦ не мала значного впливу в краї. Зауважимо, що в процесі створення УАПЦ вирішальну роль відігравав політичний фактор.

ВИСНОВКИ

Кожен період церковної історії має свої характерні риси і особливості. Не є винятком і радянський період історії Руської православної церкви. СРСР являв собою тоталітарну державу, в якій атеїзм був складовою домінуючою ідеологією. Отже, церква і релігія зазнавали в цій країні постійних гонінь і утисків. Як наслідок, питання про відношення державної влади до церкви відсувало всі інші питання на задній план. На перший план тогочасної церковної проблематики виступала саме боротьба за існування, а найважливіші питання внутрішнього церковного життя були лише подробицями на загальному фоні. Головна проблематика історії православної церкви на Буковині у радянський час полягає в питанні державно-церковних стосунків. Наразі вона не знайшла систематизованого висвітлення в українській історіографії. Частково дослідниками вивчалася історія буковинського православ'я до приходу радянської влади. Що стосується історії новітнього періоду, то історія Чернівецько-Буковинської єпархії з об'єктивних причин майже повністю залишилася поза увагою. Отже, у цьому дослідженні на основі залучення широкого кола джерел, передусім неопублікованих, та різнопланової історіографії з цього питання зроблена спроба наукового аналізу діяльності православної церкви на Буковині у 1944 – 1991 рр. Автор, подаючи значний інформаційний блок, провів різноплановий аналіз подій та подав нові підходи і бачення вказаної проблеми.

У першу чергу автором були простежені зміни у статусі православної церкви Буковини внаслідок входження краю до Радянського Союзу. В церковному відношенні духовенство та віруючі Чернівецької області стали складовою частиною Руської православної церкви (Московського патріархату). Ця процедура мала свої, як позитивні, так і негативні ракурси, однак, не мала альтернативи. Керівництво РПЦ впевнено встановило свою владу над церковною організацією краю і методами жорсткої дисципліни заводило порядки, характерні для Московського патріархату. Найважливішим позитивом було припинення румунізації, яка заважала нормальному церковному життю українців краю у попередні десятиліття. Відсутність альтернативи полягала у відсутності іншої православної юрисдикції на

теренах тогочасної України, а контакти з закордонними релігійними центрами заборонялися владою. Тому декілька десятків священників, які залишилися і до цього були кліриками Румунського патріархату, не мали іншого виходу, як добровільно увійти до Московського патріархату. Позитивним фактором було й те, що буковинське православ'я напряду долучилось до загальноукраїнського. Таким чином, при описанні переходу церковної організації краю у склад РПЦ автор бажав звернути увагу на правонаступництво Чернівецько-Буковинської єпархії. Протягом радянського періоду, окрім описуваної в цьому дослідженні Чернівецько-Буковинської єпархії, у Чернівецькій області не існувало іншої православної церковної організації, навіть підпільної. Таким чином, клірики описуваної Чернівецько-Буковинської єпархії донесли до нашого часу благодать Св. Духа, яка діє для нашого спасіння у нинішній церковній організації Української Православної Церкви.

Однак основні зміни у статусі буковинської церкви відбулися не стільки завдяки зміні церковної юрисдикції, скільки приходу комуністичної влади і запровадженню радянського релігійного законодавства. Тому автором були простежені хід і наслідки цих подій. Насамперед змінився сам статус релігії і церкви. Релігія вважалася новою владою пережитком минулого. Відповідно церква втрачала всі колишні привілеї. Їй дозволялося займатися лише богослужбовою діяльністю. Найсуттєвіші зміни торкнулися фінансово-господарського життя церкви та релігійної освіти. Влада націоналізувала усе церковне майно, після чого передала віруючим храми з церковним начинням на правах оренди. При цьому прихожани мали сплачувати державі завищені платежі за користування своїми храмами. Щодо духовенства державою була запроваджена дискримінаційна фіскальна політика. Як наслідок, матеріальне становище, як церковних громад, так і духовенства, значно погіршилося. Вагомим ударом по церкві була заборона релігійної пропаганди, куди влада в першу чергу віднесла релігійну освіту. Припинив існування богословський факультет Чернівецького університету, який готував священників. У навчальних закладах було заборонено викладання предметів релігійного спрямування. Припинила функціонування церковна друкарня і заборонене видання релігійної

літератури. Церковні бібліотеки були зачинені, а багато релігійної літератури було вилучено і знищено владою. Загалом віруючі перетворилися на людей “другого гатунку”, що надавало владі необмежені права щодо адміністративного тиску та усіляких знущань.

Зазначимо, що існувала значна відмінність між становищем церкви у Чернівецькій області та тих областей, де радянська влада утвердилась після більшовицького перевороту 1917 р. На теренах більшої частини України більшовицька влада два десятиліття фактично проводила фізичне знищення представників церкви та руйнування храмів і монастирів. Одночасно православна церква Буковини і релігія взагалі знаходилися у привілейованому становищі в тогочасній Румунії. Внаслідок Другої Світової війни ставлення радянської влади до церкви зазнало суттєвих змін. Передусім вони полягали у припиненні владою знищення церкви та надання їй можливості функціонування у визначених владою межах. Таким чином, основна різниця полягала у тому, що церква в Чернівецькій області не зазнала того руйнування, через яке пройшли більшість радянських областей у 1920 – 1930-х рр. У повоєнний час влада була більш лояльною до церкви і дозволила існування всіх православних громад краю, які того бажали. Як наслідок, Чернівецько-Буковинська єпархія, як за кількісними, так і за якісними показниками, була у лідерах, порівняно з іншими регіонами.

У дослідженні автором проаналізована організаційна структура та кількісні показники православної церкви на Буковині у повоєнне десятиліття. Протягом 1944-1948 рр. церковна організація краю набула сталого характеру і нараховувала архієрея, близько двох сотень священників, близько 370-ти православних громад і типових храмів, два монастирі – чоловічий і жіночий. Особливість Чернівецько-Буковинської єпархії полягала у тому, що в ній було декілька десятків румуномовних громад, служби в яких велися румунською мовою. Також їм було дозволено, як виняток, служити за новим стилем. Церковна організація Чернівецької області була побудована згідно з “Положенням про управління РПЦ”, затвердженим на Помісному Соборі 1945 р. Центральною фігурою у церковному житті був

священик-настоятель, який керував як молитовним, так і фінансово-господарським життям парафії.

З моменту приходу до влади більшовики повели боротьбу проти церкви, метою якої було повне її знищення. Ця “війна” продовжувалась весь радянський час і мала свої періоди: наступу і перемир’я. Всі перемир’я носили лише тактичний характер, оскільки атеїстична влада і церква виступали антагоністами. Радянська влада йшла на компроміс із церквою лише настільки, наскільки церква продовжувала користуватись народною підтримкою. Церква була єдиною організацією, яка жорстоко знищувалась, однак продовжувала існувати протягом усього радянського часу. Дискримінація церкви владою була закріплена у СРСР законодавчо. Атеїстам дозволялася антирелігійна пропаганда. Велась вона за державний кошт через засоби масової інформації, заклади освіти й культури тощо. А віруючим дозволялося лише „відправлення релігійного культу” – тобто богослужбова діяльність і лише у визначених місцях – храмах і молитовних будинках. При цьому владою було конфісковано все церковне майно і запроваджена дискримінаційна фіскальна політика по відношенню до представників церкви. Одночасно влада чинила перепони навіть „відправленню релігійного культу” і утискала активних церковних діячів. У тих випадках, коли факти дискримінації були найбільш брутальними і набували розголосу, влада кваліфікувала їх як „перегини” окремих посадових осіб, а не як цілеспрямовану політику Комуністичної партії і держави.

Послідовність антицерковної політики радянської влади виявилася навіть у тому, що значні антицерковні акції були проведені на межі 1950–1960-х рр. Це був період лібералізації радянського суспільства. Парадоксально, що натхненником тогочасних антицерковних акцій, виступав М. Хрущов, з яким пов’язують початок лібералізації в СРСР. Це були найбільш значні гоніння, хоча і не криваві, у повоєнний радянський період. Вони призвели до колосального скорочення церковної організації. Загалом по Чернівецькій області було закрито близько сотні православних храмів і два монастирі. Було запроваджено ряд обмежень, як адміністративного, так і фіскального плану. Протягом наступних „застійних”

десятиліть влада проводила політику “тихої сапи”, - зовні рівних відносин при постійному тиску. У церкві, як і загалом по країні, поглиблювались негативні процеси. Закриті храми, незважаючи на численні звернення, влада не повертала віруючим. Навпаки, нею проводилися заходи щодо переобладнання або зруйнування колишніх храмів. Також владою були встановлені обмеження щодо висвячення у священники людей без духовної освіти, в результаті чого кількість буковинського духовенства зменшилася на декілька десятків. При тому, що священників було майже вдвічі менше, ніж храмів, йшов процес старіння духовенства та зниження освітніх показників.

Державним органом, який уособлював собою політику по відношенню до церкви, була Рада у справах РПЦ (релігій). Вона мала розгалужену мережу уповноважених при облвиконкомах у кожній області, де існували православні громади. Уповноважені, в свою чергу, мали займатися координацією державно-церковних стосунків. Однак насправді діяльність уповноважених була зосереджена на тому, щоб обмежити церкву „храмом і приходом”, заборонити священникам і віруючим будь-який „вихід” у суспільство. По суті, діяльність православних громад в СРСР можна порівняти з утриманням у „гетто”. Навіть суто церковна діяльність обмежувалася державою в особі уповноважених Ради в справах РПЦ (релігій). Найбільшим важелем впливу уповноважених на церкву був інститут реєстрації духовенства і членів православних громад. Через нього уповноважені мали можливість заважати діяльності активних і порядних священників і мирян та одночасно залучати в церковне середовище та усіляко підтримувати „слухняних” людей. Представники радянської влади усвідомлювали, що домогтися „відмирання” релігії шляхом переконання засобами „наукового атеїзму” неможливо. Тому адміністративні методи були основними у боротьбі з „релігійними пережитками”. А уповноважені Ради в справах РПЦ (релігій) виступали у ролі координаторів адміністративного тиску влади на церковну організацію.

Найбільш наочно це можна побачити на подіях, які відбувалися на межі 1950-1960-х і 1970-1980-х рр. У першому випадку йшло скорочення церковної організації, а у другому – процес переобладнання закритих храмів. Спільною рисою

цих акцій були адміністративні, можна сказати незаконні і брутальні методи, за допомогою яких влада досягала своїх цілей. Основними помічниками уповноваженого Ради у справах РПЦ (релігій) виступали люди, які займали відповідні посади в державній системі: працівники Рад, члени партійних і комсомольських комітетів, голови колгоспів, працівники освіти та культури, тощо. Разом з уповноваженим вони наглядали за проходженням церковних служб, передусім у великі свята, з метою недопущенням у храми молоді. Через отримання інформації щодо осіб, які брали участь у церковних обрядах, уповноважений через державні установи приймав заходи щодо комсомольців, комуністів, інших посадовців і взагалі шанованих працівників. Також уповноважений і місцеві активісти контролювали фінансово-господарську діяльність церковних громад. Зазначимо, що за „порадою” уповноваженого йшло колосальне „викачування” церковних коштів у державні Фонди – миру, охорони пам’яток історії і культури. Під суворим контролем була проповідницька діяльність духовенства. Навіть у церковних стінах священники мали слідувати за змістом своїх проповідей, щоб не наразитися на звинувачення у релігійній пропаганді. Уповноважені „радили” священникам у своїх проповідях якнайбільше звертати увагу на „миролюбну” політику Радянського Союзу.

Церковна історія за два тисячоліття знає масу прикладів гонінь державної влади на церкву. Отже, коли виникло питання реакції духовенства та віруючих на антицерковну політику влади, нічого нового не було вигадано. Ставлення церкви до державної влади, незалежно від її ставлення до церкви, в першу чергу базується на таких біблійних настановах, як “всяка влада походить від Бога” [Біблія, Рим. 13:1], “Боже Богові, а кесареві кесареве” [Біблія, Мф. 22:21] тощо. Суть їх зводиться до покори членів церкви владі, якщо питання не стосується віровчення й окреслена межа, за якою йде зрада – це зречення Бога і віри. На нашу думку, громадянська позиція кожного з членів церкви залежала від багатьох факторів: сумління, світогляду, інтелекту, виховання, сили характеру, соціального стану, посади, життєвого досвіду тощо. Наразі пошани у церкві заслуговують і ті люди, які

публічно виступали проти антицерковної політики влади, і ті, які не робили цього, а просто приймали участь у житті своїх громад.

Одразу після приходу більшовиків до влади переважна частина духовенства зайняла різко негативну позицію по відношенню до них, деякі навіть закликали до активного протесту. Це було пов'язано з ототожненням православної церкви і державного самодержавного устрою тогочасної Росії. Проте внаслідок жорстоких гонінь, коли тисячі священників, монахів і мирян були закатовані радянською тоталітарною машиною, стало зрозуміло, що головне завдання представників церкви в тих умовах полягало у „триманні удару”, а не в апелюванні до справедливості і закликах до протидії. Більшість архієреїв і священників, які відроджували церкву у воєнні та перші повоєнні роки, пройшли через радянську репресивну машину – табори, тюрми, заслання тощо. Отже, вони зосереджували свою діяльність на вирішенні внутрішніх проблем церкви, а не на боротьбі за розширення церковних свобод. Новим випробуванням були події межі 1950-1960-х рр., які примушували церковних діячів зайняти позицію щодо брутальних антицерковних акцій влади. Насамперед потрібно враховувати саму доктрину православ'я по відношенню до державної влади, яка відкидала можливість насильницьких дій у відповідь. Тому більшість представників церкви з жалем сприймали втрати, а з терпінням утиски, вважаючи їх тимчасовим явищем, „даниною часу”, які треба пережити.

При цьому, на початку 1960-х рр. ряд священників і мирян розгорнули активну діяльність по захисту церковних інтересів, однак весь свій запал вони направляли не проти влади, а проти церковної ієрархії. Вони звинувачували патріарха і архієреїв у мовчазному потуранні владі і провокували їх на публічні заяви. За логікою церковних дисидентів, провина за закриття храмів, монастирів, семінарій тощо, лягала не на представників влади, які спланували і запроваджували ці акції, а на архієреїв, наївно апелюючи, що останні могли суттєво зашкодити запровадженню цих акцій. Радянські церковні дисиденти знайшли розуміння і підтримку лише серед діячів Заходу, які не до кінця усвідомлювали, що собою являє менталітет представників радянського тоталітарного суспільства. Водночас варто зазначити, що від активності представників церкви – архієреїв, священників і мирян,

багато чого залежало. Історія православної церкви радянського часу знає масу прикладів, коли завдяки активності і навіть жертвовності представників церкви, владі не вдалось запровадити свої заходи. Там, де відчувалась активність людей, не було потім плачу, нарікань і пошуків “крайніх”.

Внаслідок горбачовської „перебудови” другої половини 1980-х рр. відбувалася лібералізація радянського суспільства. Зміни торкнулися і церкви, переважно з 1988 р., коли тогочасне державне керівництво надало формальний дозвіл на поступове зняття обмежень, які домінували у державно-церковних стосунках. Найперше влада дозволила реєстрацію нових громад і розпочала повернення храмів. Це ж стосувалося монастирів, духовних навчальних закладів, тощо. Протягом 1988-1990 рр. Чернівецько-Буковинська єпархія за кількістю громад – 366 - вийшла на повоєнні показники, а за кількістю священиків – понад 200 - навіть перевищила їх. Почали відроджуватися буковинські монастирі. Отож, протягом декількох років влада позитивно відповіла на більшість запитів церкви. З неї були зняті всі обмеження і надані всі можливості для розвитку. Новий статус релігії та церкви був закріплений законодавчо, внаслідок чого остання перетворилася у рівноправну соціальну інституцію, а представники церкви отримали рівні права.

У дослідженні зроблена спроба розкрити причинно-наслідковий зв'язок між рецидивами антицерковної політики влади та явищами сучасного релігійного життя України. Однією з найголовніших проблем сучасного українського православ'я є розкол, який поділив православних віруючих України. Це явище є драматичним, хоча одночасно логічним і закономірним. Політика „державного атеїзму”, якщо і не робила з людей свідомих „войовничих атеїстів”, то значною мірою посприяла викоріненню віри (індиферентності) та моральній деградації суспільства. Багато людей через це втратили ціннісні орієнтири. Особисті інтереси стали превалювати над моральною шкалою. Як наслідок, такі важливі питання, як самостійність української церкви, запровадження у церкві української мови тощо, на яких стояло табу комуністичної влади, були брутально „використанні” під особисті амбіції, посади, владу, гроші і т.п. Ця ситуація ускладнюється таким рецидивом, як низький

рівень обізнаності людей щодо релігії і церкви. В результаті деякі з них стають адептами різноманітних релігійних вчень і угруповань, раніше нетрадиційних для України, які в переважній більшості займають ворожу до православ'я позицію. Низький рівень релігійної освіти призводить не лише до прозелітизму, але й до поширення різноманітних міфів і неправдивих традицій у православному середовищі, коли віра підміняється різноманітними марновірствами та забобонами. Водночас припинення антицерковних утисків вивело назовні безініціативність значної частини духовенства. За радянської влади діяльність священників усіяко обмежувалася владою „відправленням релігійного культу”. Коли ж обмеження були зняті і церква отримала право на релігійну пропаганду, знайшлося небагато бажаючих займатися нею. Отже, ми не маємо права замовчувати про ті негативні явища, які формувалися десятиліттями та продовжують мати місце в сучасному релігійному житті, а зосереджувати свої зусилля на їх подоланні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Барменков А.И. Свобода совести в СССР. – М: Мысль, 1986. – 222 с.; Розенбаум Ю.А. Советское государство и церковь. – М.: Наука, 1985. – 174 с.
2. Степанюк Д.М. Експлуататорська роль православної церкви (на матеріалах буковинської митрополії). – Чернівці: Облвидав, 1971. – 27 с.; Степанюк Д. Ганебна історія (Факти викривають православну церкву на Буковині) // Радянська Буковина. – 1965. – 19 січня, 16 лютого, 03 квітня; Степанюк Д. Хижаки в рясах (За свідченнями буковинської преси) // Радянська Буковина. – 1970. – 22 вересня.
3. Філіпович З.М. Атеїстичне виховання трудящих Радянської Буковини // Тези доповідей міжвузівської ювілейної наукової конференції, присвяченої 25-річчю возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР (21 – 25 вересня 1965 р.). – Чернівці, 1965. – С. 44 – 46.
4. Федуняк Г.О. Масовий атеїзм – характерна риса соціалістичного способу життя трудящих Радянської Буковини // Тези доповідей республіканської наукової конференції „40 років возз'єднання Північної Буковини і колишніх Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Радянською Україною в складі СРСР” (15 – 17 травня 1980 р.). - Чернівці, 1980. – С. 169 - 171.
5. Поліщук Ю.Д. Вплив соціалістичних перетворень в галузі економіки та культури на підрив соціальних коренів релігії в Чернівецькій області // Тези доповідей республіканської наукової конференції „40 років возз'єднання Північної Буковини і колишніх Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Радянською Україною в складі СРСР” (15 – 17 травня 1980 р.). - Чернівці, 1980. – С. 171 - 173.
6. Гайковський М.І. Реакційна діяльність православної церкви на Північній Буковині (1918-1940). – К.: Наукова думка, 1984. – 135 с.
7. Петляков П.А. Буковинська митрополія на службі окупантів // Український історичний журнал. – 1987. - № 6. – С. 158 – 159.

8. Програма спецкурса “Антинародная деятельность православной церкви Северной Буковины (1774 – 1940)” (для студентов исторического факультета) / Сост. Буховец И.А. – Черновцы: ЧГУ, 1988. – 7 с.
9. Русская Православная Церковь (988 - 1988) - т. 2. Очерки истории 1917 - 1988 гг. / Ред. кол. под рук. архиеп. Смоленского и Вяземского Кирилла. - Москва: Издательство Московской Патриархии, 1988. - 112 с.
10. Гордиенко Н.С. Современное русское православие. – Л.: Лениздат, 1988. – 302 с.
11. Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А.И. Клебанов. – М., 1989. – 720 с.
12. Красников Н.П. Русское православие, государство и культура (исторический аспект). – М.: Знание, 1989. – 64 с.; Красников Н.П. Русское православие: история и современность. – М.: Московский рабочий, 1988. – 75 с.; Красников Н.П. Социально-этические воззрения русского православия в XX в. – К., 1988. – 177 с.
13. На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Фурмана Д.Е. и о. Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. - 496 с.
14. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – 398 с.
15. Бессонов М.Н. Православие в наши дни. – М.: Политиздат, 1990. – 301 с.
16. Одинцов М.И. Государство и церковь (История взаимоотношений 1917–1938 гг.). – М.: Знание, 1991. – 63 с.
17. Краснов-Левитин А., Шевров В. Очерки по истории русской церковной смуты. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – 672 с.
18. Польский М. Новые мученики российские. - Джорданвилль: Свято-Троицкий монастырь, 1949 (Репринтное издание, М., 1994). – Т. 1 – 304 с.; Польский М. Новые мученики российские. – Джорданвилль: Свято-Троицкий монастырь, 1957 (Репринтное издание, М., 1994). Т. 2. – 322 с.
19. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 книгах. – Нью-Йорк-Київ-С. Бавнд Брук, 1990.
20. Липківський В., митрополит. Історія Української Православної Церкви. Розділ 7: Відродження Української Церкви. – Канада-Вінніпег, 1961. – 182 с.

21. Іларіон (Огієнко), митрополит. Українська Церква: Нариси з історії Української Православної Церкви (у двох томах). – Канада-Вінніпег, 1982. – 366 с.
22. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К.: Рада, 1995. – 96 с.
23. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. - Т. 1. - Вінніпег – Канада, 1984. – 616 с.
24. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – М., 1995. – 511 с.
25. Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие. – М., 1996. – 403 с.
26. Васильева О.Ю. Русская Православная Церковь в 1927 – 1943 годах // Вопросы истории. – 1994. - № 4. – С. 35 – 46; Васильева О.Ю., Кнышевский П.Н. “Тайная вечеря” // Ленинградская панорама. – 1991. - № 10. – С. 10, 28 – 29. - № 7. – С. 27 – 29; Васильева О.Ю., Кнышевский П.Н. Кремль против Ватикана. Полковник Карпов под руководством генералиссимуса Сталина атакует папу римского // Новое время. – 1993. - № 30. – С. 38 – 40; Васильева О.Ю., Кнышевский П.Н. Русская православная церковь и советская власть в 1917 – 1927 гг. // Вопросы истории. – 1993. - № 8. – С. 40 – 54.
27. Цыпин В. История Русской Православной Церкви (1917 - 1990). - Москва: Издательский дом “Хроника”, 1994. - 256 с.
28. История Русской Церкви: В 12-ти т. Книга девятая. - Прот. Владислав Цыпин. История Русской Церкви. 1917 – 1997. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 832 с.
29. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. - 400 с.
30. История Русской Православной Церкви. От восстановления патриаршества до наших дней. – Т.1. Годы 1917 – 1970 / Авт. кол.: М.Б. Данилушкин, Т.К. Никольская, М.В. Шкаровский, свящ. В. Дмитриев, Б.П. Кутузов; Под ред. М.Б. Данилушкина. – Санкт-Петербург: Воскресение, 1997. – 1024 с.
31. Матюшкин С. Духовное образование в России при Н.С. Хрущеве (1954 – 1964) // Церковь и время. – 2001 - № 1 (14). – С. 296 – 322.

32. Митрохин Н., Тимофеева С. Епископы и епархии Русской Православной Церкви. – Москва: ООО “Панорама”, 1997. – 456 с.
33. Киреев А., протодиакон. Епархии и архиереи Русской Православной Церкви в 1943 – 2002 годах. – Москва, 2002. – 480 с.
34. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20 – 30-і роки ХХ ст. – К., 1993.– 188 с.; Його ж. „Ніч минула, а день наблизився...” Держава і православ'я в Україні: 20-і роки ХХ ст. – К., 1994. – 170 с.; Його ж. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20 - 30-х років. – К., 1994. – 249 с.
35. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. 1. – Полтава, 1997.– 354 с.
36. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. 2. – Полтава, 2001.– 736 с.
37. Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ ст. до наших днів. – Полтава, 2002. – 615 с.
38. Пащенко Володимир, Киридон Алла. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917 – 1930-і роки. – Полтава, 2004. – 336 с.
39. Пащенко Володимир. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років. – Полтава: АСМІ, 2005. – 631 с.
40. Киридон А.М. Українська православна церква (1930 – 1936 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. - № 3. – С. 143 – 158.
41. Ульяновський В.І. Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навчальний посібник для студентів вузів. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.; Його ж. Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Либідь, 1997. – 319 с.
42. Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К., 1997. – 174 с.
43. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект / Г.М. Надтока. – К.: Знання, 1998. – 270 с.
44. Євсєєва Т.М. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917 – 1921 рр.: конфлікт національної ідентичності у православному полі / НАН України, Інститут історії України. – К., 2005. – 362 с.

45. Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська Автокефальна // Вітчизна. – 1989. - № 12. – С. 166 – 175.
46. Пилявець Л. Автокефалія православної церкви на Україні // Людина і світ. – 1990. - № 5. – С. 19 - 24.
47. Силантьев В.И. Большевики и Православная Церковь на Украине в 20-е годы. – Х.: ХГПУ, 1998. – 232 с.
48. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941 – 1944 рр.). – Полтава, 1997. – 126 с.; Його ж. Українська автокефальна православна церква 1941 – 1944 (короткий історичний довідник). – Полтава. – 1999. – 51 с.
49. Лисенко О. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // Укр. істор. журнал. – 1995. - № 3. – С. 73 – 81; Його ж. Церковне життя в Україні: 1943 – 1946 рр. - К., 1998. – 404 с.
50. Катунин Ю.А. Русская православная церковь в годы Второй мировой войны (1939 – 1945 гг.). – Б. м.: Пирамида Крым, 2000. – 119 с.
51. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Укр. істор. журнал. – 1998. - № 3. – С. 73 – 81.
52. Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату „Україна” в 1941 – 1942 рр. // Укр. істор. журнал. – 2004. - № 3. – С. 91 – 111.
53. Волошин Ю. „У храмі – не менше 20 хвилин” (Православна церква і окупаційний режим на Буковині у 1941 – 1944 рр.) // Людина і суспільство. – 1998. - № 2. - С. 38 – 40;
54. Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50 – 60-х років на Україні // Укр. істор. журнал. – 1991. - № 10. – С. 70 – 76.
55. Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945 – 1965 роках // Сучасність. – 1995. - № 5. – С. 113 – 127.
56. Войналович В.А. Духовні навчальні заклади України (друга половина 40-х – перша половина 60-х рр.) // Укр. істор. журнал. – 2003. - № 2. – С. 24 – 38. - № 4. – С. 61 – 74; Його ж. Держава і церква в Україні в другій половині 50 – 80-х роках ХХ ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне (Матер. міжнар. науково-краєзнавчої конференції, жовтень 1994 р.). – Хмельницький–Ізяслав–Шепетівка. - С. 311 – 313;

- Його ж. Політико-правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-х – першої половини 60-х років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 1997. – С. 193 – 217.
57. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 1950-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
58. Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині у 1944 - 1950 рр. — Луцьк, 1997. — 39 с.; Його ж. Автономна Православна Церква на Волині. – Луцьк, 1998. – 97 с.; Його ж. Отець Микола Малюжинський на тлі епохи. — Луцьк, 2000. — 94 с.; Його ж. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.). — Луцьк, 2000.— 254 с.
59. Рожко В.Є. Нарис історії української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Медіа, 2001. – 672 с.
60. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / Краєзнавче товариство „Поділля”. – К., 1993. – 256 с.
61. Слободянюк П.Я. Українська церква: історія руїни і відродження. – Хмельницький, 2000. – 266 с.
62. Ровінський В., Миханчук О. Православ'є на Подолії (історичні нариси). – Хмельницький, 1995. – 176 с.
63. Держава і церква на Полтавщині за радянської доби / Ред.: П.Г. Шемет, Упоряд.: В.А. Войналович, О.О. Нестуля. – Полтава, 2002. – 254 с.
64. Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408 – 1998: Нариси з історії міста. – Чернівці, 1998. – 213 с.
65. Масан О. Владика Євген (Гакман) – визначний діяч Православної Церкви на Буковині в ХІХ столітті. – Чернівці, 1999. – 76 с.
66. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці, 1999. – 574 с.
67. Холодницький В. Православна церква Північної Буковини та Північної Бессарабії в роки Другої світової війни // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. Випуск 9. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 117 – 128.

68. Єленський В. Сувора відлига // Людина і світ. – 1990. - №№ 6 – 7; Його ж. Держава і церква в СРСР. З історії передквітневого двадцятиліття // Людина і світ. – 1991. - №№ 1 – 2; Його ж. Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1990). – К., 1998. – 72 с.
69. Докаш В.І. та ін. Історія релігій в Україні: Методичний посібник / В.І. Докаш, В.Ю. Лешан, А.В. Московчук. – Чернівці: Рута, 2000. – 91 с.; Докаш В.І., Лешан В.Ю. Загальне релігієзнавство: Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2001. – 143 с.
70. Історія релігії в Україні: у 10 т. – Т. II. Українське православ'я / За ред. проф. П. Яроцького. – К., 1997. – 376 с.; Історія релігії в Україні: у 10 т. – Т. III. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К., 1999. – 560 с.
71. Історія релігії в Україні. Навчальний посібник / А. Колодний та ін. За ред. проф. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. – Київ: Знання, 1999. – 735 с.
72. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – М.: Политиздат, 1977.
73. Куроедов В.А. Религия и церковь в Советском государстве. – М, 1984. – 256 с.; Из Отчета совета по делам религии – членам ЦК КПСС // Вестник Русского Христианского движения. – Париж–Нью-Йорк–Москва. – 1979. - № 4. – С. 275– 344.
74. Русская Православная Церковь в советское время (1917 - 1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / Составитель Герд Штриккер. - Т. 1. – М.: “ПроPILEI”, 1995. - 400 с.
75. Русская Православная Церковь в советское время (1917 - 1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью /Составитель Герд Штриккер. - Т. 2. – М.: “ПроPILEI”, 1995. - 464 с.
76. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Чернівецька область. – К.: УРЕ АН УРСР, 1969. – 703 с.
77. Anuarul mitropoliei bucovinei pe anul 1937. – Cernauci, 1937. – 192 p.
78. Особова справа К. Богатирця. – Поточний архів відділу в справах релігій Чернівецької облдержадміністрації (далі – ПАВСРЧО). - Справи вибулих священників за 1955 р. – Арк. 30 - 33.

79. Яремчук С. Життєвий шлях православного священика Кассіана Богатирця // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці, 2003. – Т. 6. – С. 275 – 280.
80. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 4. Листування з духовенством і єпархіальним управлінням про роботу церков; Положення про руську церкву (1944 р.). – 57 арк.
81. ПАВСРЧО. - Справи вибулих священиків за 1952 р. – 110 арк.
82. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 8. Скарги і заяви церковнослужителів (1945 р.). – 38 арк.
83. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 1. Інструктивні листи Ради та інформації Уповноваженого про стан справ і роботу (1944 р.). – 50 арк.
84. Поточний архів Чернівецько-Буковинської консисторії (далі – ПАЧБК). – Ф. 6. Поточне діловодство. - Спр. 1-7. Листування з канцеляріями патріархії та екзархії (1944 – 1947). – 68 арк.
85. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 6. Інструктивні листи Ради та інформації Уповноваженого про стан справ і роботу (1945 р.). – 47 арк.
86. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 15. Листування з духовенством і єпархіальним управлінням про роботу церков. Дані про священослужителів, представлених до нагород (1946 р.). – 73 арк.
87. Яремчук С. Становлення церковного життя у Чернівецькій області в перші повоєнні роки // Наукові записки з української історії: Зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 11. – С. 146 – 153.
88. Яремчук С. Православна Церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні взаємини). – Чернівці: Рута, 2004. – 352 с.

89. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 9. Листування з духовенством і єпархіальним управлінням про роботу церков (1945 р.). – 73 арк.
90. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 45. Інструктивні листи і вказівки Ради у справах РПЦ (1951 р.). – 17 арк.
91. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). – Ф. 1. ЦК Компартії України. – Оп. 23. - Спр. 1640. Інформації, звіти, довідки про роботу уповноваженого в справах релігійних культів при РНК УРСР по Українській РСР (01.05.1945 – 31.12.19845). – 207 арк.
92. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 3. Скарги і заяви церковнослужителів (1944 р.). – 10 арк.
93. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 14. Скарги і заяви церковнослужителів (1946 р.). – 65 арк.
94. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 20. Скарги і заяви церковнослужителів (1947 р.). – 156 арк.
95. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 19. Листування з Радою, уповноваженим по УРСР та іншими радян. органами з питань церкви і духовенства (1947 р.). – 155 арк.
96. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 40. Скарги і заяви церковнослужителів (1950 р.). – 100 арк.
97. ЦДАГО України. – Ф. 1. ЦК Компартії України. – Оп. 23. - Спр. 1638. Листування уповноваженого Ради в справах православної церкви з ЦК КП(б)У і РНК УРСР по питанню об'єднання православної і греко-католицької церкви (06.02.1945 – 03.08.1945). – 150 арк.

98. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 37. Статистичні відомості про діючі церкви і духовенство за 1948 – 1949 рр. – 35 арк.
99. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 53. Листування з Радою, уповноваженим по УРСР та іншими радянськими органами з питань: перевірки фінансового стану церков, про святкування Пасхи, про підписку на позику, про розшук окремих священослужителів та ін. (1952 р.). – 31 арк.
100. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 12. Інструктивні листи Ради. Дані про храми (1946 р.). – 32 арк.
101. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 24. Статистичні відомості про діючі церкви і духовенство за 1946 – 1947 рр. – 59 арк.
102. ЦДАГО України. – Ф. 1. ЦК Компартії України. – Оп. 23. - Спр. 5377. Питання віросповідання. Церкви і молитовні будинки (20.02 – 31.08.1948). – 51 арк.
103. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 109. Звіти та інформації про діяльність церков і духовенства області за 1957 – 1958 рр. – 238 арк.
104. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 166. Статистичні відомості про діяльність церкви і духовенства області за 1961 – 1962 рр. – 53 арк.
105. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 16. Матеріали, які стосуються будівництва нових церков і відкриттю існуючих (заяви, заключення, акти, виписки, листування та ін.) (1946 р.). – 36 арк.
106. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 7. Інструктивні листи Ради та інформації Уповноваженого про стан справ і роботу (1945 р.). – 211 арк.

107. Особова справа Й. Левицького. - ПАЧБК. – Ф. 2. Духовенство, псаломщики, монахи, студенти (особові справи). - Справи священників Чернівецько-Буковинської єпархії. – 23 арк.
108. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 41. Листування з духовенством і єпархіальним управлінням про роботу церков (1950 р.). – 58 арк.
109. Войналович В.А. Духовні навчальні заклади України (друга половина 40-х – перша половина 60-х рр.) // Укр. істор. журнал. – 2003. - № 2. – С. 24 – 38.
110. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). – Ф. 4648. Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР. – Оп. 1. - Спр. 18. Документи про вилучення приміщень монастирів православної церкви (заклучення, доповідні записки, листування) за 1946 р. – 72 арк.
111. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 39. Листування з Радою, уповноваженим по УРСР та іншими радянськими органами з питань: оподаткування церковнослужителів, знесення хрестів і каплиць по м. Чернівці, про святкування престольних свят. Дов-ка про кол. резиденцію митрополитів та ін.(1950 р.). – 70 арк.
112. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 38. Інструктивні листи і вказівки Ради у справах РПЦ (1950 р.). – 9 арк.
113. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 18. Інструктивні листи Ради у справах РПЦ. План роботи Уповноваженого (1947 р.). – 33 арк.
114. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 47. Скарги і заяви церковнослужителів (1951 р.). – 86 арк.
115. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 2. Листування з Радою,

Уповноваженим по УРСР та іншими радянськими органами з питань церкви і духовенства (1944 р.). – 74 арк.

116. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 54. Скарги і заяви церковнослужителів (1952 р.). – 128 арк.

117. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 33. Скарги і заяви церковнослужителів (1949 р.). – 97 арк.

118. ДАЧО. – Ф.Р. 621. Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 28. Листування з духовенством і єпархіальним управлінням про роботу церков (1948 р.). – 60 арк.

119. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 105. Списки зареєстрованих і діючих церковних будівель, віднесених до пам'яток архітектури по області за 1956 р. – 32 арк.

120. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 116. Постанови і розпорядження державних і партійних органів з питань роботи уповноваженого Ради і діяльності церкви і духовенства (1958 р.). – 25 арк.

121. ПАЧБК. – Ф. 6. Поточне діловодство. - Спр. 5-1. Розпорядження Чернівецьких архієреїв (1954-1964). – 112 арк.

122. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 170. Інформації з питань діяльності церкви і духовенства області, направлені вищестоящим радянським і партійним органам (1961 р.). – 131 арк.

123. Церковна хроніка // Журнал Московской Патриархии. – 1961. - № 8. - С. 15– 17.

124. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 115. Постанови Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР з питань роботи уповноваженого Ради і діяльності церкви і духовенства (1958 р.). – 40 арк.

125. Яремчук С. Адміністративний тиск радянської влади на православну церкву в кінці 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. (на прикладі Чернівецької області) // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 5. – С. 193 – 198.
126. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 129. Постанови Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР з питань роботи уповноваженого Ради і діяльності церкви і духовенства (1959 р.). – 24 арк.
127. ЦДАГО України. – Ф. 1. ЦК Компартії України. – Оп. 24. - Спр. 5116. Довідки відділу пропаганди і агітації ЦК КП України, постанови, листи, інформації обкомів КП України, Уповноваженого Ради в справах руської православної церкви та Уповноваженого Ради в справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР – про закриття монастирів в Українській РСР, про церкви та інші питання (03.02 – 10.12.1960). – 331 арк.
128. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 154. Статистичні відомості про православні церкви, молитовні дома і списки духовенства області за 1960 – 1961 рр. – 58 арк.
129. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 174. Постанови та розпорядження державних і партійних органів з питань роботи уповноваженого Ради і діяльності церкви і духовенства (1962 р.). – 22 арк.
130. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 119. Статистичні відомості про православні церкви, молитовні дома, про духовенство і монастирі за 1958 р. – 8 арк.
131. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 131. План роботи уповноваженого Ради за 1959 р. – 8 арк.
132. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 132. Звіт про діяльність церкви і духовенства області за 1959 р. – 97 арк.

133. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 157. Інформації про діяльність церкви і духовенства області, направлені вищестоящим радянським і партійним органам (1960 р.). – 72 арк.

134. Рапорт Сокирянського благочинного П. Мінкіна від 27 липня 1960 р. - ПАЧБК. – Ф. 1. Парафії (громади і храми) та благочиння. - Спр. 14 - Листування з Сокирянським благочинням (1959-1968). – Арк. 7 – 8.

135. Рапорт Сокирянського благочинного П. Мінкіна від 25 серпня 1960 р. - ПАЧБК. – Ф. 1. Парафії (громади і храми) та благочиння. - Спр. 14 - Листування з Сокирянським благочинням (1959-1968). – Арк. 10.

136. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 178. Інформації з питань діяльності церкви і духовенства області, направлені вищестоящим радянським і партійним органам (1962 р.). – 119 арк.

137. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 168. Звіт про діяльність Чернівецької єпархії за 1962 р. – 84 арк.

138. ПАЧБК. – Ф. 6. Поточне діловодство. - Спр. 5-2. Розпорядження Чернівецьких архієреїв (1959-1965). – 87 арк.

139. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 183. План роботи уповноваженого Ради за 1963 р. – 4 арк.

140. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 176. Статистичні відомості про діяльність церкви і духовенства області за 1962 р. – 30 арк.

141. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 186. Звіт про діяльність Чернівецької єпархії за 1963 р. – 75 арк.

142. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 194. Довідки та відомості про церковні

прибутки і видатки, про кількість релігійних обрядів, здійснених в області за 1964 – 1965 рр. – 115 арк.

143. Войналович В.А. Духовні навчальні заклади України (друга половина 40-х – перша половина 60-х рр.) // Укр. істор. журнал. – 2003. - № 4. – С. 61 – 74.

144. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 134. Інформації про діяльність церкви і духовенства області, направлені вищестоящим радянським і партійним органам (1959 р.). – 29 арк.

145. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 136. Заяви і скарги духовенства та віруючих з питань побуту та моральності духовенства (1959 р.). – 50 арк.

146. ПАВСРЧО. - Справи вибулих священиків за 1960 р. – 296 арк.

147. ПАЧБК. – Ф. 6. Поточне діловодство. - Спр. 1-9. Листування з канцеляріями патріархії та екзархії (1965 - 1969). – 80 арк.

148. Церковна хроніка // Журнал Московской Патриархии. – 1960. - № 7. - С. 6.

149. Церковна хроніка // Журнал Московской Патриархии. – 1960. - № 10. - С. 4.

150. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 185. Довідки та відомості про церковні прибутки і видатки, про кількість релігійних обрядів, здійснених в області за 1963 – 1964 рр. – 230 арк.

151. Рапорт настоятеля церкви с. Оршівці Кіцманського району І. Грогуля від 3 травня 1960 р. - ПАЧБК. – Ф. 1. Парафії (громади і храми) та благочиння. - Спр. 8. Листування з Кіцманським благочинням (1959-1970). – Арк. 13.

152. Рапорт настоятеля Св.-Успенської церкви с. Комарівці Сторожинецького району В. Тучемського від 20 травня 1960 р. - ПАЧБК. – Ф. 1. Парафії (громади і храми) та благочиння. - Спр. 5. Листування зі Сторожинецьким благочинням (1959-1968). – Арк. 18.

153. Рапорт настоятеля Св.-Успенської церкви с. Рідківці Садгирського району М. Скаба від 2 червня 1960 р. - ПАЧБК. – Ф. 1. Парафії (громади і храми) та благочиння. - Спр. 3. Листування з Садгирським благочинням (1959-1961). – Арк. 6.

154. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 158. Інформації і довідки з питань діяльності релігійних культів (1960 р.). – 94 арк.

155. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 182. Постанови та розпорядження державних і партійних органів з питань роботи уповноваженого Ради і діяльності церкви і духовенства (1963 р.). – 35 арк.

156. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 187. Інформації з питань діяльності церкви і духовенства області, направлені вищестоящим радянським і партійним органам (1963 р.). – 143 арк.

157. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 184. Статистичний звіт та інформації про зареєстровані релігійні громади, молитовні приміщення і служителів культу за 1963 – 1964 рр. – 8 арк.

158. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 156. Звіт про діяльність Чернівецької єпархії за 1960 р. – 150 арк.

159. ПАЧБК. – Ф. 6. Поточне діловодство. - Спр. 5-3. Розпорядження Чернівецьких архієреїв (1959-1972). – 75 арк.

160. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 204. Документи про діяльність церкви і духовенства області (рішення, інформації, довідки та ін.) (1965 р.). – 74 арк.

161. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 205. Документи про діяльність церкви і духовенства області за 1965 – 1966 рр. (звіти, інформації, довідки та ін.). Довідки та відомості про церковні прибутки та видатки, про кількість релігійних обрядів, здійснених в області за 1965 р. – 425 арк.

162. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 294. Інформації і довідки про

діяльність церкви і духовенства області (1979 р.). Документи про використання раніше закритих культових будівель за 1979 р. (плани, інформації, списки та ін.). – 193 арк.

163. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 274. Спостережна справа релігійної громади с. Горошівці Заставнівського району за 1977 – 1981 рр. – 155 арк.

164. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 273. Документи про використання раніше закритих культових будівель (інформації, відомості, списки та ін.) (1977 р.). – 61 арк.

165. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 295. Документи про результати використання раніше закритих культових будівель за 1979 – 1980 рр. (рішення, інформації, довідки та ін.). – 124 арк.

166. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 276. Спостережна справа релігійної громади с. Мошанець Кельменецького району за 1977 – 1983 рр. – 154 арк.

167. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 301. Довідка про результати перевірки роботи уповноваженого Ради старшим інспектором по культурам Ляховим Н.І. Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР по виконанню в районах області Постанови ЦК КПРС від 26 квітня 1979 р. "Про подальше покращення ідеологічної, політико-виховної роботи" (1980 р.). – 7 арк.

168. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 275. Спостережна справа релігійної громади с. Кулівці Заставнівського району за 1977 – 1980 рр. – 40 арк.

169. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 278. Спостережна справа релігійної громади с. Ожево Сокирянського району за 1977 – 1980 рр. – 125 арк.

170. Яремчук С. Процес “освоєння” раніше закритих православних церков як остання адміністративна акція радянської влади (на прикладі Чернівецької області) // Наукові записки з української історії: Зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 12. – С. 184 – 192.

171. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 308. Спостережна справа релігійної громади с. Тернавка Глибоцького району за 1980 – 1983 рр. – 129 арк.

172. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 321. Довідки та відомості про церковні прибутки і видатки, про кількість релігійних обрядів, здійснених в області (1983 р.). – 187 арк.

173. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 309. Спостережна справа релігійної громади с. Россошани Кельменец. р-ну за 1980–81 рр. Заяви та скарги духовенства і віруючих з питань побуту і моральності священослужителів за 1980 р. – 9 арк.

174. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 330. Інформації про релігійну обстановку у Кіцманському районі (1980 р.). – 67 арк.

175. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 351. Документи про стан релігійної ситуації в області (1984 р.). – 84 арк.

176. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 329. Статистичні відомості про діяльність релігійних об’єднань (1976 р.). – 213 арк.

177. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 298. Статистичні відомості про діяльність релігійних громад області за 1980 р. – 6 арк.

178. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 349. Інформація про порушення законодавства про культу (1984 р.). – 254 арк.

179. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 385. Довідки про роботу уповноваженого Ради з листами, скаргами і заявами віруючих (1985 р.). – 37 арк.
180. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 387. Звіти про діяльність релігійних об'єднань області (1986 р.). – 77 арк.
181. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 366. Статистичні відомості про діяльність релігійних об'єднань області (1985 р.). – 58 арк.
182. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 403. Довідки про роботу уповноваженого Ради з листами, скаргами і заявами віруючих (1986 р.). – 72 арк.
183. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 202. Постанови та розпорядження державних та партійних органів з питань роботи уповноваженого Ради і діяльності церкви і духовенства (1965 р.). – 27 арк.
184. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 323. Документи про стан релігійної обстановки в Новоселицькому районі (1983 р.). – 89 арк.
185. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 245. Документи про діяльність церкви та духовенства (інформації, довідки та ін.) (1971 р.). – 206 арк.
186. ЦДАГО України. – Ф. 1. ЦК Компартії України. – Оп. 25. - Спр. 1040. Листи в ЦК КПРС про створення Ради в справах релігій при Раді Міністрів Української РСР, звіт Ради в справах релігій при Раді Міністрів Української РСР за 1974 р. і по іншим питанням (15.01.1974 – 03.02.1976). – 82 арк.
187. ЦДАГО України. – Ф. 1. ЦК Компартії України. – Оп. 25. - Спр. 1508. Лист в ЦК КПРС про створення в м. Києві філіалу Інституту науковго атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС і, довідки відділів ЦК Компартії України, інформації

Ради в справах релігій при Раді Міністрів Української РСР по питанням науково-атеїстичної пропаганди (03.01.1977 – 04.02.1978). – 86 арк.

188. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 212. Постанови та розпорядження державних і партійних органів з питань роботи уповноваженого Ради і діяльності церкви і духовенства (1966 р.). – 44 арк.

189. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 239. Документи про діяльність церкви та духовенства області (інформації, довідки та ін.) (1970 р.). – 313 арк.

190. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 375. Документи про стан релігійної обстановки в Новоселицькому районі (1985 р.). – 46 арк.

191. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 203. Заходи уповноваженого Ради по виконанню постанови Президії Верховної Ради УРСР "Про факти порушення соціалістичної законності про культу по відношенню до віруючих" від 13 серпня 1965 р. – 3 арк.

192. ПАЧБК. – Ф. 6. Поточне діловодство. - Спр. 5-4. Розпорядження Чернівецьких архієреїв (1968-1988). – 89 арк.

193. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 250. Документи про діяльність церкви та духовенства (інформації, довідки та ін.) (1972 р.). – 241 арк.

194. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 338. Інформації та довідки про стан релігійної ситуації в області (1980 р.). – 46 арк.

195. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 333. Документи про роботу уповноваженого Ради у справах релігій (1980 р.). – 67 арк.

196. ПАЧБК. – Ф. 6. Поточне діловодство. - Спр. 9-9. Листування з громадянами (1980-81 р.). – 97 арк.

197. ПАЧБК. – Ф. 6. Поточне діловодство. - Спр. 13-4. Листування з владою та уповноваженим (1983 - 1987). – 64 арк.
198. ПАЧБК. – Ф. 6. Поточне діловодство. - Спр. 13-2. Листування з владою та уповноваженим (1974 - 1980). – 97 арк.
199. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 268. Інформації та довідки про діяльність церкви та духовенства області (1976 р.). – 160 арк.
200. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 260. Документи про діяльність церкви та духовенства (інформації, довідки та ін.) (1974 р.). – 336 арк.
201. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 271. Документи про діяльність церкви та духовенства за 1977 – 1978 рр. (звіти, інформації, довідки та ін.). – 312 арк.
202. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 237. Інформації, довідки і відомості про церковні прибутки і видатки, про кількість релігійних обрядів, здійснених в області, про діяльність релігійних громад (1970 р.). – 185 арк.
203. ПАЧБК. – Ф. 6. Поточне діловодство. - Спр. 1-10. Листування з канцеляріями патріархії та екзархії (1970 - 1980). – 115 арк.
204. ПАЧБК. – Ф. 6. Поточне діловодство. - Спр. 33-1. Щорічні звіти Єпархіального управління за 1959 – 1990 рр.
205. ЦДАГО України. – Ф. 1. ЦК Компартії України. – Оп. 25. - Спр. 2510. Довідки відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України про зростання кількості абітурієнтів у духовні семінарії руської православної церкви та заходах по подоланню цієї тенденції (29.12.1982 – 29.04.1983). – 13 арк.
206. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 418. Звіти про діяльність релігійних об'єднань області (1988 р.). – 114 арк.

207. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 233. Документи про діяльність церкви та духовенства області (накази, інформації, відомості та ін.) (1969 р.). – 401 арк.
208. Церковна хроніка // Журнал Московской Патриархии. – 1969. - № 4. - С. 2 – 3.
209. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 225. Документи про діяльність церкви та духовенства області (інформації, довідки, відомості та ін.) (1968 р.). – 295 арк.
210. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 405. Звіти про діяльність релігійних об'єднань області (1987 р.). – 54 арк.
211. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 429. Звіти про діяльність релігійних об'єднань області (1989 р.). – 60 арк.
212. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 437. Звіти про діяльність релігійних об'єднань області (1990 р.). – 67 арк.
213. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 420. Інформації і довідки про стан релігійної ситуації в області (1988 р.). – 59 арк.
214. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 425. Інформації про стан контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу в районах області (1988 р.). – 63 арк.
215. ПАВСРЧО. - Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. – Оп. 2. - Спр. 439. Документи про стан релігійної ситуації в області (1990 р.). – 48 арк.
216. ПАЧБК. – Ф. 1. Парафії (громади і храми) та благочиння. - Справи парафій Чернівецько-Буковинської єпархії.
217. ЦДАГО України. – Ф. 1. ЦК Компартії України. – Оп. 24. - Спр. 5205. Копія вихідного листа в ЦК КПРС, довідка відділу пропаганди і агітації ЦК КП України,

листи, інформації обкомів КП України, Уповноваженого Ради в справах руської православної церкви при РМ СРСР по Українській РСР та інших організацій по питаннях науково-атеїстичної пропаганди. Церкви, молитовні будинки та інші питання (19.01 – 26.12.1960). – 407 арк.

218. Некролог // Журнал Московской Патриархии. – 1980. - № 9. - С. 41.

219. Некролог // Журнал Московской Патриархии. – 1973. - № 8. - С. 10.

220. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 92. Постанови Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР з питань роботи уповноваженого Ради і діяльності церкви і духовенства (1954 р.). – 8 арк.

221. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 94. Інформації про діяльність церкви і духовенства області, направлені вищестоящим радянським і партійним органам (1954 р.). – 72 арк.

222. Некролог // Журнал Московской Патриархии. – 1967. - № 11. - С. 25 – 26.

223. ЦДАВО України. – Ф. 4648. Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР. – Оп. 1. - Спр. 187. Листування з Радою в справах руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР з питань, які стосуються діяльності церкви за 1959 р. – 35 арк.

224. Некролог // Журнал Московской Патриархии. – 1984. - № 6. - С. 16.

225. Некролог // Журнал Московской Патриархии. – 1987. - № 10. - С. 32.

226. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 218. Інформації та довідки про діяльність церкви і духовенства області (1967 р.). – 434 арк.

227. Некролог // Журнал Московской Патриархии. – 1974. - № 12. - С. 12 – 16.

228. ДАЧО. – Ф.Р. 623. Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області. - Оп. 2. - Спр. 256. Документи про діяльність церкви та духовенства області за 1973 – 1975 рр. (інформації, довідки, доповідні записки). – 414 арк.

229. Некролог // Журнал Московской Патриархии. – 1991. - № 5. - С. 38.

230. ПАВСРЧО. - Справи вибулих священиків за 1947 р. – 133 арк.
231. ПАВСРЧО. - Справи вибулих священиків за 1950 р. – 78 арк.
232. ПАВСРЧО. - Справи вибулих священиків за 1951 р. – 92 арк.
233. ПАВСРЧО. - Справи вибулих священиків за 1946 р. – 145 арк.
234. ПАВСРЧО. - Справи вибулих священиків за 1944 р. – 310 арк.
235. ПАВСРЧО. - Справи вибулих священиків за 1948 р. – 124 арк.
236. ПАВСРЧО. - Справи вибулих священиків за 1949 р. – 147 арк.

Додаток А

Православні громади та храми Чернівецької області

№ з/п	Місцезнаходження (населений пункт)	Найменування церкви	Функціонування громади	Час спорудження
м. Чернівці				
1.	Кафедральний собор, Головна, 85	Св.-Духівський	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1864
2.	Руська, 35	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1939
3.	Заньковецької, 24	Св.-Параскевська	у 1963 - 1990 рр. не діяла	1862
4.	Золочівська, 74	Св.-Троїцька	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1939
5.	Троянівська, 1	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1767
6.	Руська, 235	Св.-Вознесенська (до 1961 р. - Св.-Петропавлівська)	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1938
7.	Сторожинецька, 25	Св. апп. Петра і Павла	діяла постійно	1938
8.	Горіхівська, 27	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1900
9.	Вереснева, 4	Св.-Миколаївська	у 1961 - 1990 рр. не діяла	1898
10.	Галицького, 60	Св.-Покровська, колишня греко-католицька	у 1959 р. закрита	1875
11.	Ткачука, 1	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1884
12.	Кубинська, 15	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1912
13.	Лугова, 6	Св.-Дмитрівська	у 1961 - 1990 рр. не діяла	1901
14.	Тольятті, 8	Св.-Спиридонівська	у 1962 - 1989 рр. не діяла	1709-16
15.	Воззеднання, 28	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1923
16.	Масікевича, 12	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1881
17.	Руська, 28	Св.-Успенська, колишня греко-католицька	у 1961 р. закрита	1836
18.	Шевченка, 2	Св.-Вознесенська, колишній єзуїтський храм	у 1960 р. закрита, нині – обласний архів	1891 - 1904
Вижницький район				
19.	Багна	Св.-Параскевська	діяла постійно	1930
20.	Банілів (Руський)	Св.-Успенська	діяла постійно	1882
21.	Берегомет смт	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1889
22.	Берегомет смт, хутір Підкрай	Св.-Георгіївська	у 1960 - 1989 рр. не діяла	1897
23.	Бережниця	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1871
24.	Бережонка	Св. Іоанна Богослова	діяла постійно	1947
25.	Вали	Св. апп. Петра і Павла	діяла постійно	1925
26.	Вахнівці	Св.-Михайлівська, каплиця	не діяла, зареєстр. у 1989 р.	1920
27.	Вашківці м.	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1834
28.	Вашківці м.	Св.-Успенська, колишня греко-католицька	у 1959 р закрита	1886
29.	Велике	Св. апп. Петра і Павла	не діяла, зареєстр. у 1989 р.	1908
30.	Виженка	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1927
31.	Виженка	Св. Іоанна Хрестителя	у 1960 р. закрита	1792
32.	Вижниця	Св. апп. Петра і Павла, колишня греко-католицька	у 1960 р. закрита	1904
33.	Вижниця м	Св.-Михайлівська (до 1962 - Св.-Успенська)	у 1962 – 1989 рр. не діяла	1923

34.	Вижниця м, х-р Рівня	Св.-Дмитрівська	у 1962 – 1989 рр. не діяла	1883
35.	Волока	Св.-Успенська	у 1973 - 1988 рр. не діяла	1784
36.	Долішній Шепіт	Св.-Іллівська	у 1977 - 1989 рр. не діяла	1891
37.	Замостя	Св.-Покровська	діяла постійно	1898
38.	Іспас	Св.-Вознесенська	діяла постійно	1876
39.	Карапчів	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1816
40.	Коритне	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1923
41.	Лопушна	Св.-Варваринська	діяла постійно	1881
42.	Луківці, Верхні	Св.-Параскевська	діяла постійно	1898
43.	Луківці, Нижні	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1905
44.	Луківці, хутір Новий Сарафинець	Св.-Троїцька, колишня греко-католицька	у 1960 - 1989 рр. не діяла	1938
45.	Майдан (Іспаський)	Св.-Дмитрівська	у 1962 - 1989 рр. не діяла	1938
46.	Майдан (Нижньолук.)	Хрестовоздвиженська	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1900
47.	Мигове	Св. Іоанна Сучавського	діяла постійно	1905
48.	Мілієве	Св.-Параскевська	діяла постійно	1855
49.	Середній Майдан	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1886
50.	Слобода Банилів	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1893
51.	Черешенька	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1905
52.	Чорногузи	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1886
Герцаївський район				
53.	Байраки	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1646
54.	Буковка	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1812
55.	Велика Буда	Св.-Успенська	діяла постійно	1794
56.	Великосілля	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1767
57.	Герца м	Св.-Спиридонівська	у 1960 - 1989 рр. не діяла	1808
58.	Годинівка	Св.-Христофорівська	діяла постійно	1931
59.	Горбова	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1831
60.	Д'яківці	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1872
61.	Круп'янське	Св.-Покровська	у 1986 – 1990 рр. не діяла	1772
62.	Куликівка	Св.-Покровська	діяла постійно	1800
63.	Луковиця	Св.-Параскевська	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1920
64.	Лунка	Св.-Параскев. (з 1990 р.), (до 1961 р. Св.Успенська)	у 1961 - 1990 рр. не діяла	1807
65.	Мала Буда	Всіх Святих	у 1986 - 1988 рр. не діяла	1818
66.	Маморниця (руська)	Св.-Параскевська	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1884
67.	Могилівка	Св.-Успенська	у 1960 р. стала діючою	1923
68.	Молниця	Св.-Вознесенська	діяла постійно	1811
69.	Остриця	Св.-Успенська	діяла постійно	1892
70.	Петрашівка	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1663
71.	Підвальне	Св.-Параскевська	не діяла, зареєстр. у 1989 р.	1992
72.	Тернавка	Св.-Дмитрівська	у 1972 – 1988 рр. не діяла	1811
73.	Хряцька	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1926
74.	Цурень	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1820
Глибоцький район				
75.	Багринівка	Св.-Духівська	діяла постійно	1883
76.	Валя Кузьміна	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1942
77.	Верхні Синівці	Хрестовоздвиженська	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1790
78.	Волока	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1831
79.	Глибока смт	Св.-Покровська	діяла постійно	1908

80.	Горбівці	Св.-Параскевська	діяла постійно	1908
81.	Димка	Св. апп. Петра і Павла	діяла постійно	1902
82.	Дубівка (Опришани)	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1927
83.	Кам'янка	Св.-Спиридонівська	діяла постійно	1896
84.	Карапчів	Св. Косьми і Даміана	у 1961 - 1990 рр. не діяла	1816
85.	Коровія	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1908
86.	Корчівці	Св.-Василівська	діяла постійно	1815
87.	Купка	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1787
88.	Кут	Різдва Пресв. Богородиці	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1894
89.	Луковиця	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1757
90.	Михайлівка	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1927
91.	Молодія	Хрестовоздвиженська	діяла постійно	1903
92.	Нижні Синівці	Св.-Георгіївська	діяла постійно	1803
93.	Петричанка	Св.-Миколаївська	у 1961 - 1988 рр. не діяла	1903
94.	Підлісне (Йордан-ти)	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1898
95.	Поляна	Св.-Миколаївська	у 1961 - 1988 рр. не діяла	1618
96.	Порубне (Тереблече)	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1886
97.	Привороки	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1893
98.	Просіка	Св. Іоанна Богослова	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1798
99.	Слобідка	Св.-Параскевська	у 1962 - 1989 рр. не діяла	XVII ст.
100.	Станівці	Св.-Параскевська	діяла постійно	1898
101.	Старий Вовчинець	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1901
102.	Стерче	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1884
103.	Тарашани	Св.-Успенська	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1924
104.	Турятка	Св.-Успенська	діяла постійно	1738
105.	Чагор	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1884
106.	Червона Діброва	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1882
107.	Черепківці	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1895
108.	Широка Поляна (Сучевени)	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1876
Заставнівський район				
109.	Бабин	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1908
110.	Баламутівка	Св.-Успенська	діяла постійно	1894
111.	Боянчук	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1896
112.	Брідок	Св.-Дмитрівська	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1885
113.	Василів	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1835
114.	Васловівці	Св.-Успенська	діяла постійно	1883
115.	Вербівці	Св.-Михайлівська	у 1960 – 1990 рр. не діяла	1812
116.	Веренчанка	Св.-Успенська	діяла постійно	1794
117.	Вікно	Св. Іоанна Богослова	у 1962 - 1989 рр. не діяла	1826
118.	Горішні Ширівці	Св.-Успенська	діяла постійно	1881
119.	Горохівці	Св.-Успенська	у 1962 - 1989 рр. не діяла	1858
120.	Добринівці	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1826
121.	Дорохівці	Св.-Василівська	діяла постійно	1891
122.	Задубрівка	Св.-Михайлівська	у 1962 - 1990 рр. не діяла	1906
123.	Заставна м.	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1896
124.	Звенячин	Різдва Пресв. Богородиці	у 1961 - 1990 рр. не діяла	1797
125.	Кадубівці	Св.-Успенська	діяла постійно	1888
126.	Кострижівка смт.	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1889
127.	Кострижівка смт.	Св.-Миколаївська	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1936

128.	Кулівці	Св.-Успенська	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1779
129.	Малий Кучурів	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1821
130.	Митків	Св.-Покровська	діяла постійно	1883
131.	Мусорівка	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1891
132.	Онуг	Хрестовоздвиженська	у 1962 - 1989 рр. - не діяла	1929
133.	Погорілівка	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1881
134.	Прилипче	Св.-Успенська	діяла постійно	1908
135.	Репуженці	Св.-Покровська	діяла постійно	1791
136.	Ржавинці	Св.-Троїцька	у 1961 – 1989 рр. не діяла	- - -
137.	Самушин	Різдва Пресв. Богородиці	у 1962 - 1989 рр. не діяла	1893
138.	Товтри	Св.-Успенська	діяла постійно	1887
139.	Хрещатик	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1935
140.	Чорний Потік	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1903
141.	Чуноків	Св.-Троїцька	діяла постійно	1911
142.	Шубранець	Св.-Георгіївська	діяла постійно	1899
143.	Юрківці	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1911
Кельменецький район				
144.	Бабин	Св.-Вознесенська	діяла постійно	1886
145.	Бернове	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1885
146.	Бузовиця	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1890
147.	Бурдюг	Св.-Дмитрівська	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1905
148.	Вартиківці	Св.-Покровська	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1793
149.	Вовчинець	Св.-Покровська	діяла постійно	1915
150.	Вороновиця	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	XIX ст.
151.	Грушівці	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1891
152.	Дністровка	Св.-Покровська	діяла постійно	1884
153.	Зелена	Св.-Успенська	діяла постійно	1880
154.	Іванівці	Св. Олександра Невського	діяла постійно	1866
155.	Кельменці смт.	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1894
156.	Козиряни	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1901
157.	Комарів	Св.-Успенська	діяла постійно	1765
158.	Коновка	Св.-Успенська	діяла постійно	1898
159.	Ленківці	Св. апп. Петра і Павла	діяла постійно	1894
160.	Лівинці	Св.-Покровська	діяла постійно	1893
161.	Макарівка	Св. Іоанна Богослова	у 1961 р. закрита	1700
162.	Михайлівка	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1909
163.	Мошанець	Св. Іоанна Богослова	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1888
164.	Нагоряни	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1793
165.	Нелипівці	Хрестовоздвиженська	діяла постійно	1808
166.	Новоселиця	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1877
167.	Оселівка	Св.-Михайлівська	не діяла, зареєстр. в 1989 р.	1884
168.	Перківці	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1847
169.	Подвір'ївка	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1873
170.	Росошани	Св.-Дмитрівська	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1885
Кіцманський район				
171.	Берегомет	Св.-Миколаївська	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1786
172.	Біла	Св.-Михайлівська	у 1961 - 1988 рр. не діяла	1881
173.	Борівці	Св.-Покровська	діяла постійно	1851
174.	Брусенки	Св.-Троїцька	у 1960 - 1989 рр. не діяла	1899
175.	Брусниця	Св.-Успенська	діяла постійно	1877

176.	Бурдей	Св.-Дмитрівська	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1827
177.	Валява	Св.-Успенська	діяла постійно	1778
178.	Верхні Станівці	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1835
179.	Верхні Станівці, хутір Гострий Кілок	Різдва Пресв. Богородиці	у 1960 - 1989 рр. не діяла	1937
180.	Витилівка	Св.-Духівська	у 1961 - 1988 рр. не діяла	1897
181.	Гаврилівці	Св.-Миколаївська	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1888
182.	Глиниця	Св.-Успенська	діяла постійно	1786
183.	Давидівці	Св.-Михайлівська	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1871
184.	Діброва	Різдва Пресв. Богородиці	у 1960 - 1988 рр. не діяла	1931
185.	Драчинці	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1932
186.	Дубівці	Св.-Успенська	діяла постійно	1775
187.	Зеленів	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1891
188.	Іванківці	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1794
189.	Кальнівці	Св.-Дмитрівська	у 1962 - 1989 рр. не діяла	1898
190.	Киселів	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1877
191.	Кіцмань м.	Св.-Миколаївська	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1877
192.	Кліводин	Св.-Успенська	діяла постійно	1903
193.	Лашківка	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1832
194.	Лужани смт.	Св.-Вознесенська	діяла постійно	1455
195.	Малятинці	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1892
196.	Неполоківці смт	Св.-Покровська	діяла постійно	1873
197.	Нижні Станівці	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1808
198.	Нові Драчинці	Св.-Дмитрівська	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1924
199.	Новосілка (Мамаївці)	Св.-Покровська	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1910
200.	Оршівці	Св.-Успенська	діяла постійно	1850
201.	Остра	Св.-Дмитрівська	у 1960 - 1989 рр. не діяла	1885
202.	Ошихліби	Свв. Константина і Олени	діяла постійно	1779
203.	П'ядиківці	Св. Іоанна Богослова	у 1962 - 1989 рр. не діяла	1884
204.	Реваківці	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1898
205.	Ставчани	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1903
206.	Старосілля(Мамаївці)	Св. Іоанна Хрестителя	діяла постійно	1864
207.	Стрілецький Кут	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1889
208.	Суховерхово	Трьох Святителів	діяла постійно	1882
209.	Хлівище	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1911
210.	Чорторія	Різдва Пресв. Богородиці	у 1961 - 1989 рр. не діяла	XVIIIст.
211.	Шипинці	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1812
212.	Шишківці	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1887
213.	Юженець	Св. Іоанна Богослова	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1895
Новоселицький район				
214.	Балківці	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1769
215.	Берестя	Св.-Успенська	діяла постійно	1735
216.	Бояни	Св.-Успенська	діяла постійно	1838
217.	Бояни	Різдва Пресв. Богородиці, колишня греко-католицька	у 1960 - 1990 рр не діяла	1900
218.	Боянівка	Свв. Константина і Олени	у 1962 - 1990 рр. не діяла	- - -
219.	Ванчиківці	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1884
220.	Ванчинець	Св.-Михайлівська	у 1961 – 1992 рр. не діяла	1934
221.	Гай	Св.Троїцька (Св.Духівська)	у 1960 - 1988 рр. не діяла	1937
222.	Динівці	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1923

223.	Довжок	Св. Іоанна Богослова	діяла постійно	1891
224.	Драниця	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1843
225.	Жилівка	Св.-Успенська	в 1961 - 1988 рр. не діяла	1810
226.	Зелений Гай	Св.-Дмитрівська	в 1960 - 1990 рр. не діяла	1833
227.	Костичани	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1879
228.	Котелеве	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1882
229.	Магала	Св.Троїцька (Св.Духівська)	діяла постійно	1823
230.	Малинівка	Св.-Параскевська	діяла постійно	1874
231.	Мамалига	Св.-Успенська	діяла постійно	1888
232.	Маршинці	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1858
233.	Негринці	Св.-Успенська	діяла постійно	1896
234.	Несвоя	Св.-Покровська	діяла постійно	XIX ст.
235.	Новоселиця м.	Св.-Георгіївська	у 1960 - 1989 рр. не діяла	1858
236.	Новоселиця м.	Св.-Успенська	діяла постійно	1935
237.	Остриця	Св.-Духівська	діяла постійно	1936
238.	Подвірне	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1884
239.	Ревківці	Св.-Михайлівська	у 1961 - 1994 рр. не діяла	1906
240.	Рингач	Св.-Вознесенська	діяла постійно	1730
241.	Рідківці	Св.-Успенська	діяла постійно	1910
242.	Рокитне	Св.-Успенська	діяла постійно	1899
243.	Слобода	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1903
244.	Стальнівці	Св. прав. Єлісавети	діяла постійно	1871
245.	Строїнці	Св.-Миколаївська	діяла постійно	- - -
246.	Тарасівці	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1875
247.	Топорівці	Св.-Іллівська	діяла постійно	1913
248.	Форосна	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1809
249.	Черленівка	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1873
250.	Чорнівка	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1825
251.	Шишківці	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1827
252.	Щербинці	Св.-Іллівська	діяла постійно	1905
Путильський район				
253.	Бисків	Св.-Михайлівська	не діяла, зареєстр. в 1989 р.	1896
254.	Верхній Яловець	Св.-Покровська	не діяла, зареєстр. в 1989 р.	1830
255.	Дихтинець	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1877
256.	Довгопілля	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1851
257.	Киселиці	Св.-Троїцька	діяла постійно	1877
258.	Конятин	Св.-Василівська	діяла постійно	1877
259.	Мариничі	Св. Сімеона Столпника	діяла постійно	1878
260.	Нижній Яловець	Св.-Дмитрівська	не діяла, зареєстр. в 1990 р.	1865
261.	Петраші	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1863
262.	Підзахаричі	Св.-Василівська	діяла постійно	1876
263.	Плоска	Св. апп. Петра і Павла	діяла постійно	1911
264.	Путила смт.	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1885
265.	Путила смт.	Св.-Покровська, колишня греко-католицька	у 1960 р. закрита	1862
266.	Рижа - Сергії	Св.-Троїцька	не діяла, зареєстр. в 1990 р.	
267.	Розтоки	Св.-Успенська	діяла постійно	1875
268.	Селятин	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1831
269.	Селятин	Св.-Володимирська, колишня греко-католицька	у 1960 р. закрита	поч. XX ст.

270.	Сергії	Св.-Вознесенська	у 1972 – 1989 рр. не діяла	1875
271.	Сергії-Фошки, хутір Красний Діл	Св.-Георгіївська	у 1960 – 1998 рр. не діяла	1933
272.	Стебні	Св.-Успенська	діяла постійно	1861
273.	Тораки	Св. Іоанна Хрестителя	діяла постійно	1877
274.	Усть-Пугила	Св.-Параскевська	діяла постійно	1878
275.	Шепіт (верхній)	Св. Іллівська	діяла постійно	1908
276.	Шпетки	Св.-Покровська	не діяла, зареєстр. в 1989 р.	1887
277.	Яблуниця	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1877
Сокирянський район				
278.	Білоусівка	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1770
279.	Братанівка	Св. Іоанна Богослова	не діяла, зареєстр. у 1990 р.	1991
280.	Василівка	Св.-Успенська	у 1960 - 1989 рр. не діяла	1807
281.	Вашківці	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1891
282.	Вітрянка	Св. Іоанна Богослова	у 1962 - 1989 рр. не діяла	1862
283.	Волошкове	Св.-Покровська	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1908
284.	Гвіздівці	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1872
285.	Коболчин	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1909
286.	Кормань	Св.-Дмитрівська	у 1960 – 1991 рр. не діяла	1856
287.	Кулішівка	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	- - -
288.	Ломачинці	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1811
289.	Михалкове	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1761
290.	Молодове	Св. Іоанна Богослова	у 1979 р. закрыта	1765
291.	Непоротове	Св. Анастасії	у 1979 р. закрыта	1891
292.	Ожеве	Св.-Параскевська	у 1960 - 1988 рр. не діяла	1829
293.	Олексіївка	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1906
294.	Романківці	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1894
295.	Селище	Св.-Покровська	діяла постійно	1888
296.	Сербичани	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1846
297.	Сокиряни м.	Св.-Успенська	діяла постійно	1906
298.	Сокиряни м.	Св. апп. Петра і Павла	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1880
299.	Шебутинці	Св.-Успенська	діяла постійно	1887
300.	Шишківці	Різдва Пресв. Богородиці	не діяла, зареєстр. у 1990 р.	1990
Сторожинецький район				
301.	Банілів-Підгірний	Св.-Вознесенська	діяла постійно	1907
302.	Банілів-Підгірний, хутір Кошелівка	Св.-Дмитрівська	у 1960 - 1989 рр. не діяла	1889
303.	Банілів-Підгірний, хутір Гільча	Різдва Пресв. Богородиці	не діяла, зареєстрована в 1989 р.	1930
304.	Бобівці	Св.-Успенська	діяла постійно	1883
305.	Буденець	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1791
306.	Великий Кучурів	Св.-Успенська	діяла постійно	1815
307.	Верхні Петрівці	Св.-Параскевська	діяла постійно	1906
308.	Давидівка	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1939
309.	Давидівка, х-р Н.Зруб	Св.-Параскевська	у 1962 - 1989 рр. не діяла	1910
310.	Давидівка, х-р С.Зруб	Св. апп. Петра і Павла	у 1960 - 1990 рр. не діяла	1934
311.	Давидівка, х-р Н.Зруб	Св.-Троїцька, кол. гр.-кат.	у 1960 р. закрыта	1913
312.	Дубове	Св.-Троїцька	у 1961 - 1989 рр. не діяла	1933
313.	Заболоття	Св.-Іллівська	діяла постійно	1895
314.	Зруб Комарівці	Св.-Іллівська	діяла постійно	1939

315.	Їжівці	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1897
316.	Кам'яна	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1895
317.	Клинівка (Панка)	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1900
318.	Комарівці	Св.-Успенська	діяла постійно	1812
319.	Костинці	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1785
320.	Красноільськ смт.	Св. Іоанна Хрестителя	діяла постійно	1792
321.	Межиріччя (Чудей)	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1886
322.	Михальча	Св.-Успенська	діяла постійно	1904
323.	Нижні Петрівці	Св.-Успенська	діяла постійно	1909
324.	Нова Жадова, хутір Поляна	Св.-Покровська	діяла постійно	1890
325.	Нові Бросківці	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1895
326.	Ропча	Св.-Успенська	діяла постійно	1684
327.	Слобода Комарівці	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1924
328.	Снячів	Св.-Духівська	діяла постійно	1907
329.	Спаська	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1878
330.	Стара Жадова	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1804
331.	Стара Жадова, хутір Майдан (Кут)	Різдва Пресв. Богородиці	у 1960 - 1989 рр. не діяла	1905
332.	Старі Бросківці	Св.-Параскевська	діяла постійно	1869
333.	Старі Бросківці, хутір Ст. Зруб	Св. апп. Петра і Павла	діяла постійно	1919
334.	Сторожинець м, хутір Майдан, вул. Б.Хмельницького	Св.-Михайлівська	у 1962 р. стала діючою замість Св.-Георгіївської	1798
335.	Сторожинець м., вул. Чернівецька	Різдва Пресв. Богородиці, кол. греко-католицька	у 1960 - 1989 рр. не діяла	1896
336.	Сторожинець м., вул. Шевченка	Св.-Георгіївська	у 1962 – 1993 рр. не діяла	1888
337.	Тисовець	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1892
338.	Тисовець	Різдва Пресв. Богородиці	у 1960 р. закрита	1903
339.	Череш	Св.-Дмитрівська	у 1962 - 1989 рр. не діяла	1898
340.	Ясени	Св.-Покровська	у 1962 - 1989 рр. не діяла	1748
Хотинський район				
341.	Анадоли	Св.-Дмитрівська	не діяла, зареєстр. в 1991 р.	1992
342.	Атаки	Св. Іоанна Богослова	діяла постійно	1791
343.	Білівці	Св.-Михайлівська (Чуда)	діяла постійно	1901
344.	Блищадь	Св.-Троїцька	не діяла, зареєстр. в 1990 р.	1934
345.	Бочківці	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1887
346.	Ворничани	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1910
347.	Гордівці	Свв. Константина і Олени	у 1960 - 1988 рр. не діяла	1845
348.	Грозинці	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1898
349.	Данківці	Св.-Покровська	діяла постійно	1890
350.	Дарабани	Св.-Дмитрівська	у 1960 р. закрита	1885
351.	Долиняни	Св.-Успенська	діяла постійно	1895
352.	Зарожани	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1882
353.	Каплівка	Св. Іоанна Богослова	діяла постійно	1891
354.	Керстенці	Св.-Преображенська	діяла постійно	1895
355.	Клішківці	Св.-Успенська	діяла постійно	1881
356.	Колінківці	Св.-Вознесенська	діяла постійно	1893

357.	Круглик	Св.-Покровська	діяла постійно	1807
358.	Крутеньки	Св.-Миколаївська	діяла постійно	1886
359.	Малинці	Св. Іоанна Богослова	діяла постійно	1877
360.	Млинки	Свв. Константина і Олени	у 1962 - 1989 рр. не діяла	1932
361.	Недобоївці	Св.-Успенська	діяла постійно	1838
362.	Орестівка	Св.-Вознесенська	діяла постійно	1937
363.	Пашківці	Різдва Пресв. Богородиці	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1863
364.	Перебиківці	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1914
365.	Поляна	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1899
366.	Пригородок	Св.-Михайлівська	у 1962 - 1989 рр. - не діяла	1771
367.	Рашків	Св.-Успенська	діяла постійно	1892
368.	Рукшин	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1882
369.	Рухотин	Різдва Пресв. Богородиці	у 1962 - 1988 рр. не діяла	1750
370.	Санківці	Св.-Успенська	діяла постійно	1906
371.	Ставчани	Св.-Михайлівська	діяла постійно	1854
372.	Хотин м, фортеця	Св. Олександра Невського	не діяла, зареєстр. в 1991 р.	1836
373.	Хотин м, Покровська	Св.-Покровська	діяла постійно	1869
374.	Хотин м, Кутузова	Св.-Миколаївська	у 1960 - 1989 рр. не діяла	1656
375.	Чепониси	Хрестовоздвиженська	діяла постійно	1872
376.	Шилівці	Різдва Пресв. Богородиці	діяла постійно	1901
377.	Ширівці	Св.-Покровська	діяла постійно	1874
378.	Ярівка	Св.-Дмитрівська	діяла постійно	1852

Складено за: [77; 216].

Додаток Б

Чернівецькі архієреї радянського періоду

1. Дамаскін (Малюта) – перша половина 1941 р.
 2. Феодосій (Ковернінський) – 25.02.1945 – 12.12.1947 (фактично керував єпархією з липня 1944 р.)
 3. Андрій (Сухенко) – 12.12.1947 – 09.02.1954
 4. Євменій (Хорольський) – 09.02.1954 – 08.12.1958
- Після цього єпархією тимчасово керували єпископ Вінницький і Брацлавський Симон (02.01.1959 – 05.03.1959) та єпископ Станіславський і Коломийський Йосиф (05.03.1959 – 21.05.1959)
5. Григорій (Закаляк) – 21.05.1959 – 16.03.1961 (з 15.09.1960 тимчасово керуючий)
 6. Даміан (Марчук) – 16.03.1961 – 22.12.1964 (з 15.10.1964 р. Львівський і Тернопільський, з 23.10.1964 р. тимчасово керуючий Чернівецькою єпархією)
 7. Мефодій (Мензак) – 22.12.1964 – 07.10.1967
 8. Феодосій (Процюк) – 07.10.1967 – 02.02.1972
 9. Сава (Бабинець) – 02.02.1972 – 01.03.1977
 10. Варлаам (Ільющенко) – 01.03.1977 – 30.12.1986
 11. Антоній (Москаленко) – 30.12.1986 – 23.11.1990
 12. Онуфрій (Березовський) – з 23.11.1990 – по цей час

ДАМАСКІН (Малюта). Був родом із Західної України. 5 років проживав на Афоні, після чого очолював братію Св.-Успенської Почаївської Лаври. Він був іконописцем і знав декілька мов [28, 261]. Восени 1939 р. території Західної України і Західної Білорусії відійшли від Польщі до складу Радянського Союзу. В церковному відношенні ці території на той час входили до Польської Православної Церкви, яка у 1920-х рр. завдяки сприянням польського уряду отримала автокефалію від Константинопольського патріарха всупереч канонічним правилам, оскільки до цього була під юрисдикцією Московського патріархату. Керівництво цими єпархіями здійснювали 5 архієреїв: архієпископ Олександр (Іноземцев), архієпископ Олексій (Громадський), єпископи Антоній (Марценко),

Симон (Іваницький) і Полікарп (Сікорський). Архієпископ Олексій подав прохання про приєднання церковної організації регіону до Руської православної церкви, в чому його не підтримали Олександр і Полікарп. У 1940 р. на Волинь прибув екзарх Московської патріархії архієпископ Николай (Ярушевич), який очолив православну церковну організацію новоприєднаних областей з титулом Волинського і Луцького (в березні 1941 р. був піднесений до сану митрополита). Найбільшу духовну підтримку владика Николай отримав від Почаївської Лаври. Тому 20 серпня 1940 р. намісник Лаври архімандрит Дамаскін був висвячений на єпископа Житомирського, проте своєю резиденцією він зробив м. Ковель. Навесні 1941 р. владика Дамаскін був переведений на Чернівецьку кафедру. Протягом весни – початку літа 1941 р. було проведено ще дві єпископські хіротонії – намісника Почаївської Лаври Пантелеймона (Рудика) на єпископа Львівського і скарбника Лаври Веніаміна (Новицького) на єпископа Пінського, однак жоден з них так і не встиг зайняти кафедри. Під час фашистської окупації України перший займав Київську кафедру, а другий – Полтавську. Улітку 1941 р., після нападу фашистів на Радянський Союз, єпископ Дамаскін покинув Чернівецьку область, переїхавши у Кам'янець-Подільський. При цьому до кінця 1941 р. він носив титул єпископа Чернівецького й Буковинського. Протягом 1941 р. на окупованих територіях України утворились дві православні церкви – автономна й автокефальна. Перша визнавала канонічний зв'язок із Московською патріархією і була очолювана Владикою Олексієм (Громадським) з резиденцією у Кременці. Друга визнавала зверхність Варшавського митрополита Діонісія (Валединського) і очолювалась єпископом (з 1942 р. – митрополитом) Полікарпом (Сікорським), з кафедрою у Луцьку. При цьому керівництво Московської патріархії не визнавало жодну з цих Церков, а в Москві перебував митрополит Київський і Галицький Николай (Ярушевич), екзарх України. Цей титул він почав носити з липня 1941 р. У 1942 р. владика Дамаскін увійшов під юрисдикцію Української автономної православної церкви, внаслідок чого був призначений єпископом Подільським з кафедрою у Кам'янці-Подільському. 7 травня 1943 р. митрополит Олексій (Громадський) був убитий партизанами-бандерівцями. 6 червня 1943 р. у Ковелі

на Архієрейському Соборі відбулись вибори наступника. На Соборі були присутніми 7 архієреїв. Головував на засіданні найстарший за хіротонією єпископ Кам'янець-Подільський Дамаскін. За пропозицією єпископа Ковельського Іова (Кресовича), “старшим єпископом” був обраний єпископ Дамаскін із зведенням його у сан архієпископа. Після цього він здійснював керівництво Українською автономною православною церквою у західному регіоні і залишався на своїй кафедрі у Кам'янці-Подільському, оскільки там він був менш вразливим для націоналістичних партизанів [28, 286], які чинили терор по відношенню до духовенства автономної церкви. Ними був страчений єпископ Володимир-Волинський Мануїл (Тарнавський) та понад 30 священників на Волині. В 1944 р., при евакуації з Кам'янця-Подільського, архієпископ Дамаскін був захоплений радянськими військами, заарештований і відправлений у сибірський табір, де і помер [28, 306]. Його звинуватили у служінні на окупованій території.

ФЕОДОСІЙ (Євфимій Павлович Ковернінський). Народився 20 січня 1895 року в с. Кожанці (нині – Білоцерківського району Київської області) у багатодітній сім'ї священника. В 1916 р. закінчив Київську духовну семінарію, згодом був висвячений на пресвітера і служив на приходах Київської та Вінницької єпархій. У 1930-х рр. був репресований, під час війни звільнений. Багато священників, яких звільняли під час війни, після свого звільнення їхали в Ульяновськ, де тоді перебував патріарх. Отже, в 1943 р. о. Євфимій став настоятелем Куликовського храму в м. Ульяновську. Незабаром його перевели у храм м. Ревде Свердловської області. В червні 1944 р. Є. Ковернінського призначили єпархіальним благочинним і настоятелем кафедрального собору м. Чернівці. 22 лютого 1945 р. протоієрей Є. Ковернінський був пострижений у чернецтво на честь преподобного Феодосія, ігумена Печерського, а 25 лютого був висвячений на єпископа Чернівецького й Буковинського. Хіротонія була проведена у Києві під головуванням екзарха України митрополита Іоанна (Соколова). Єпископ Феодосій (Ковернінський) керував Чернівецькою єпархією до кінця 1947 р. З родичів владика Феодосій мав сина, який у Чернівцях проживав разом з батьком у єпархіальному будинку і навчався в університеті. Також відомо,

що з 1945 р. єпископ Феодосій клопотав, у тому числі перед патріархом, про звільнення з таборів свого тестя - протоієрея Сабадіна [84, 28]. 12 грудня 1947 р. єпископ Феодосій був призначений єпископом Кіровоградським і Миколаївським. На своє місце він рекомендував К. Богатирця, який до цього був його радником у багатьох питаннях [107]. Однак цим планам не судилося збутись. На новій кафедрі владика Феодосій одразу ввійшов у конфлікт з уповноваженим Ради у справах РПЦ по Миколаївській області Жванком. Причина цього полягала у “наполегливій і невтомній” роботі Жванка у питанні закриття храмів на Миколаївщині, проти чого виступив архієрей. 25 січня 1949 р. він написав листа, який був доставлений протоієреєм В. Білевичем у Москву митрополиту Николаю (Ярушевичу). Останній доповів про зміст листа голові Ради у справах РПЦ Г. Карпову. Владика Феодосій звинувачував уповноваженого у “безпробудному” пияцтві та корупції – брав у архієрея та священників гроші у борг та пропивав їх, а також брав хабарі. Наслідком цього листа спочатку стало звільнення Миколаївського уповноваженого Жванка, а через деякий час - 21 жовтня 1949 р. – відправка за штат єпископа Феодосія. За свідченням тогочасного митрополита Одеського Бориса, єпископ Феодосій був звільнений від управління Кіровоградською єпархією через те, що обмовив уповноваженого Ради у справах РПЦ по Миколаївській області [217, 348 - 353]. 16 листопада 1953 р. владика Феодосій був призначений єпископом Архангельським і Холмогорським, проте вже 17 лютого 1956 р. вийшов на спокій за станом здоров'я, після чого проживав у Києві, де і помер 27 травня 1980 р. на 86-му році життя. Похований єпископ Феодосій на Святошинському цвинтарі Києва [218].

АНДРІЙ (Євген Олександрович Сухенко). Народився 5 січня 1903 р. в с. Озерне (нині – Бобровицького району Чернігівської області) у сім'ї службовця. По закінченні гімназії в 1920 р. вступив до Київської духовної академії. Керуючим Київською єпархією єпископом Богуславським Георгієм (Делієвим) в 1924 р. був висвячений на диякона, а в 1927 у. - на пресвітера до Св.-Андріївського храму м. Києва. В 1932 р. вступив у число братії Св.-Миколаївського монастиря в Києві, де був пострижений у мантію з іменем Андрій. У тому ж році зведений у сан

ігумена. З 1933 р. проходив пастирське служіння в Чернігівській єпархії - був секретарем єпископа Чернігівського й Ніжинського Стефана (Проценко). В 1934 р. був зведений у сан архімандрита. В 1937 – 1945 рр. відбував покарання за звинуваченням у антирадянській діяльності. Після звільнення служив настоятелем Благовіщенського кафедрального собору в Харкові. 12 грудня 1947 р. він був призначений єпископом Чернівецьким і Буковинським. Єпископська хіротонія була здійснена в січні 1948 р. у Москві. 27 грудня 1951 р. йому було доручене тимчасове керування Вінницькою єпархією, а в 1952 р., після смерті єпископа Хмельницького Анатолія, він став ще й тимчасово керуючим Хмельницькою єпархією. Він керував трьома єпархіями до 9 лютого 1954 р., коли його призначили єпископом Вінницьким і Брацлавським, тимчасово керуючим Хмельницькою єпархією. При переході на Вінницьку кафедру єпископ Андрій забрав гроші й автомобіль Чернівецького єпархіального управління. Патріархія покрила ці дії, виділивши Чернівецькому єпархіальному управлінню 40 тис. крб. на придбання автомобіля і перераховувала значні кошти на ремонти храмів [217, 333 - 338]. 17 жовтня 1955 р. владика Андрій зайняв Чернігівську кафедру і згодом – 22 вересня 1956 р., був зведений у сан архієпископа., у 1959 р. нагороджений правом носіння хреста на клобучі. 2 жовтня 1961 р. був заарештований і у 1962 р. засуджений на 8 років за звинуваченням в економічних зловживаннях і “аморальній поведінці” [27, 161], але через 4 роки його достроково звільнили. Після цього владика Андрій вийшов на спокій. 10 березня 1967 р. церковним керівництвом йому було визначено перебувати у Псково-Печерському монастирі. Проте 19 січня 1969 р. владика Андрій став архієпископом Омським і Тюменським. Омську кафедру він займав протягом двох років, після чого, внаслідок погіршення здоров'я, знову повернувся на спокій у Псково-Печерський монастир. 17 червня 1973 р., у день Св. Трійці, причастившись Св. Христових Таїн, владика Андрій мирно почив у Бозі. Поховали його у печерах монастиря [219].

ЄВМЕНІЙ (Євген Миколайович Хорольський). Народився 13 грудня 1886 р. в с. Богорождественка Анан'ївського повіту Херсонської губернії (нині –

с. Блюхерівка Одеської області). Батьки – Микола Нестерович і Лукія, займалися землеробством. До 1903 р. знаходився при батьках і навчався спочатку у церковно-приходській школі, а потім у Демидівській учительській школі. У 1903 р. вступив послушником у Св.-Троїцький монастир м. Києва. У 1907 р. був покликаний на військову службу і служив до 1912 р. писарем в управлінні Олександрівського повітового військового начальника. В 1912 – 1914 рр. жив у Саратові і був послушником у Св.-Троїцькому монастирі. Одночасно був особистим секретарем Саратовського єпископа Діонісія. В 1914 р. покликаний в армію по мобілізації і служив воєнним чиновником до 1918 р. Після повернення з армії вступив до Св.-Михайлівського монастиря Києва. Там у 1919 р. пострижений у чернецтво з іменем Євменій і висвячений в ієродиякона. В монастирі був діловодом і співав на кліросі. В 1920 р. зведений у сан архідиякона. В 1923 р., внаслідок переходу монастиря в „обновленство”, Євменій перейшов до Києво-Печерської Лаври. В 1924 – 1930 рр. знаходився у відрядженні в Ленінграді на Лаврському подвір’ї й одночасно навчався в Богословському інституті (прослухав три курси, але не закінчив). У 1930 – 1933 рр. відбував покарання у концтаборі на будівництві Біломор-Балтійського каналу, а після цього, до 1946 р. знаходився на цивільній службі. Працював у різних установах бухгалтером, спочатку у Боржомі, а під час окупації – у Сталінірі, на Кавказі. В 1946 р. повернувся до Києво-Печерської Лаври. В тому ж році був призначений економом Лаври і на цій посаді перебував до 1954 р. У 1950 р. висвячений на ієромонаха, а 14 січня 1954 р. - зведений у сан архімандрита. 9 лютого 1954 р. його призначено єпископом Чернівецьким і Буковинським. Хіротонія була здійснена 28 лютого в Києві під головуванням екзарха України, митрополита Іоанна (Соколова) [220, 3]. Прибувши у Чернівці і ознайомившись із церковним життям, єпископ Євменій 7 травня 1954 р. видав окружне послання до духовенства єпархії [221, 5]. Загалом він відзначав багато добрих і корисних сторін роботи духовенства єпархії, але при цьому звертав увагу і на недоліки та вказував засоби для їх виправлення. Уповноважений Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області Проценко в 1957 р. характеризував владика

Євменія так: “Особливої зовнішньої діяльності не проявляв. Незважаючи на численні запрошення з боку священників і церковних громад, він протягом року нікуди не виїздив і, окрім міста й Хрещатика, служб не здійснював. За межі області виїздив у Станіслав, поздоровити нового єпископа. Також ніяких нарад із благочинними і священниками не проводив. Загальних директивних указівок, спрямованих на оживлення церковної діяльності, не робив. Ним було надіслано духовенству декілька листів про своєчасне і якісне надання фінансових звітів, про здачу в строк податкових декларацій. Виступав із проповідями дуже рідко – 3 – 5 разів на рік. В особистих бесідах із священниками постійно звертав увагу на регулярне здійснення церковних служб, на посилення боротьби з усілякого роду випадками аморальної поведінки з боку священників і псаломщиків, на необхідності утримання храмів у чистоті як усередині, так і ззовні. Велику турботу приділяв питанню організації ремонтів церков. Новорічне послання патріарха Олексія 1957 р. (засуджувало події 1956 р. в Угорщині) розіслав благочинним без коментарів, а в одній з проповідей указав, що в новорічному посланні патріарх закликав усіх віруючих “боротись за мир у всьому світі” [103, 75 - 77]. У квітні 1957 р. він видав наказ про свій перехід для здійснення служб із Св.-Духівського собору у Св.-Миколаївську церкву біля єпархіального управління, мотивуючи це тим, що в соборі протяги, і від цього він часто хворіє. В повоєнний час служби у Св.-Миколаївській церкві велись румунською мовою. Тому цим же наказом архієрей призначив у Св.-Миколаївську церкву другого священника і диякона, які служили церковнослов'янською, а також установив порядок щоденної служби в ній і зобов'язав регента соборного хору на час своїх служб переводити хор із собору. Ця затія продовжувалась близько місяця, а потім єпископ знову повернувся у собор, а другого священника перевів на інший прихід [103, 122 - 156]. Цей випадок цікавий для подальшої історії тим, що у кінці 1960 р. Св.-Духівський собор був закритий владою й собором стала Св.-Миколаївська церква. 8 грудня 1958 р. синод виніс рішення при призначення єпископа Євменія архієпископом Житомирським і Овруцьким, із звільненням архієпископа Чернігівського Андрія Сухенко від тимчасового управління цією єпархією. На

початку 1967 р. його здоров'я почало погіршуватись. 19 серпня 1967 р., на свято Преображення Господнього, владика востаннє відслужив Літургію у кафедральному соборі Житомира. 24 серпня він причастився Святих Таїн Христових, а зранку 25 серпня 1967 р. встав, умився, потім ліг і сказав ієродиякону Софронію читати канон на відхід душі. Коли канон був прочитаний, владика перехрестився, сказав: “Господи! Прийми дух мій з миром” і тихо почив. Труна з тілом владики Євменія була встановлена у склепі під вівтарем Житомирського кафедрального собору [222].

Після переведення у грудні 1958 р. єпископа Євменія у Житомир синодом було вирішено заміщення Чернівецької кафедри надати патріарху на його розсуд. Отже, в кінці 1958 р. тимчасове управління Чернівецькою єпархією було доручене спочатку архієпископу Вінницькому й Брацлавському Симону, а з березня 1959 р. єпископу Станіславському і Коломийському Йосифу. Перший тимчасово керував єпархією з 3 січня по 5 березня 1959 р., а другий з 5 березня по 21 травня 1959 р.

ГРИГОРІЙ (Григорій Михайлович Закаляк). Народився 5 лютого 1908 р. у м. Ходорові на Львівщині. В 1928 р. закінчив гімназію у м. Станіславі (з 1962 р. – Івано-Франківськ) і вступив на юридичний факультет Львівського університету, який закінчив у 1932 р. Після цього він вступив до греко-католицької Станіславської духовної семінарії і закінчив її у 1936 р. Потім Г. Закаляк був висвячений целібатом на священника кафедрального собору у Станіславі. У 1938 – 1949 рр. служив настоятелем Покровського храму у Станіславі. Був членом Ініціативної групи по воз'єднанню греко-католиків з РПЦ і учасником Львівського собору 1946 р., виступав на ньому. У 1947 р. піднесений у сан протоієрея. 18 жовтня 1954 р. патріархом Олексієм нагороджений митрою. З 1949 р. Г. Закаляк був секретарем Станіславського єпархіального управління. 11 вересня 1956 р. Григорія (Закаляка) було призначено єпископом Дрогобицьким і Самбірським. 17 вересня 1956 р. у Св.-Успенській Почаївській Лаврі відбувся постриг у чернецтво з іменем Григорій, а 21 вересня він був піднесений у сан архімандрита у Станіславському кафедральному соборі. Єпископську хіротонію, яка відбулась 27 вересня в Успенському кафедральному соборі Одеси, очолював

патріарх Олексій. 21 травня 1959 р. єпископ Григорій призначений єпископом Чернівецьким і Буковинським, тому що Дрогобицька єпархія була скасована і приєднана до Львівської. Проте перебування на Чернівецькій кафедрі йому не подобалось і він незабаром підняв клопотання про переведення його на одну з Галицьких кафедр – Львівську або Станіславську. Це були єпархії, більша частина духовенства і віруючих яких донедавна були греко-католиками. Після того, як архієпископ Львівський і Тернопільський Палладій у середині 1959 р. публічно виступив проти насильницького закриття владою монастирів, відповідними органами його вирішено було перемістити на іншу кафедру. 3 липня 1959 р. митрополит Николай (Ярушевич) у бесіді з головою Ради у справах релігій Г. Карповим повідомив, що патріарх Олексій погодився на призначення у Львів Станіславського єпископа Йосифа, а на місце Йосифа призначити ігумена Мефодія (Мензака) – ректора Луцької Духовної Семінарії [223, 21]. Однак незабаром плани патріарха змінились. Повідомляючи про бесіду з патріархом 6 липня 1959 р., Г. Карпов інформував: “Патріарх сказав, що він згоден звільнити Палладія від управління Львівською єпархією... Він має на увазі перемістити його у Крим... Патріарх бажає направити у Львів єпископа Григорія, який дуже обтяжується своїм призначенням у Чернівці, а в Чернівці призначити архімандрита Мефодія, який є місцевим уродженцем” [223, 19]. У грудні 1959 р. уповноважений Ради по релігійних культурах в Україні Полонник здійснив поїздку по Західній Україні і 28 грудня подав відповідний звіт про неї секретарю ЦК КПУ Скабі. В ньому містились звинувачення Палладія Львівського та Йосифа Станіславського в “націоналізмі та унії” [217, 309 - 315]. 4 липня 1960 р. уповноважений Ради у справах РПЦ по УРСР Г. Пінчук звернувся до голови Ради у справах РПЦ Курєдова з проханням злити Чернівецьку єпархію зі Станіславською, а єпископом для об’єднаної єпархії призначити єпископа Йосифа [217, 202]. Центр нової єпархії мав бути у Станіславі. Після проведення цього злиття до цієї єпархії планувалося приєднати ще і Закарпатську єпархію [217, 244–245, 340]. Через об’єднання цих єпархій влада виношувала такі задуми. По-перше, ліквідація єпархіальних центрів зашкодила б нормальному розвитку

церковного життя, а по-друге, у такий спосіб влада бажала перемогти залишки унії, які у Станіславській єпархії були найсильнішими у Галичині. Духовенство Львівсько-Тернопільської єпархії негативно зустріло інформацію про плани призначення на Львівську кафедру єпископа Григорія. 8 липня 1960 р. священники Львова відправили до патріарха Олексія лист із 53 підписами, в якому містилося прохання не призначати єпископа Григорія у Львів. Його звинувачували у прокатолицьких настроях і аморальній поведінці. Очолював цю кампанію обласний благочинний і єпархіальний секретар по Тернопільській області протоієрей Костянтин Добрянський. Він зустрівся з Тернопільським уповноваженим Ради у справах РПЦ Крагликом і подав йому “компрометуючий” матеріал на єпископа Григорія. Звинувачення зводились до такого: єпископ Григорій з молодих років у Станіславі був пов’язаний з націоналістами і греко-католиками, зокрема, родинними зв’язками, а будучи єпископом у Дрогобичі, придбав собі за церковні кошти дачу у Трускавці [217, 208 - 211]. Коли ж це не принесло результатів, К. Добрянський залучив до своїх планів архієпископа Чернігівського Андрія (Сухенко). 6 серпня 1960 р. до Чернівців прибув на службовому автомобілі келійник архієпископа Андрія Іван Слабоспицький. Він зупинився у колишнього секретаря Чернівецького єпархіального управління Д. Костя, зміщеного єпископом Григорієм у червні 1960 р. Перебуваючи в Чернівцях до 10 серпня, І. Слабоспицький зустрічався на квартирі Д. Костя з багатьма священниками. При цьому він завіряв усіх, що в найближчому майбутньому всі західні єпархії будуть об’єднані в одну й очолить її архієпископ Андрій. При цьому усіяко критикувалася діяльність єпископа Григорія. 10 серпня 1960 р. І. Слабоспицький виїхав у Тернопіль до Добрянського. В цей час єпископ Григорій перебував у Львові. Після повернення до Чернівців владика Григорій написав рапорт на ім’я патріарха, в якому засуджував діяльність архієпископа Андрія, його келійника, К. Добрянського, Д. Костя та інших. При цьому він указував, що „віддає всі сили утвердженню Святого Православ’я у західних областях” [154, 48 - 51]. Незабаром, 16 вересня 1960 р., патріарх Олексій призначив єпископа Григорія керуючим Львівсько-Тернопільською єпархією.

Першим кроком єпископа Григорія було усунення з посади К. Добрянського. Одночасно голова Ради у справах РПЦ Куроєдов поставив перед уповноваженим Ради по Україні завдання збирати компрометуючий матеріал на Андрія Чернігівського та Йосифа Станіславського [217, 343 - 353]. Проти архієпископа Андрія почали поширювати чутки про його співжиття з келійником І. Слабоспицьким. Також йому згадали єпархіальні кошти, які він перевіз із Чернівців до Вінниці ще у 1954 р. Отже, в 1962 р. він був засуджений на 8 років по звинуваченню в економічних зловживаннях і “аморальній поведінці”. Тоді ж був засуджений і Слабоспицький. Хоча 15 вересня 1960 р. єпископ Григорій був затверджений єпископом Львівським і Тернопільським, але до 16 березня 1961 р. одночасно був тимчасово керуючим Чернівецькою єпархією [132, 20]. 15 жовтня 1964 р. його знову було призначено єпископом Чернівецьким і Буковинським, однак він не прийняв це призначення і 23 жовтня демонстративно вийшов за штат. 5 лютого 1965 р. єпископ Григорій був призначений архієпископом Мукачівським і Ужгородським. Цією єпархією він керував 12 років. 1 березня 1977 р. він вийшов на спокій і надалі проживав у Мукачеві. В ніч на 10 лютого 1984 р. владика тихо почив у Господі. Похований архієпископ Григорій у гробниці, ним же підготовленій, на цвинтарі у Мукачеві [224].

ДАМІАН (Дмитро Георгійович Марчук). Народився 15 листопада 1899 р. у с. Коростяніне на Волині (нині - Рівненської області) у сім'ї псаломщика. У 1909 р. закінчив сільську школу, у 1913 р. – Клеванське духовне училище, а у 1919 р. - Волинську духовну семінарію (у Житомирі). Після смерті батька з червня 1920 р. був псаломщиком у храмі рідного села. В 1921 р. був висвячений у сан священника і до 1941 р. служив на приходах Волинської єпархії. З вересня 1941 до весни 1943 р. служив у м. Аннополі Славутського району Кам'янець-Подільської області, виконуючи обов'язки благочинного Славутського округу. Навесні 1943 р. о. Дмитро був переведений у собор м. Острога на Волині, а у серпні 1943 р. став настоятелем Св.-Нікольського храму м. Вінниці. На початку 1944 р., за наказом німецької влади, вивезений на польську територію. У січні 1945 р., після звільнення Польщі, повернувся у Кам'янець-Подільську

епархію і став настоятелем церкви у с. Книжківці біля м. Проскурова (з 1954 р. – м. Хмельницького). З червня 1946 р. перейшов у Чернівецьку епархію, де був призначений настоятелем храму м. Заставна і благочинним Заставнівського округу. В 1960 р. переведений настоятелем кафедрального собору в Чернівцях. 16 березня 1961 р. його призначено єпископом Чернівецьким і Буковинським. Єпископська хіротонія відбулась 2 квітня – у Вербну Неділю у Володимирському кафедральному соборі Києва під головуванням екзарха України, митрополита Іоанна (Соколова). Ось як оцінював його діяльність на Буковині уповноважений Ради у справах РПЦ: “За час своєї діяльності благочинним у Заставнівському районі (14 років), Марчук проявив себе добрим виконавцем і вимогливим по відношенню до духовенства свого благочиння, доволі активно вів боротьбу з усілякого роду випадками аморальної поведінки окремих церковнослужителів, вимагав від підлеглого йому духовенства суворого дотримання канонічних правил і виконання вказівок єпископа, водночас особисто сам і у своєму благочинні старався не допускати порушення законодавства про культу, всім цим він здобув авторитет колишніх єпископів Євменія і Григорія, які і рекомендували його кандидатуру на єпископа. Під час переміщення собору Марчук, як його настоятель, віднісся до цього заходу дуже серйозно і фактично за вказівкою єпископа Григорія очолив усю організаційну роботу по переміщенню собору, при цьому майже щоденно інформував мене про різного роду розмови і пересуди серед міського духовенства і віруючих з цього питання, що давало змогу швидко реагувати на них і своєчасно інформувати радянські й партійні органи про це. З перших днів свого призначення правлячим єпископом веде себе дуже обережно, часто консультується з різних питань, доволі правдиво доповідає про значні випадки в житті епархії. До моїх рекомендацій ставиться досить уважно. Якоїсь особливої діяльності, спрямованої на активізацію віруючих або пожвавлення затухаючих приходів, ним не проявляється. До позитивного фактору можна віднести те, що, незважаючи на надходження значної кількості запрошень від духовенства і релігійних громад про відвідання їх у дні великих релігійних свят, особливо храмових, Марчук під різного роду благовидними приводами

утримується від цих запрошень і протягом останніх двох років ніяких виїздів для здійснення богослужінь за межі міста не робив. У бесіді з питання скорочення церковної мережі в області він заявив, що так, відвідуваність церков в останній час з боку віруючих значно знизилася й окремі церкви з невеликою кількістю прихожан можна буде поступово закрити, однак роботу цю треба проводити обережно, не допускаючи при цьому масовості і т. ін. Про всіх, які подали заяви про надання рекомендацій для вступу до вищих духовних закладів, він ставить мене до відома, при цьому за власною ініціативою утримується від видачі таких. Після бесіди з ним з питання необхідності суворого дотримування духовенством законодавства про культу Марчук підвищив вимоги до духовенства у частині недопущення порушень і за найменші порушення карає. Так, ним були зняті з приходів священники Леонтій, Балика, Товстюк і деякі інші. Єпископ Даміан досить часто спілкується із сусідніми правлячими архієреями, особливо з Івано–Франківським Йосифом, Житомирським Євменієм, Львівським Григорієм та іншими, пояснюючи ці поїздки до них необхідністю перейняття досвіду керівництва єпархією. До числа релігійних фанатиків він не належить. У особистому житті дуже стриманий. У стосунках з духовенством і віруючими тактичний і шанобливий. Ухиляється від прийому віруючих, більше перекладає прийом на секретаря” [88, 333]. 15 жовтня 1964 р. єпископ Даміан був призначений єпископом Львівським і Тернопільським. Однак у зв’язку з тим, що єпископ Григорій (Закаляк) не прийняв управління Чернівецькою єпархією, 23 жовтня єпископ Даміан був призначений одночасно тимчасово керуючим Чернівецькою єпархією. Незабаром, 22 грудня 1964 р. єпископ Даміан (Марчук) був звільнений від тимчасового управління Чернівецько-Буковинською єпархією. З 10 вересня 1965 р. в сані архієпископа. 8 жовтня 1965 р. став архієпископом Волинським і Рівненським. 30 грудня 1986 р. за станом здоров’я звільнений на спокій, а 5 червня 1987 р. помер. Похований владика Даміан поряд з Феодосіївським цвинтарним храмом у Луцьку [225].

МЕФОДІЙ (Михайло Миколайович Мензак). Народився 28 жовтня 1914 р. у селянській родині в с. Руський Банилів (нині Вижницького району,

Чернівецької області). В 1930 р., після закінчення сьомого класу школи, вступив послушником до монастиря (скит Кошна в Південній Буковині). В 1932 р. переведений у відновлений Св.-Іоанно-Богословський монастир Хрещатик, де настоятелем був його рідний дядько. У 1942 р. прийняв чернечий постриг з ім'ям на честь рівноапостольного Мефодія. Незабаром, 24 грудня 1942 р. висвячений на ієродиякона. 22 квітня 1945 р. відбулося висвячення на ієромонаха й призначення настоятелем храму у с. Підлісне Глибоцького району. В 1952 р. о. Мефодій вступив у 3-й клас Московської духовної семінарії, а у 1954 р. – до Академії, яку закінчив у 1958 р. зі ступенем кандидата богослов'я. Після цього він був залишений професорським стипендіатом і призначений інспектором і викладачем МДС. Із серпня 1959 р. на посаді інспектора і викладача Саратовської духовної семінарії, а 9 грудня 1959 р. - ректор Волинської духовної семінарії. 19 грудня 1959 р. був піднесений у сан архімандрита. 19 липня 1962 р. архімандрит Мефодій призначений єпископом Волинським і Рівненським, а 29 серпня у Троїце-Сергієвій Лаврі відбулась його хіротонія, яку очолював митрополит Ленінградський Пімен (майбутній патріарх). 22 грудня 1964 р. єпископ Мефодій переведений на Чернівецьку кафедру. Ще влітку 1967 р. уповноважений Ради у справах РПЦ по Чернівецькій області П. Подольський, у якого склались дуже негативні стосунки з єпископом Мефодієм (уповноважений вважав Владика Мефодія ярим націоналістом – С.Я.), розпочав роботу по зміщенню його з Чернівців. Була сфабрикована ціла справа, щоб скомпрометувати Владика перед патріархом. А 15 вересня 1967 р. він писав своєму керівництву у Москву й Київ: "... з зацікавленими обласними органами влади направляю Вам документи на священника Білоуса В.М. для рекомендації його на посаду єпископа Чернівецького й Буковинського. Вважаємо, що якщо нема можливості ліквідувати Чернівецьку кафедру взагалі, то кандидатура Білоуса В.М. на посаду правлячого єпископа цілком відповідна" [226, 341 - 343]. В характеристиці на Білоуса В.М. (у 1969 р. була відізнана уповноваженим після його конфлікту з Білоусом – С.Я.), вказувалося: "Перебуваючи благочинним Заставнівського району в 1959 – 1962 рр., правильно реагував на заходи місцевих органів влади по деякому

обмеженню діяльності релігійних об'єднань і скороченню церковних приходів...У своїх судженнях і бесідах відкритий, правильно орієнтується в питаннях Радянського законодавства про релігійні культи і не порушує його...В своїй діяльності Білоус В.М. характеризується неприязню до прорумунської та інших націоналістичних орієнтацій, що важливо в умовах Буковини. Засуджував заклик єпископа Мефодія вести церковні служби румунською мовою. На цьому ґрунті у взаємовідносинах із єпископом Мефодієм у нього відбулась суперечка". Ця характеристика цікава тим, що у 1990-х рр. о. В. Білоус перейшов у розкол (Київський патріархат). 7 жовтня 1967 р. єпископ Мефодій став єпископом Вологодським і Великоустюжським. 2 лютого 1972 р. Владика Мефодія призначено архієпископом Омським і Тюменським. 23 жовтня 1974 р. його убито в архієрейському будинку в Омську. За бажанням родичів, труна з тілом покійного була перевезена спецрейсом у Чернівці. Поховання відбулось у його рідному селі. В ньому брали участь архієпископ Харківський і Богодухівський Никодим (Руснак) та архієпископ Чернігівський і Ніжинський Антоній (Вакарік) - земляки владика Мефодія та його брати по Хрещатицькому монастирю [227].

ФЕОДОСІЙ (Ігор Іванович Процюк). Народився 7 січня 1927 р. у с. Топульно Рожищенського району Волинської області у сім'ї священника. 24 березня 1945 р. висвячений на диякона, а 1 квітня 1945 р. - на священника. Хіротонія здійснена в м. Луцьку Преосвященним Николаєм (Чуфаровським) - першим після війни єпископом РПЦ на Волині. У 1945 – 1949 рр. служив у Волинській області., з 1949 р. - на приходах нинішньої Хмельницької області. В 1956 р. заочно закінчив Ленінградську духовну академію і зведений у сан протоієрея. 20 листопада 1962 р. призначений єпископом Чернігівським і Ніжинським. 29 листопада в Троїце-Сергієвій Лаврі, після прийняття чернечого постригу на честь св. Феодосія Чернігівського і зведення у сан архімандрита, відбулось його наречення на єпископа, а 2 грудня 1962 р. - єпископська хіротонія. В 1964 – 1967 рр. – єпископ Полтавський і Кременчужський. 7 жовтня 1967 р. Владика Феодосія призначено єпископом Чернівецьким і Буковинським. Ось як

описував перші кроки єпископа Феодосія на Чернівецькій кафедрі місцевої уповноважений Ради у справах РПЦ: “Особливу активність він проявляв на початку своєї діяльності, діючи за принципом „нової мітли”. В той час він намагався провести обґрунтовані й необґрунтовані переміщення священників і псаломщиків з метою, як він висловлювався, “витравити мефодіївщину”, запровадив порядок явки до нього на прийом священників винятково в підрясниках, чим, до речі, викликав незадоволення багатьох із них, проявляв прагнення до частих виїздів для знайомства і на архієрейські служби на периферію...В перших бесідах з нами він не приховував неприязного ставлення до нас, будучи неправильно інформованим своїм попередником” [202, 4 - 6]. Однак через деякий час у нього з уповноваженим налагодились у цілому непогані стосунки. Уповноважений писав: “У своїй діяльності він став більш обережним, а при вирішенні питань став удаватися до наших порад і рекомендацій. Разом з тим із його боку проявляється небажані для нас дії, які здійснюються за його ініціативою. Так, він почав організовувати своєрідну підготовку й перепідготовку священників і псаломщиків нібито з метою викорінення румунського впливу, але фактично для створення резерву кадрів; в обхід нас намагався створити спеціальний пенсійний фонд за рахунок збільшення сум добровільних відрахувань приходів; без узгодження з нами (червень 1970 р.) розпорядився роздати через благочинних усім священникам спеціальні бланки карток обліку органів управління церковних громад із тим, щоб отримати ці показники для єпархіального управління, а деякі священники, користуючись випадком, почали проводити на свій розсуд бажані для них перестановки, що викликало небажану реакцію...Будучи поставленим перед фактом, він погоджується з нашими рекомендаціями і не йде на загострення взаємовідносин. У такому ж плані він прислухається до наших думок при необхідності бажаних для нас переміщень священників або покарання винних за порушення законодавства про культу... В церковному житті він є прибічником модерністського курсу, про що відверто висловлювався...За своїм характером він товариський, легко вступає в розмову не лише у службових, але й у світських питаннях...При перестановці кадрів він діє

самостійно, погоджуючи питання лише з нами...По відношенню до органів влади лояльний і націлює на це віруючих” [202, 4 - 6]. З ініціативи єпископа Феодосія в 1968 р. здійснений капітальний ремонт Св.-Миколаївського кафедрального собору в м. Чернівцях. Для цього були запрошені художники з Києва, Полтави, Луганська й Одеси. Новий розпис собору виконаний за взірцями російського класичного церковного мистецтва (Васнецов, Нестеров, Іванов). Лики святих написані з “Житій святих” св. Димитрія Ростовського. Владика Феодосій закликав церковні ради звертатись до органів влади за дозволами і проводити поточні та капітальні ремонти храмів, оновлювати облачення, богослужбні книжки (на той час по церквах було ще багато книг австрійського видання і греко-католицьких видань). Коли реставрація собору наближалася до завершення, Чернівецько-Буковинську єпархію відвідав, уперше за радянський час, екзарх України митрополит Київський і Галицький Філарет (Денисенко). 16 вересня 1968 р. він прибув до Чернівців, відслужив акафіст у Кафедральному соборі, провів бесіду з благочинними і настоятелями деяких приходів і відвідав ряд приходів єпархії. Це було перше й останнє відвідання Буковини екзархом України за радянський час. 2 лютого 1972 р. єпископа Феодосія переведено на Смоленську кафедру. З 9 вересня 1978 р. у сані архієпископа. З 26 грудня 1984 р. архієпископ Берлінський і Середньоєвропейський, Патріарший екзарх у Середній Європі. З 29 червня 1986 р. архієпископ Омський і Тюменський, з 26 січня 1990 р. – архієпископ Омський і Тарський, з 25 лютого 1997 р. в сані митрополита.

САВА (Олександр Павлович Бабінець). Народився 27 березня 1926 р. в с. Підвиноградове Виноградівського району на Закарпатті у селянській родині. Навесні 1942 р. вступив до монастиря, де 17 грудня 1947 р. прийняв чернечий постриг з ім'ям Сава - на честь прп. Сави Освяченого. 29 листопада 1948 р. монах Сава висвячений на ієродиякона, а 16 червня 1950 р. - на ієромонаха. Восени 1953 р. він вступив до Московської духовної семінарії, а після її закінчення - до академії, яку закінчив у 1961 р. зі ступенем кандидата богослов'я. Невдовзі ієромонах Сава був призначений на пастирське служіння в Мукачівську єпархію. 12 травня 1968 р. він зведений у сан ігумена. 20 березня 1969 р. його призначено

єпископом Переяслав-Хмельницьким, вікарієм Київської єпархії. 30 березня у Св.-Володимирському кафедральному соборі м. Києва відбулось його висвячення. Одночасно владика Сава був призначений настоятелем Св.-Володимирського кафедрального собору. 2 лютого 1972 р його перемістили на Чернівецьку кафедру. Єпископ Сава очолював Чернівецько-Буковинську єпархію 5 років, і за цей час у нього склалися дуже непрості стосунки з місцевим уповноваженим Ради у справах релігій, в результаті яких останній просив у своїх керівників сприяння про перевід архієрея з Чернівців. Ось лише декілька прикладів (зі слів уповноваженого): “Сава продовжує втручатися в справи громад, щорічно підвищуючи ставки єпархіальних внесків. У разі ж несвоєчасного або неповного їх внеску, погрожує виконавчим органам особисто або через співробітників єпархіального управління відізвати священиків. Сава завів в єпархіальному управлінні такий порядок, коли свічки видаються церковним старостам і касирам лише після доповіді йому бухгалтера про розміри сум відрахувань релігійної громади на користь єпархії і по особистій указівці єпископа. У 1972 р. внески релігійних громад на утримання Органів Церковного Управління склали 75996 крб. (у кошторисі єпархіального управління було закладено 70000 крб.), в 1974 р. - 86000 крб. (у кошторисі – 66000 крб.). Збільшені видатки релігійних громад на придбання свічок. В 1974 р. вони склали суму 216470 крб. або 25 % від загальної суми видатків. За 10 місяців 1975 р. було реалізовано 10 т свічок (як за весь 1974 р.). Внаслідок збільшення внесків на ОЦУ і видатків на свічки зменшились суми відрахувань у Фонд миру і Фонд охорони пам'яток історії й архітектури. За 1974 р. релігійні громади відраховували у Фонд миру 56264 крб. і у Фонд охорони пам'яток історії й архітектури 19297 крб. В 1973 - 1974 рр. Сава з єпархіальних коштів відраховував у Фонд миру по 5000 крб., а у Фонд охорони пам'яток - нічого...Підтримує релігійних фанатиків, у т.ч. “ошашів” (без дозволу місцевої влади в 1972-73 рр. виконували ремонти храмів, їх огороження і впорядковували цвинтарі - С.Я.)...В ряді випадків Сава прямо дає зрозуміти віруючим, що призначення і переміщення духовенства здійснюється за вказівкою уповноваженого...Роздуває штат кафедрального собору, де під виглядом

іподияконів проходять практичну підготовку близько 10 молодих людей. Відмовився від зниження кількості іподияконів...Свої архієрейські служби проводить з надзвичайною помпезністю і пишністю. В день його тезоіменитства, 19 грудня 1975 р. у службі брали участь близько 40 священників...Сава сварить окремих священників у випадку відвідання ними апарату уповноваженого” [228, 275 - 279]...”Мені тяжко було апелювати єпископу Савві на його приклад Пензенської єпархії (ЖМП, 1972 р., № 8), де єпископ здійснив у рік близько 40 виїзних архієрейських служб, тоді як у нас буває 3 – 5 таких служб”...Коли ж уповноважений просив єпископа Савву включати в свої проповіді патріотичні заклики і т.п., то останній прямо сказав: “Звільніть мене від цього. Я цим займатися не буду” [193, 188 - 191]. Діяльність уповноваженого Ради у справах релігій не обмежувалась лише скаргами на архієрея. Наприклад, у 1974 р. Чернівецьким облфінвідділом єпископу Савві було зроблене донарахування прибуткового податку в сумі понад 17000 крб., які архієрей після тривалих скарг змушений був сплатити. Якщо врахувати те, що річна зарплата Чернівецького єпископа складала 6000 крб., з яких понад половину складав прибутковий податок, то деякі моменти цієї справи стають більш зрозумілими. 1 березня 1977 р. єпископ Сава був переміщений на Мукачівську кафедру. З 26 червня 1985 р. - єпископ Полтавський і Кременчуцький, з 4 квітня 1990 р. в сані архієпископа. 15 травня 1992 р. владика Сава помер у м. Харкові.

ВАРЛААМ (Олексій Тимофійович Ільющенко). Народився 13 травня 1929 р. в с. Пруска Брянської області в селянській родині. По закінченні в 1943 р. середньої школи працював спочатку у рідному колгоспі, а згодом на Донбасі - на відбудові шахт і заводів. Постійно відвідував храм, де виконував обов'язки читця, пономаря, іподиякона. В 1949 р. він вступив до Київської Духовної Семінарії й успішно її закінчив у 1953 р. Наступного року був висвячений у диякона, а згодом у пресвітера і проходив пастирське служіння в храмах Київської єпархії. В 1968 р. о. Олексій був зведений у сан протоієрея і призначений настоятелем Вознесенського храму на Деміївці у Києві. Одночасно він став виконувати обов'язки керуючого справами Українського екзархату, а у 1969 р. став керуючим

справами екзархату і благочинним храмів м. Києва. В 1970 р. він прийняв чернечий постриг з іменем Варлаам, зведений у сан архімандрита і вступив на заочний сектор МДА. В лютому 1972 р. архімандрит Варлаам призначений настоятелем Св.-Володимирського кафедрального собору м. Києва, а 11 жовтня 1972 р. вийшла постанова про призначення архімандрита Варлаама єпископом Переяслав-Хмельницьким, вікарієм Київської єпархії. 21 жовтня 1972 р. у Св.-Володимирському соборі відбулось наречення, а 22 жовтня єпископська хіротонія під головуванням екзарха України митрополита Філарета (Денисенка). З 18 квітня по 31 травня 1973 р. владика Варлаам тимчасово керував Чернігівською і Сумською єпархіями. 1 березня 1977 р. єпископ Переяслав-Хмельницький Варлаам призначений єпископом Чернівецьким і Буковинським. Єпископ Варлаам проявляв більшу лояльність до влади, зокрема у відносинах із місцевим уповноваженим Ради у справах релігій, ніж його попередник єпископ Сава. Сам уповноважений Ради у справах релігій П. Подольський писав: "Він правильно нас розуміє, прислуховується до наших порад і рекомендацій, не проявляє особливого завзяття в активізації діяльності церкви. За його згоди нам удалося позитивно вирішити питання про проведення колективних зустрічей з духовенством по роз'ясненню "Положення про релігійні об'єднання в УРСР", Конституції СРСР, матеріалів по 60-річчю Великого Жовтня. Розуміння справи з боку Варлаама проявляється і в інших питаннях: його рекомендації духовенству про порядок богослужінь у переддень 60-річчя Жовтня, проповідницьку діяльність у дусі патріотизму, громадянськості, лояльності і т.д. [201, 290]. З 1978 р. стають постійними збори духовенства Чернівецької єпархії, на яких виступали архієрей, лектор товариства "Знання" та уповноважений Ради у справах релігій. У відповідь єпископу Варлааму була надана віддушину в питанні висвячення священників: у 1977 р. ним були висвячені 3 священники замість 7 вибулих за штат або померлих. Крім цього, уповноважений підтримав перед Радою у справах релігій клопотання єпископа Варлаама про придбання нового автомобіля (М-24 "Волга"), оскільки ті автомобілі, що були в користуванні єпархіального управління (М-20 "Победа", М-21 "Волга", ГАЗ-12 "ЗИМ") були такі старі і зношені, що до них неможливо було

навіть знайти запасних частин для ремонту [201, 258 - 259]. З 30 грудня 1986 р. владика Варлаам став єпископом Волинським і Ровенським, з 2 вересня 1987 р. в сані архієпископа. З 19 лютого 1990 р. – єпископ Сімферопольський і Кримський, тимчасово керуючий Дніпропетровською єпархією. З 20 липня 1990 р. – єпископ Дніпропетровський і Запорізький. 17 вересня 1990 р. помер у Києві. Похований владика Варлаам в церковній огорожі Св. Троїцького собору м. Дніпропетровська поряд з могилою архієпископа Андрія (Комарова; помер у 1955 р.) [229].

АНТОНІЙ (Володимир Іванович Москаленко). Народився 29 вересня 1940 р. у м. Хабаровськ у сім'ї робітника. У 1958 р. закінчив середню школу. В 1960 – 1964 рр. служив на підводному човні на Тихоокеанському флоті. У 1965 – 1969 рр. навчався на юридичному факультеті Іркутського університету. В 1968 р. висвячений на священика і служив на приходах Новосибірської єпархії, а згодом у містах Красноярську і Томську. 13 квітня 1970 р. прийняв чернечий постриг з ім'ям на честь преподобного Антонія Печерського. У 1972 р. закінчив МДС, а у 1977 р. МДА (заочно). З 5 жовтня 1981 р. благочинний Дунаєвецького округу Хмельницької єпархії. З 13 жовтня 1984 р. настоятель Володимирського кафедрального собору м. Києва і керуючий справами Українського екзархату. В 1985 р. піднесений у сан архімандрита. 4 жовтня 1985 р. призначений єпископом Переяслав-Хмельницьким, вікарієм Київської єпархії. Хіротонія проведена в Києві 13 жовтня. З 30 грудня 1986 р. – єпископ Чернівецький і Буковинський. 23 листопада 1990 р. пішов на спокій за власним проханням, аргументуючи це незнанням української мови. 30 січня 1991 р., внаслідок поділу Алма-Атинської єпархії Казахстану була, зокрема, створена єпархія Уральська і Гур'євська, а її правлячим архієреєм був призначений владика Антоній. З 25 лютого 1997 р. він у сані архієпископа.

ОНУФРІЙ (Орест Володимирович Березовський). Народився 5 листопада 1944 р. у с. Коритне (тепер Вижницького району) Чернівецької області у сім'ї священика. В 1961 р. закінчив середню школу, в 1962 – 1964 рр. навчався у Чернівецькому технічному училищі. З 1964 р. працював у будівельній

організації м. Чернівці. Незабаром, у 1966 р. вступив на вечірнє відділення загальнотехнічного факультету Чернівецького державного університету. В 1969 р. покинув роботу і навчання в університеті і вступив у другий клас МДС, яку закінчив у 1972 р. У 1970 р. вступив як послушник у число братії Троїце-Сергієвої Лаври, а 18 березня 1971 р. благочинним Лаври архімандритом Варнавою (Кедровим) був пострижений у чернецтво. 20 червня 1971 р. висвячений на ієродиякона, а 29 травня 1972 р. - на ієромонаха, у 1980 р. піднесений у сан ігумена. 28 серпня 1984 р. призначений настоятелем Св.-Преображенського храму Афонського подвір'я с. Лукино (ст. Переделкіно) Московської області. 28 червня 1985 р. призначений благочинним Троїце-Сергієвої Лаври. 15 грудня 1986 р. піднесений у сан архімандрита. В 1988 р. заочно закінчив МДА зі ступенем кандидата богослов'я. 20 липня 1988 р. призначений намісником Св.-Успенської Почаївської Лаври. 23 листопада 1990 р. синодом УПЦ призначений єпископом Чернівецьким і Буковинським. 9 грудня 1990 р. у Києві відбулась єпископська хіротонія. З 28 липня 1994 р. в сані архієпископа, постійний член синоду УПЦ. З 2 листопада 2000 р. у сані митрополита.

Додаток В

Репресовані церковнослужителі Буковини

Андрюк Василь Пилипович (заарештований 1947 р.). Народився у 1910 р. у с. Кибаки (суч. Вижницький район), працював на млині. Після війни здав екзамени на священика і був висвячений єпископом Феодосієм у 1947 р. У листопаді 1947 р. заарештований за зв'язок із бандерівцями і засуджений по ст. 54 на 10 років. Його дружина Василина Семенівна в тому ж році також засуджена за участь у “бандерівських бандах” на 25 років. У 1956 р. амністований і повернувся у Чернівецьку область, після чого направлений на прихід. Дружина знаходилась в ув'язненні, дітей не було. Помер 22 липня 1957 р. [230, 1 - 6].

Бабій Тихон Онуфрійович (1945). Народився у 1894 р. на Одещині. Закінчив педагогічний інститут. У кінці 1944 р. висвячений на священика єпископом Одеським Сергієм. Засуджений на 15 років, у 1955 р. звільнений. Після цього служив на приходах Чернівецької області. У 1968 р. помер, похований у с. Ленківці.

Багнаряну Василь Георгійович (1944). Народився у 1903 р. На час арешту був мирянином, прислужував у Чернівецькому кафедральному соборі. Засуджений по ст. 54 на 10 років, звільнений у 1954 р. У тому ж році висвячений у духовний сан і служив до 1969 р.

Богатирець Самуїл Петрович (1941). Народився 1882 р. Служив псаломщиком у с. Бобівці Сторожинецького району. У 1941 р. разом з дружиною висланий за межі України. У свідоцтві про смерть вказано, що він помер у Вашківцях в 1941 р. від серцевого нападу. Дружина була у Тюменській області до 1957 р., після чого повернулася у с. Ясени.

Бусел Федір Мойсейович (1950). Народився в 1899 р. у м. Клевань на Поліссі. В 1923 р. закінчив Волинську Духовну Семінарію, в 1925 р. висвячений на священика. До 1946 р. служив на приходах Волині і Полісся, 15 років був окружним місіонером. З 4 по 29 травня 1943 р. був під німецьким арештом. З 25 вересня 1943 р. по 10 лютого 1944 р. ховався від німців, змінював місця

проживання. В 1946 р. приїхав на Буковину і служив у с. Горішні Ширівці. У 1949 р. переведений у с. Веренчанка, де і був заарештований. Він був двоюрідним братом члена Центрального проводу ОУН Якова Бусела (псевдо “Галина Київська”). В березні 1945 р. Ф. Бусел був залучений органами МДБ у Ровенській області під псевдонімом “Садов’юк”, але матеріалів не давав і всіляко уникав виконання завдань органів. У Чернівцях “розшифрувався” перед єпископом Феодосієм і уповноваженим Ради у справах РПЦ Касаткіним [231, 8 – 12]. В Чернівецьку область не повернувся.

Вілетник Василь Максимович (1960). Народився у 1914 р. в Тернопільській області. В 1938 р. закінчив Кременецьку духовну семінарію, після чого навчався на теологічному факультеті Варшавського університету, закінчив один курс. З приходом Червоної Армії працював учителем. У середині 1942 р., коли німці почали вивозити вчителів, був висвячений у священника єпископом Олексієм (Громадським) і служив у Кам’янець-Подільській області. В лютому 1943 р. переїхав у с. Молотків Лановецького району Тернопільської області і став вести господарство. Незабаром німці напали на село і спалили його, убивши 517 його жителів. З травня 1946 р. знову служив священником на Тернопільщині. З 1949 р. – у Чернівецькій області. На час арешту в січні 1960 р. був священником у с. Конятин Путильського району. Засуджений за антирадянську діяльність у період окупації.

Вовк Федір Лукич (1951). Народився у 1900 р. на Львівщині. В 1922 р. закінчив ремісничу школу у Львові, переїхав до Чернівців, де працював столяром. У 1949 р. висвячений на диякона у Св.-Введенській монастир, а у 1950 р. на священника. Служив у церкві с. Біла, до якої була приписана колишня греко-католицька Св.-Покровська церква у Садгорі. Засуджений на 10 років, звільнений у 1956 р. [232, 20 - 26]. Після звільнення служив у Чернівецько-Буковинській єпархії: у Лашківці, Снячеві, Баламутівці, Шипинцях.

Гайденко Федір Миколайович (1944). Народився в 1893 р. у м. Городниця Новоград-Волинського району у сім’ї псаломщика. В 9 років вступив до Духовного училища у Кременці, після цього закінчив у 1916 р.

Волинську духовну семінарію в м. Житомирі. У тому ж році одружився, був висвячений на священника і призначений у с. Вербовець Кременецького повіту. Усе його життя проходило у боротьбі з націоналістичними тенденціями в церкві. За свої відкриті висловлювання його називали “зрадником, москалем, комуністом”. У 1922 р., будучи священником у с. В. Дорогостаї Дубенського повіту біля м. Млинова, він був під загрозою виселення за межі Польщі до Радянського Союзу. З 1933 р. вів особливо інтенсивну боротьбу проти націоналістичних тенденцій єпископа Луцького Полікарпа, за що був поставлений українськими послами й сенаторами під загрозу позбавлення священницького сану. Будучи тоді священником у с. Княгинині Дубенського повіту, мав голосну справу з єпископом Полікарпом, коли послали й сенатори, захищаючи останнього, вислали самого воєводу Юзефовича з Луцька (1935 – 1937). У 1937 р. для “перевиховання” він був направлений на прихід у с. Дудку біля Кременця. Це село було найблагонадійнішим у націоналістичному плані. Там була солідна організація ОУН, яку очолював видатний бандерівець Іван Пилипович Міщина. Протягом 6 тижнів з дня свого прибуття священник Гайденко розукраїнізував богослужіння в церкві. Німецьку окупацію зустрів у с. Варковичах біля Дубна. За доносом націоналістів, 15 вересня 1941 р. був заарештований і в порядку воєнно-польових судів засуджений на смерть. Однак незабаром був випущений і служив у м. Староконстантинові. Займаючи посаду голови управління Православної місії на Сході, продовжував вести боротьбу з прибічниками єпископа Полікарпа. За це на Гайденка було декілька замахів. За свідченням І. Власовського, через діяльність Ф. Гайденка у Шепетівському і Староконстантинівському округах не було жодної парафії автокефальної церкви [19 (т.4,ч.2), 261]. При відступі німецької армії він отримав наказ евакуюватись до Німеччини. Однак він домігся того, що йому було дозволено проїхати під фронтом зі Староконстантинова до Кам'янця-Подільського. Пробувши там 2 місяці, він знову отримав наказ про евакуацію до Німеччини (10 березня 1944 р.). Однак він прибув на Буковину і зайняв прихід с. Василів, звідки втік священник. Там дочекався приходу Червоної Армії (2 серпня 1944 р.). На час арешту був священником Св.-Параскевської

церкви у Чернівцях [233, 32 - 33]. Подальша доля невідома, оскільки на Буковину не повернувся.

Гафійчук Костянтин Ілліч (1944). Народився у 1893 р. у с. Іванівці. З 1919 р. псаломщик у с. Ошихліби. На момент арешту був дияконом кафедрального собору, засуджений по ст. 54 на 10 років, звільнений у 1954 р.

Гревуль Андрій Федорович (1944). Народився у 1919 р. у с. Василів. Семилітку закінчив у рідному селі, в 1933 – 1937 рр. навчався у Дяківській школі у Чернівцях. В 1937 – 1939 рр. вчився в Музично-драматичній консерваторії у Чернівцях. Ще з осені 1937 р. призначений псаломщиком і регентом у с. Великий Кучурів, з 1939 р. – в Оршівцях. З приходом радянської влади у 1940 р. перейшов працювати в Музично-драматичний театр і одночасно був студентом Музичного училища. Коли прийшли румуни, то почали арештовувати всіх акторів театру. Тому Гревуль утік до Галичини і вчителював у Станіславському окрузі протягом 1941 – 1942 рр. Одночасно закінчив учительські курси. В 1942 – 1943 рр. вчився на пастирських курсах при Почаївській Лаврі. Деякий час після цього працював зав. магазином у Станіславі, а після визволення Чернівців повернувся додому – у с. Василів. Нова влада доручила йому посаду директора НСШ с. Репуженці, однак А. Гревуль пішов працювати псаломщиком у Кафедральний собор. Засуджений по ст. 51 на 5 років, після чого ще 5 років знаходився у засланні у Красноярському краї, звільнений у 1954 р. [234, 54]. В 1959 р. висвячений на священника у Ташкенті єпископом Єрмогеном (Голубєвим). Служив священником у Середній Азії, Азербайджані, Росії, на Буковині. Заочно закінчив Ленінградські Духовну Семінарію і Академію.

Демешко Іван Іванович (1952). Народився у 1920 р. в Кіровоградській області. Заочно закінчив Інститут іноземних мов. Під час окупації служив псаломщиком, а з 1943 р. - дияконом у Кіровоградській області. В 1945 р. висвячений на священника єпископом Одеським Сергієм. У 1946 р. переїхав до Чернівецької області, де служив на різних приходах. На час арешту був настоятелем Петропавлівської церкви м. Сокиряни. Засуджений по ст. 54 на 25 років. У вересні 1956 р. звільнений із зняттям судимості. Далі служив у

Чернівецькій області. Мав дружину і двох дітей. У 1956 – 1957 рр. служив у Верхніх Станівцях. У вересні 1957 р. виїхав до Львівської області [81, 34 - 52].

Додевич Микола Федорович (1944). Народився у 1903 р. на Волині. В 1912 – 1922 рр. навчався у духовних навчальних закладах Кременця. В 1922 – 1925 рр. працював частково псаломщиком, а частково службовцем у різних радянських установах у Шепетівському окрузі Кам'янець-Подільської області. В 1925 – 1932 рр. працював педагогом у Шепетівському окрузі, а в 1932 – 1941 рр. – у Києві. У вересні 1941 р. 2 тижні знаходився у концтаборі м. Києва. В лютому 1942 р. Київським єпископом Пантелеймоном (Рудиком) висвячений на священника і служив до вересня 1943 р. на Київщині. З жовтня 1943 р. по червень 1944 р. служив у Дунаєвецькому районі Кам'янець-Подільської області. Далі служив у с. Селище Кельменецького району, обслуговуючи також села Молодово і Василів. Заарештований 30 грудня 1944 р. [233, 44]. На Буковину не повернувся.

Жерегій Петро Пилипович (1948). Народився у 1906 р. у Молдові. В 1920 р. закінчив Кишинівську Духовну Семінарію. В 1928 р. оженився з донькою відомого священника М. Гербановського. В 1929 р. висвячений на священника і служив у Сорокському повіті, в 1930 р. переведений у с. Михалково. Там же був заарештований. Засуджений на 8 років, звільнений у 1955 р. [235, 31 - 33]. З 1956 р. знову служив у с. Михалково, помер у 1977 р.

Коверга Григорій Кузьмич (1951). Народився у 1898 р. в Кіровоградській області. В 1920 – 1922 рр. служив у Червоній Армії. Потім працював у різних державних установах. Закінчив технікум шовківництва. Під час війни був в евакуації: на Уралі, в Узбекистані. В 1943 р. призначений у Кам'янець-Подільську область виконуючим обов'язки керуючого обласною конторою шовківництва. З осені 1944 р. головний агроном цієї контори. В 1946 р. висвячений у священника і служив на Поділлі. Із серпня 1948 р. за штатом. У 1949 р. став настоятелем церкви с. Рукшин Хотинського району, а в 1950 р. – церков м. Хотина і с. Атаки. 16 січня 1951 р. заарештований за свідченням В. Нікітського і по ст. 54 засуджений. Рішенням Верховного Суду УРСР від 23 грудня 1954 р. звільнений з місць ув'язнення із зняттям судимості. 18 січня 1955 р. вийшов із табору і

незабаром приїхав до Чернівців. У 1955 – 1959 рр. служив на приходах Чернівецько-Буковинської єпархії. Улітку 1959 р. виїхав до Хмельницької області [232, 78 - 82].

Косован Семен Федорович (1949). Був псаломщиком. Засуджений на 10 років, звільнений у 1956 р.

Кравцов Василь Андрійович (1947). Народився у 1899 р. у Воронежській області. В 1915 р. закінчив Воронежське духовне училище і призначений псаломщиком. У 1929 р. висвячений на священника і служив до 1934 р. Потім, до війни, був учителем у школі. В 1943 р. знову став служити – у м. Прилуки. Після допиту у гестапо йому було заборонено служити в Прилуках, звідки він виїхав у триденний термін. Був прийнятий єпископом Дамаскіним у Кам'янець-Подільську область. Після приходу Червоної Армії переїхав у с. Шилівці Хотинського району. Мав 3 братів: Арсеній, член ВКП(б) з 1917 р., працював в органах НКВС; Микола, член ВКП(б), працював на заводі у Воронежі; Володимир, член ВКП(б), працював у Курську. Засуджений на 10 років, звільнений у 1955 р. [230, 49 - 51]. Після звільнення служив на приходах Заставнівського благочиння, помер у 1978 р.

Кушнірюк Іван Гаврилович (1940). Народився у 1899 р. у с. Стрілецький Кут. Закінчив теологічний факультет Чернівецького університету. В 1926 р. висвячений на священника. У 1940 – 1948 рр. знаходився у таборах, а у 1948 – 1958 рр. на поселенні. В 1958 – 1959 рр. проживав у Південно-Казахстанській області. Після повернення на Буковину у 1959 р. служив священником до 1968 р.

Маркевич Іван Наркісович (1949). Народився в 1895 р. на Волині. В 1927 р. закінчив Кременецьке духовне училище. В 1930 р. висвячений і служив на Волині. В 1945 – 1947 рр. служив у с. Мілієво Вижницького району. 8 грудня 1949 р. заарештований і засуджений по ст. 54 на 10 років. Указом Президії Верховної Ради від 03 вересня 1955 р. достроково звільнений. Повернувся у Чернівецьку область і був призначений на прихід у Кельменецький район. У березні 1956 р. виїхав у Вінницьку область, де (за словами священника Є. Барщевського) його незабаром паралізувало [236, 84 - 86].

Нікітський Валеріан Миколайович (1949). Народився у 1904 р. в сім'ї священика у Курській області. Працював бухгалтером у різних державних установах. В 1932 р. заочно закінчив Орловський фінансово-економічний інститут. Під час війни був на фронті, в 1946 р. демобілізований як інвалід другої групи. В 1947 р. прибув у Чернівецьку область і був висвячений на священика. Його брат – М. Нікітський, священик з 1919 р, з 1944 р. був благочинним Сокирянського району, нагороджений медаллю “За доблесну працю...” В. Нікітський служив у Сокирянському районі. У травні 1949 р. заарештований, але в жовтні - звільнений. Тоді дав свідчення проти священика Г. Коверги. В 1950 р. працював ревізором у єпархіальному управлінні, однак через пияцтво переведений у Хотин. У тому ж році його брат покинув Чернівецьку область. У 1952 р. позбавлений сану за низькі моральні якості і покинув область [81, 127 - 141]. Через деякий час поновлений у сані, однак на Буковину не повернувся.

Оржеховський Михайло Лукич (1946). Народився у 1895 р. у Молдові. Засуджений на 10 років, звільнений у 1953 р. У 1954 р. висвячений на священика і декілька десятиліть служив на приходах Чернівецько-Буковинської єпархії.

Паліброда Микола Іванович (1948). В 1948 – 1955 рр. знаходився у таборах, на час арешту був псаломщиком с. Чорний Потік Заставнівського району.

Повстанський Володимир Євстафійович (1946). Народився у 1918 р. на Рівненщині. В 1940 р. закінчив середню школу. З 1942 р. працював учителем НСШ с. Басів Кут Рівненської області. В березні 1944 р. мобілізований до лав Червоної Армії. В липні 1945 р. демобілізований за станом здоров'я. Повернувшись додому, вступив до Ветеринарного інституту у Львові. У грудні 1945 р. єпископом Волинським і Рівненським Николаєм висвячений на священика. З 19 лютого 1946 р. на Буковині, служив у с. Ошихліби Кіцманського району, де і був заарештований [233, 89 - 91]. На Буковину не повернувся.

Постевка Вікентій Антипович (1941). У 1941 р. висланий до Сибір (до 1946 р.) за те, що його син перейшов у Румунію, на час арешту служив псаломщиком у Станівцях Глибоцького району.

Пташник Георгій Дмитрович (1941). Народився у 1894 р. У 1914 – 1941 рр. був псаломщиком у с. Слобода-Комарівці Сторожинецького району, в 1941 р. переселений у Комі АР, де і помер у 1943 р.

Романовський Іван Степанович (1944). Народився у 1893 р. у Львові. Закінчив народну школу (1906), гімназію (1914), служив в австрійській армії, закінчив правничий факультет Львівського університету (1926) і вступив на практику до адвоката. Після семилітньої практики відкрив адвокатську контору у Борщеві, де працював до 1939 р., згодом переїхав до Кракова – там його застала війна. У другій половині 1942 р. знову відкрив адвокатську контору у Борщеві. В 1943 р. подав прохання до Православної місії про прийняття духовного сану, однак цього не відбулось через тогочасну церковну ситуацію на Україні. На час арешту працював псаломщиком Св.-Параскевської церкви Чернівців [234, 127]. На Буковину не повернувся.

Самборський Микола Данилович (1948). Народився у 1903 р. в Кам'янець-Подільській області, за національністю – росіянин. У 1928 р. закінчив теологічний факультет Чернівецького університету. В 1931 р. висвячений і до 1934 р. служив у Кельменцях, в 1934 – 1942 рр. – у с. Непоротове Сокирянського району, 1942 – 1 травня 1944 р. – сс. Кулішівка і Вітрянка, з 1 травня 1944 по 1945 р. – сс. Коболчин і Білоусівка, у 1947 р. переведений до с. Вашківці Сокирянського району. Дружина 15 березня 1944 р. евакуювалась разом із 8-річною донькою у Румунію, оскільки була вчителькою. За це був засуджений на 8 років, звільнений у 1956 р. [235, 100 - 105]. З 1956 р. служив священиком на парафіях Сокирянського і Кельменецького районів, в 1970 р. вийшов за штат.

Соколовський Микола Олександрович (1944). Народився у 1906 р. у Криму. Протягом 1916 – 1918 рр. навчався у Катеринославському духовному училищі, в 1925 – 1929 рр. – у Миргородському художньо-керамічному технікумі. В 1931 р. вступив на другий курс Київського художнього інституту. В 1934 р. єпископом Лубенським Николаєм був висвячений на диякона, але на приході не служив, а працював у Криму художником, з 1936 р. – художник у Полтаві. В 1942 р. закінчив пастирські курси і був висвячений на священика. Спочатку

служив у Полтаві, потім у Новомиргороді, у Кам'янці-Подільському. В 1944 р. за наказом консисторії і німецьких властей мав евакуюватися, однак Соколовський відстав від колони і сховався. Потім він писав портрети для Борщівського райвиконкому, де і довідався, що з Буковини виїхали майже всі священники. По приїзді у Чернівці, отримав прихід Раранче й Топорівці, де і був заарештований. Мав дружину і двох дітей [233, 104 - 106]. На Буковину не повернувся.

Стринадка Олексій Нестерович (1950). Народився у 1898 р. в с. Бережниці Вижницького району. Займався землеробством. У 1945 р. єпископом Феодосієм призначений псаломщиком у с. Іспас.

Тудан Корнилій Михайлович (1941). Народився у 1902 р. У 1926 – 1941 рр. був псаломщиком у Нових Бросківцях Сторожинецького району, в 1941 р. разом з дружиною переселений до Комі АРСР, у 1946 р. помер там, дружина вижила й повернулася на Буковину.

Тудан Мефодій Михайлович (1949). Народився у 1889 р. у с. Костинцях. У 1914 р. закінчив теологічний факультет Чернівецького університету. Спочатку працював учителем, а згодом, у 1920 р. висвячений на священника і служив у Вижницькому районі. В 1944 р. виїхав до Румунії, однак через рік повернувся і служив у с. Карапчів. Засуджений на 25 років за те, що дружина у 1944 р. виїхала у Румунію, будучи вчителькою, і не повернулася. Звільнений у 1956 р. і призначений настоятелем у с. Ропча [236, 130 - 133]. Помер у 1967 р.

Федишин Ілля Пантелеймонович (1946). Народився у 1905 р. у с. Ожево. В 1917 – 1934 рр. заміщав псаломщика, а в 1940 р. зайняв посаду псаломщика у с. Ожево. Мав дружину, 3 сини і 2 доньки [233, 110 - 112].

Церковняк Іван Степанович (1947). Народився у 1921 р. у Тернопільській області. З 1937 р. служив псаломщиком у рідному селі. У вересні 1945 р. вніс прохання єпископу Феодосію прийняти його у православ'я. Спочатку служив псаломщиком у Заставнівському районі, а потім у Св.-Успенській церкві м. Чернівці. В 1946 р. висвячений на священника до тієї ж церкви [230, 112 - 113]. Знаходився в ув'язненні 10 років.

Чокалюк М.Д. (1949). На той час був мирянином. Засуджений на 10 років, звільнений у 1957 р. Згодом висвячений на священника. В 1990-х рр. перейшов у УАПЦ. Його син Богдан з 2000 р. очолював Рівненську єпархію УПЦ КП як архієпископ Даниїл (помер у 2005 р.).

Чорногуз Семен Петрович (1945). Служив псаломщиком у Карапчеві, репресований у 1945 р.

Шкраба Михайло Ісидорович (1940). Народився у 1886 р. У 1922 – 1940 рр. служив псаломщиком у Комарівцях Сторожинецького району, в 1940 – 1946 рр. знаходився на засланні у Комі РСР.

Якубович Єпіфаній Георгійович (1944). Народився в 1908 р. в с. Мариничі на Буковині. Після закінчення народної школи навчався у церковно-співочій школі у Чернівцях (1923 – 1927). З 1927 р. служив псаломщиком на різних приходах: Станівці (1927 – 1929), Яблониця (1929 – 1931), Хлівище (1931 – 1935), Замостя (1935 – 1944). 15 березня 1944 р. узятий у Румунію на роботу, звідки добровільно повернувся 14 вересня 1944 р. Знову став служити псаломщиком у Замості. 18 грудня 1944 р. заарештований. Його звинуватили в тому, що знаходився на румунській території, що члени його сім'ї жили у Румуні, що він служив половину служби румунською мовою і що був прибічником румунських властей. Засудили по ст. 54, п. 1 до 10 років позбавлення волі й відправили до табору у Куйбишевську область. 29 жовтня 1954 р. був звільнений, приїхав у Чернівецьку область і знову став псаломщиком. У 1958 р. висвячений на священника. У 1960 р. служив на приході с. Велика Буда, до якого були приписані села Мала Буда і Круп'янське. В 1960 р. відрікся від сану [234, 190,298,301], після чого працював у лісництві, помер у 1975 р.